

TARTU ÜLIKOOL
SOTSIAALTEADUSKOND
AJAKIRJANDUSE JA KOMMUNIKATSIOONI OSAKOND

Infoühiskonna määratlemine: kriitiline teooriaülevaade

Magistritöö

Koostaja:

Laur Kanger

Meedia ja kommunikatsioon II

Juhendaja:

Pille Pruulmann-Vengerfeldt, PhD

TARTU 2007

SISUKORD

SISSEJUHATUS.....	Error! Bookmark not defined.
1. VAADE ÜLALT: FRANK WEBSTER, ALISTAIR S. DUFF, CHARLES STEINFIELD JA JERRY L. SALVAGGIO	6
1.1 Webster.....	6
1.2 Steinfield ja Salvaggio, Duff.....	10
1.3 Teemaväli: süntees ja puudujäägid	13
2. VAADE TULEVIKKU: DANIEL BELL.....	16
2.1 Ühiskonna kolm osa	16
2.2 Sotsiaalse struktuuri eripärad	18
2.3 Kultuur: modernismi katk	28
2.4 Poliitika kui vahekohtunik	32
3. VAADE OLEVIKKU: MANUEL CASTELLS.....	38
3.1 Kuidas moodustub ühiskond	39
3.2 Võrgustik ja Mina.....	41
3.3 Infoajastu tunnused	43
3.4 Võrguloogika nõrkused	52
3.5 Uute tehnoloogiate ületähtsustamine	56
3.6 Kultuurist, poliitikast, perekonnast, soost... inimesest?	63
3.7 Veelkord ühiskonnamudelid.....	73
4. VAADE MINEVIKKU: BRIAN WINSTON, JAMES BENIGER, PASCHAL PRESTON	76
4.1 Brian Winston ja kommunikatsioonitehnoloogiate levikumudel.....	77
4.2 IT ja ühiskondlik kontroll.....	81
4.3 Paschal Preston, kahe suuna ettevaatlik ühendaja.....	88
5. KOKKUVÕTE: VAADE TEOORIALE, VAADE ARGUMENTIDELE.....	98
SUMMARY	115
KASUTATUD KIRJANDUS	116

SISSEJUHATUS

Inimest kipub iseloomustama usk, et just tema elab erilisel ajal, mille täielikuks iseloomustamiseks ja mõistmiseks mineviku kogemusest napiks jääb. Viimaste aastakümnete jooksul toimunud muutused näivad oma kiiruse, ulatuse ja pöördelisuse juures viitavat vaid sellele, et meil on privileeg tunnistada uue ühiskonnakorra sünni. Heal lapsel mitu nime: 1986. aastal loendas James Beniger kogu 75 ristiisa, kes ühiskonnas toimunud omal moel, olgu selleks siis neokapitalism, infoajastu või mikromillennium, tähistanud on (Beniger 1986). Ja ega entusiastlike nimetajate read lõppenud ole: Nicholas Negroponte, Kevin Kelly, Bill Gates... Ent vähemalt üks termin tundub olevat teistest populaarsem ja kõiki muutusi enam või vähem ühendav – infoühiskond.

Kõik see tundub esmapilgul enesestmõistetav, kuid vaid seni, kuni küsime: milles infoühiskond seisneb? Millised siis ikkagi on need protsessid, mis kaasaega iseloomustavad? Populaarne vastus väljendaks ilmselt selle küsimuse suhtes hämmingut: „Kuidas nii üldse küsida võib? Meil on ju arvutid ja internet ja...” Jah, aga mis siis, võib näiliselt ketserlikult vastu küsida. Seostada radikaalselt uut ühiskonnakorda vaid kahe uue tehnoloogia olemasoluga ei tundu just muutuste kogetavale peadpööravusele au tegevat.

See tähendab, et olulisi muutusi peaks täheldama kõikjal: tehnoloogias, majanduses, poliitikas, meedias, kultuuris... Infoühiskond peaks kirjeldama muutuvat ühiskonnatüüpi, seletama muutusi kogu tema ulatuses. Erinevalt helget tulevikku kuulutatavatest futuristidest, üritab mõni põhjalikum teoreetik ühiskonna aspekte tasakaalustatu(ma)lt, mitmest vaatepunktist lähtuvalt analüüsida. Nii ongi minu töö ülesandeks:

- koostada kriitiline ülevaade infoühiskonna olulisematest teoreetikutest;
- määratleda vaatluse all olevate teooriate haardeulatus: millised ühiskonna valdkonnad ja tasandid on alauüsi kaasatud, millised mitte;
- luua teoreetikutevaheline dialoog, näidata argumente infoühiskonna poolt ja vastu; hinnata teoreetikute pakutud materjali põhjal, millist lähenemist eelistada.

Siinjuures võib aga tekkida küsimus: kui infoühiskond kirjeldab muutuvat ühiskonnatüüpi, kas ei peaks siis sellesse teooriavälja kaasama kõik ühiskondlike muutustega tegelevad teoreetikud (nt Anthony Giddens, Jürgen Habermas, Michel Foucault)? Tõepoolest, ühiskonnas toimuva ammendavaks mõistmiseks ei saa eelmainitute panusest kuidagi mööda minna, ent see nõuaks paraku juba sotsiaalteoreetilise entsüklopeedia mõõtu kirjutist. Nii keskendun oma töös autoritele, kes kasutavad kaasaegse ühiskonna kirjeldamiseks terminit

„infoühiskond” või sellele lähedasi mõisteid („postindustrialistlik ühiskond”, „võrguühiskond”). Kuid otse loomulikult ei hõlju ükski neist autoritest teoreetilises vaakumis, mistõttu võib töös vähemalt kaudselt leida paljude „infoühiskonnaväliste” autorite ideid.

Mõnes sõnaga ka töö struktuurist: esmalt pöoran tähelepanu eelnevatele katsetele infoühiskonna teooriavälja kaardistada. Näitan võrdlevalt Frank Websteri, Alistair S. Duffi, Charles Steinfieldi ja Jerry L. Salvaggio toodud erinevaid lähenemisi, mille alusel ühiskonda infoühiskonnaks klassifitseerida on püütud. Juhin ühtlasi tähelepanu infoühiskonna teemaväljas nõrgemalt või üldse mitte esindatud teemadele.

Järeldades, et kaalukamat sorti infoühiskonna teooria peaks võimalikult palju eri lähenemisi ühtsesse raamistikku siduma, käsitlen kahes järgmises peatükis infoühiskonna teooriavälja suurkujusid: Daniel Belli teedrajavat „*The Coming of the Post-Industrial Society't*” (1973) ja „*The Cultural Contradictions of Capitalismi*” (1976) ning Manuel Castelli triloogiat „*The Information Age: Economy, Society and Culture*” (1996-1998). Mõlemad autorid paistavad silma just erakordse sünteesivõime poolest, mis aga ei tähenda, et nende teoorias kitsaskohti ei esineks. Seejuures pöoran süvendatumalt tähelepanu Castellsile kui Bellist hilisemale ja laialdasema empiirilise baasiga teoreetikule.

Näidates, et mitmete kriitikute arvates võib nii Bellile kui Castellsile ette heita ajalooliste lahknevuste liigset rõhutamist järgnevustega võrreldes, pühendan neljanda peatüki peamiselt Brian Winstonile, James Benigerile ja Paschal Prestonile, kes jagavad kõik seisukohta, et kaasaegsed protsessid on olulises osas seletatavad ajalooliste arengutendentside, nt kapitalistliku loogika süvenemisega.

Kokkuvõttes toon käsitletud autorid ühtsesse raamistikku, üritades a) hinnata nende käsitluste ulatuslikkust; b) kõrvutada kaasaegsete protsesside seletamiseks toodud argumente; c) jõuda tänu sellele järeldusele, milline seletusviis mulle kaasaja mõistmiseks teistest otstarbekam tundub, samas ühtki vaatepunkti täielikult hülgamata. Samas jätan lugejale täieliku vabaduse toodud argumentide najal vastupidisele tulemusele jõuda.

Kui olen eelnevalt kirjeldanud, mida mu töö endas hõlmab, peatun nüüd põgusalt ka sellel, mida see pole. Kindlasti ei seisne seisne järgnev terminoloogilises sõjas kõigil rinnetel, millest tulenevalt: 1) ei peatu ma pikalt info ja teadmise suhete täpsema määratlemisega, vastav küsimus on nii Websteri (1995) kui Duffi (2001a) fookuses; 2) info- ja kommunikatsioonitehnoloogiate lühendamiseks kasutan ühtsuse huvides tähekombinatsiooni IT, isegi kui mõni autoritest/kriitikutest eelistab sellele IKTd. Taas ei

kuulu töö fookusesse lühendi alla käivate tehnoloogiate täpne loetelu: IT enese mõiste hägususele on tähelepanu juhtinud Duff (2001a).

Eraldi küsimus puudutab veel tehnoloogia ja ühiskonna (aga ka kultuuri ja majanduse) suhet. Nii ei vaatle ma järgnevas eraldi mõttesuundi nimedega tehnoloogiline determinism ja sotsiaalne konstruktivism. Kuna neist (aga ka info ja teadmise suhete alastest) probleemidest töö käigus siiski juttu tuleb, pean siinkohal otstarbekaks mõistete sisu Paschal Prestoni järgi lühidalt tuvustada: 1) tehnoloogiline determinism põhineb kolmel eeldusel: a) tehnoloogiline areng on autonoomne; b) ühiskondlik areng on tehnoloogia poolt määratud; c) tehnoloogia levik/rakendamine/kasutamine on lineaarsed ning ennustatavad; 2) sotsiaalne konstruktivism eeldab, et tehnoloogiad pole ühiskonnaväliselt loodud: iga tehnoloogilise uuenduse protsessi (leiutamiseist tarbimiseni) tuleks vaadelda laiemates ühiskondlikes taustatingimustes, nt võimusuhte kontekstis. See mõttesuund rõhutab, et tehnoloogial endal pole mingisuguseid ühiskonnast eraldiseisvaid mõjusid ning ta on eri sotsiaalse „kujundamise” protsessidele üsnagi avatud (Preston 2001). Nende kahe koolkonna vastuseis raamistab suuresti ka infoühiskonna teooriaid, tõstatades vaidlusi IT rollist tänapäevastes muutustes. Nii usub üks osa teoreetikutest, et just infotehnoloogia on meid uue ühiskonnakorrani viinud; teine osa rõhutab aga, et IT on kõigest üks (ja mitte sugugi tähtsaim) osa laiemate ühiskondlike protsesside toimimises.

Olles teinud need vajalikud ääremärkused, jääb üle avaldada tänu inimestele, kes mind selle teooriaülevaate valmimisel tugevalt toetanud on: eelkõige Pille Pruulmann-Vengerfeldtile, kelle kained ja tasakaalukad näpunäited mind õigel hetkel alatasa akadeemilistes rägastikes uitamiselt tagasi kutsusid; Liisa Muugale mõningase majandusala se tõlke- ja selgitustöö eest; Kristjan Tammele aga üldharivate vestluste eest multimeedia, virtuaalsuse, Vana-Rooma ja veel paljudel-paljudel muudel teemadel.

1. Vaade ülalt: Frank Webster, Alistair S. Duff, Charles Steinfield ja Jerry L. Salvaggio

Püüdes vastata küsimusele, mis teeb ühiskonnast infoühiskonna, on mitmed teoreetikud proovinud seda defineerida mingist kindlast aspektist lähtudes (nt tehnoloogia kaudu). Seoses sellega on infoühiskonna mõiste temaatiliselt killustunud.

Järgnevalt heidan pilgu mõnele üldistustele, mis proovivad infoühiskonna teemavälja kirjeldada. Lähema vaatluse alla tulevad Charles Steinfieldi ja Jerry L. Salvaggio, Frank Websteri ning Alistair S. Duffi jaotused (esitatud vastavalt teostes „*The Information Society: Economic, Social and Structural Issues*” (1989), „*Theories of the Information Society*” (1995) ja „*Information Society Studies*” (2001)). Näitan ära selle, kuidas autorite meelest infoühiskonna käsitlused jaotuvad, kirjeldades ühtlasi viimaste sarnasusi, erinevusi ja nõrkusi.

Kõne all olevate autorite arusaamad infoühiskonna teemaväljast on toodud joonisel 1. Näeme, et kokku eristavad autorid infoühiskonnale viit eri lähenemist: 1) kriitiline; 2) info tarbimine/infovood, mille Webster jagab a) teoreetilise teadmise alaseks; b) kultuuriliseks lähenemiseks; 3) tehnoloogiline; 4) majanduslik/infosektor, mille Webster jagab omakorda a) tööhõivealaseks; b) majanduslikuks lähenemiseks; 5) ruumiline.

1.1 Webster

Alates 1980ndatest ITga seonduvat uurinud Frank Webster on inglasest sotsioloog, kelle mõtlemist on mõjutanud nii ajalooline sotsioloogia kui Suurbritannias kaks aastakümnet tagasi lõõmanud tehnoloogilise determinismi ja sotsiaalse konstruktivismi vaheline debatt. 1995. aastal esmakordselt ilmunud teoses „*Theories of the Information Society*” pakkus Webster välja enim liigendatud infoühiskonna teemavälja kirjelduse. Ta eristas viit infoühiskonna defineerimise viisi:

- tehnoloogiline: erinevad tehnoloogilised leiutised viivad radikaalsete muudatusteni ühiskonnas, kuna nende mõju on sedavõrd suur. Webster küsib kriitiliselt, missugust leiutist teisele eelistada, missugune peaks teised üle võtma: kui palju peab ühiskonnas olema tehnoloogiat, et seda infoühiskonnaks nimetada? Lisaks näevad seda tüüpi lähenemised (eelkõige) tehnoloogiat sotsiaalset muutust põhjustava jõuna, lihtsustades seega ühiskondliku muutuse kirjeldamist liialt. Lähenemise viljelejatena nimetab Webster muuhulgas John Naisbitti, Alvin

Tofflerit, James Martinit, aga ka „pikkade lainete” koolkonna esindajaid (nagu hiljem kõne alla tulev Paschal Preston);

- majanduslik: võime rääkida infoühiskonnast, kui „infomajanduse” osakaal (mis omakorda väljendab erinevate „infotööstuste”, nt hariduse panuses) rahvamajanduse kogutoodangust (RKT) on jõudnud mingi kindla määran. Webster heidab sellisele lähenemisele ette, et 1) informatsioonilise tegevuse eraldamine mitte-informatsioonilisest hõlmab endas palju hinnangulisust; 2) see lähenemine ühtlustab kõik majanduslikud tegevused ning ei erista nende kvalitatiivset panust infoühiskonda. Samuti on probleemiks punkti määramine, millest alates peaks meil tegu olema infoühiskonnaga;
- tööhõivealane: võime rääkida infoühiskonnast, kui infotöoga seotud ametite osakaal on hakanud teiste üle domineerima. Jällegi märgib Webster siin, et 1) kellegi infotöötajaks lahterdamine on seotud uurimiskategooriate mõnevõrra suvalise konstrueerimisega 2) lähenemisest ei selgu erinevate infotöötajate kvalitatiivset panust infoühiskonna moodustamisse. Nii majanduslik kui tööhõivealane lähenemine toetuvad suuresti Fritz Machlupi¹ ja Marc Porat' pärandile;
- ruumiline: rõhk on erinevaid ruumipunkte ühendavail infovõrgustikel ning nendes ringlevatel infovoogudel, mis mõjutavad aega ja ruumi; täpsemalt öeldes, vähenevad aja ja ruumi poolt seatud piirangud kaubavahetusele, suhtlemisele jne. Webster küsib: 1) kui palju ja kui kiiresti peab infoühiskonna moodustamiseks võrgustikus infot liikuma? 2) kuidas defineerida mõistet võrk? 3) miks rääkida infovõrgustikest infoühiskonnaga seoses just nüüd, kui esimesed on olemas olnud juba pikka aega (nt telegraaf, telefon)? Võrgustikealane lähenemine on väga olulisel kohal Manuel Castellsi teooriates;
- kultuuriline: infoühiskonna tunnuseks on sotsiaalses ringluses oleva info mahu kasv, mis käib käsikäes selle tähenduse kahanemisega. Kuna Websteri arvates eristavad selle lähenemise pooldajad infoühiskonda enamasti kvalitatiivsetel alustel, on siin kriitiliseks küsimuseks see, kuidas näidata mingi ühiskonna infoühiskonnaks olemist vaid sisetundest lähtumata. Sellise lähenemise alla liigitab Webster teoreetikuid nagu Jean Baudrillard või Mark Poster (Webster 1995).

¹ Mahulistel põhjustel ei kuulu Machlupi töö põhjalikum käsitlemine selle kirjutise fookusesse. Põhjaliku ning täpse metodoloogilise kriitika võib leida Alistair S. Duffi raamatust „Information Society Studies”, lk 19-70.

Kuigi Webster mainib 1995. aasta kirjutises teoreetilise teadmise tähtsust praktilisega võrreldes (Webster 1995: 16), siis tunnustab ta selle tähtsust eraldi seitse aastat hiljem, esitades teoses „*New Media Handbook*” infoühiskonna teemavälja parandatud versiooni. Nii rõhutab teoreetilise teadmise alane lähenemine, et tähtis pole mitte niivõrd infohulga suurenemine, vaid see, kuidas seda infot kasutama on hakatud: kaasaegses maailmas domineerib teoreetiline teadmine praktilise üle. See väljendub näiteks teoreetilise teadmise kodifitseerimises või teoreetilise baasi eelnemises praktilisele väljundile innovatsiooniprotsessis (rakendused nagu laser või tuumaenergia tuginesid teoreetilisele füüsikale). Ent see printsiip ei piirdu mitte ainult tehnoloogiaga, vaid laieneb ka sotsiaalsesse, poliitilisse ning isiklikku valdkonda (nt teoreetiliste majandusmodelite kasutamine poliitiliste otsuste tegemiseks, ideed inimese suurenevast refleksiivsusest). Tunnistades ühest küljest selle lähenemise intrigeerivust, jääb Webster siiski ka siin mõnevõrra skeptiliseks, märkides, et 1) teoreetilise teadmise rakendamise uudsus tänapäeval (võrreldes industrialismiga) on kaheldav (Giddens, Websteri 2002, kaudu); 2) jääb häguseks, mida teoreetilise teadmise alla lugeda, mis on selle termini täpne tähendus (Webster 2002).

Eeltoodust näeme, et üldjuhul kipub Webster kvalitatiivseid näitajaid kvantitatiivsetele eelistama. Seda huvitavam on fakt, et kultuurilise lähenemise juures heidab ta teoreetikutele ette just nimelt kvantitatiivse poole puudumist (samas kui nii Steinfieldi ja Salvaggio kui Duffi lähenemised haakuksid Websteri eelnevatele suundadele tehtud kriitikaga märksa loogilisemalt, vt edaspidi). Sestap võiks siit ühest küljest välja lugeda, justkui peaks Webster nii kvantitatiivseid kui kvalitatiivseid muutusi infoühiskonna defineerimiseks hädavajalikuks, teisalt jätkab ta aga peagi: „*Otse öeldes ei saa kvantitatiivne määr – lihtsalt rohkem infot – kuidagi iseenesest märkida murrangut eelmistest süsteemidest, samas kui on vähemasti teoreetiliselt võimalik pidada väikseid, ent otsustavaid kvalitatiivseid muutusi süsteemse murrangu tähistajaiks*” (Webster 1995: 25)².

Jääb mulje, nagu sooviks Webster keskenduda eelkõige infoühiskonna kvalitatiivsetele tunnustele. Eeltoodu valguses tundub see esmapilgul igati mõistlik. Ent nõue eelistada infoühiskonna kirjeldamisel kvalitatiivseid tunnuseid kätkeb endas mõningasi nõrkusi. Sest kuigi „väiksed, ent otsustavad” kvalitatiivsed muutused ei pruugi tõepoolest statistikas

² „The blunt point is that quantitative measures – simply more information – cannot of themselves identify a break with previous systems, while it is at least theoretically possible to regard small but decisive qualitative changes as marking a system break.”

kajastuda, võivad kvantitatiivsed näitajad olla siiski kvalitatiivsete muutuste 1) indikaatoriteks; 2) baasiks.

Toon analoogia füüsikast: kui vesi hakkab 100 kraadi juures keema, ei saa me küll öelda, et just skaala jõudmine kriitilise piirini kui asi iseeneses selle muutuse põhjustas, kuid samas on määr 100 kraadi siinjuures siiski muutuse indikaatoriks. Kandes näite tagasi infoühiskonna temaatikasse: me ei saa küll öelda, et teatav arvutite hulk ühiskonnas viib kuidagi iseenesest selle infoühiskonnastumiseni, küll aga saame oletada, et vastav näit (või näitude kombinatsioon) on mingi kvalitatiivse muutuse indikaatoriks.

Seoses sellega võime ühtlasi väita, et mingit kvantitatiivset määra võib käsitleda baasina kvalitatiivsete muutuste jaoks. Nii leiab Manuel Castells võrgumajandusest rääkides, et info- ja kommunikatsioonitehnoloogiad on selle materiaalseks baasiks, võimaldades samaaegselt detsentraliseeritud tootmist ning fokuseeritud otsustamist (Castells 2000a). Sama mõtet toetab kaudselt ka Paschal Preston: analüüsides kapitalismi ajalugu tehnoloogilis-majanduslikus mõõtnes, tõdeb ta, et tehnoloogialained on kumulatiivsed (Preston 2001). Tulles tagasi arvutite näite juurde: mingi hulga arvutite olemasolu ühiskonnas võib olla kvalitatiivsete muutuste aluseks. Nii näiteks toimib infoühiskonnaga seoses tihti mainitud aja kokkusurumise fenomen paljuski läbi elektrooniliste sidesüsteemide (materiaalne baas), mis võimaldavad eri geograafiliste punktide vahelist reaalses toimuvat suhtlust. Otse loomulikult ei viita see mõttekäik asjaolule, just nagu oleks tehnoloogia iseenesest enda kasutamise eest vastutav ning määraks ühiskonna edasise arengu (ehk siis tehnoloogilisele determinismile), vaid pigem sellele, et infoühiskonda oleks tema praegusel kujul IT-ta raske ette kujutada. Ja sellest juba eraldi küsimuseks on omakorda see, kas nii sellise materiaalse baasi pakutava potentsiaali kui tema rakendamise näol on tegu ajalooliselt millegi kvalitatiivselt uuega või mitte.

Mõlemad selgitused on aga endiselt haavatavad Websteri küsimusele, milline on kvantitatiivse muutuse graafikul see punkt, millest alates võime infoühiskonnast rääkida: milline „objektiivne” väline jõud suudaks selle meie jaoks ära märkida? Kuid siin peame kohe küsima, kas sellise jumaliku jõu järele üldse tarvidust on: nii märgib Duff, et vastus küsimusele, kust algab infoühiskond, peitub just nimelt otsustamises, mitte avastamises (Duff 2001a: 126). Sel viisil jääb alles küll küsimus sellest, kas infoühiskonna näol on tegu uue ühiskonnakorraga või mitte, ent selle küsimuse lahendamisse on kaasatud nii kvantitatiivsed kui kvalitatiivsed tunnused.

1.2 Steinfield ja Salvaggio, Duff

Steinfieldi ja Salvaggio ning Duffi vahel on viiteseos. 2000. aasta raamatus (töös olen kasutanud siiski hilisemat väljaannet) „*Information Society Studies*” viitab viimane Steinfieldi ja Salvaggio 1989. aasta infoühiskonna teemavälja kaardistusele raamatus „*The Information Society: Economic, Social and Structural Issues*”. Nii pole midagi imelikku selles, et vaatamata ajalõhele on mõlemad kaardistused praktiliselt identsed. Kuna Duffi oma on aga tunduvalt detailsem, piirdun siinkohal enamasti tema mõtete refereerimisega, viidates Steinfieldile ja Salvaggiolle vaid neis punktides, kus viimaste mõte Duffi omast olulisemalt lahkneb.

Ka Duff on pärit Suurbritanniast, ent tema taustas on olulisel kohal infoteadused (ta on koguni mõne aja raamatukogus töötanud). Ilmselt tükati just seepärast on ta kvantitatiivsete näitajate vastu Websterist märksa leebem ning tema esialgsed kolm infoühiskonna defineerimise viisi lähtuvadki peamiselt kvantitatiivsest baasist. Need kolm lähenemist on: 1) infosektor; 2) infovood; 3) infotehnoloogia (Duff 2001a). Duff nimetab neljandana sünteesivat lähenemist: kuna ta vaatleb seejuures põhjalikult Daniel Belli, siis tuleb vastav kriitika vaatluse alla järgmises peatükis.

Infosektori lähenemise keskmeks on kaks väidet: 1) üha suureneva osa (USA) RKTst saab kirjutada infotegevuste arvele; 2) üha suurem osa (USA) tööjõust on infokesksetes ametites, tegeledes üha enam „info” ja üha vähem „asjadega”. Võttes Machlupi põhjaliku kriitika alla, jõuab Duff ometigi Websteriga mõnevõrra sarnastele järeldustele: 1) Machlupi definitsioon teadmisele on liialt lai, mistõttu kvalifitseeruvad tema järgi kõik (sh preindustriaalsed) ühiskonnad infoühiskondadeks; 2) mõõtmiskategooriad on kohati konstrueeritud ebaloogiliselt (nt loeb Machlup arstide infoga seotud töö osakaaluks 50%, ent jääb selgusetuks, mille alusel), statistiliste allikate usaldusväärsus on kaheldav. Duff leiab üldistavalt, et tegu on majandusliku determinismiga – arusaamaga, et majanduses toimuv määrab ühiskondlikud muutused.

Märksa põnevamaks peab Duffi infovoogude lähenemist, eristades siin kaht suunda: neist esimene tegeleb kasvuga teaduslikus teadmises, teine aga info üleüldises ühiskondlikus ringluses (peamine Jaapani infoühiskonna uurimissuund). Üldiselt jäävad nii Steinfield ja Salvaggio kui Duff selle suuna esimesest poolest rääkides napolisõnaliseks, mainides Price'i 1963. aasta uuringut (kes tõdes, et teaduslik teadmine on eksponentsiaalselt kasvanud (Steinfield & Salvaggio 1989)) ning Belli teoreetilise teadmise peamisuse ideed. Kui aga Websteri jaoks peitub Belli panus just teoreetilise ja praktilise teadmise muutunud suhte rõhutamises (kvalitatiivne külg), siis Duff näeb infovoogude suunda seisnevat eelkõige info

kvantitatiivses kasvus. Nii võib öelda, et infovoogude osas täiendab kumbki kaardistus teineteist.

Lühidalt seisneb infovoogude teise alalähenedamise põhisisu niisiis väites, et mööda kommunikatsioonikanaleid ringleva info hulk on järjest suurenenud/suurenemas. Sama on tegemas lõhe info pakkumise ja tarbimise vahel. Paralleelid Websteri kultuurilise lähenedamisega on ilmsed, ent kui Webster toetub oma kirjelduses peamiselt Lääne autoritele ning heidab ette kvalitatiivse poole puudumist, siis Duffi tsiteeritav Jaapani lähenedamine teeb järeldusi peamiselt kvantitatiivselt baasilt. Websteriaanlikult leiab Duff, et jaapanlaste lähenedamine välistab info tähendusliku osa: vaid info hulka mõõtes aga ei saa me öelda, et rohkem infot tooks kaasa „arenenuma” ühiskonna. Kui infosektori lähenedamine oli majanduslikult deterministlik, siis infovoogude lähenedamine on infodeterministlik, proovides ühiskonna olemust vaid infosfääri taustalt üldistada (Duff 2001a).

Üldiselt aga sümpatiseerib infovoogude lähenedamine Duffile infosektori omast märksa enam. Ta küsib: „*Miks nõuab infoühiskonna tees jätkamist praegusel intuitsioonivastasel rajal, kui käepärast on palju enam lubav metodoloogia?*” (Duff 2001a: 173)³. Võib esitada vastuküsimuse, kas see „palju enam lubav metodoloogia” ikka näib nii kindlalt senisest helgemat tulevikku töötavat? Nii kasutavad jaapanlased infovoogude põhilise mõõtühikuna sõna. On üsna raske taibata, kuidas võiks minut televisiooni võrduda keskmiselt ei rohkem ega vähem kui 1320 sõnaga (hääl + pilt)? Selline määratlus jätab paljugi häguseks. Näiteks, kas eri maade pildilised kogemused on võrreldavad või kas intensiivse kaameratööga noortesaated ei edasta minutis rohkem infot kui traditsioonilised „rääkivad pead”? Sellest hoolimata võib aga infovoogude teesi panuseks pidada Websteri kultuurilise lähenedamise täiendamist teatava empiirilise tõestusmaterjaliga.

Infotehnoloogilise lähenedamise järgi on infoühiskonnaks ühiskond, mis on läbinud „inforevolutsiooni” või „IT-revolutsiooni” (Duff 2001a: 101). Duffi meelest piirdub suur osa selle suuna töödest kas kitsaste ja üldistusvõimelt piiratud arutluste või põhjendamata utoopiliste üldistustega. Märksa vähem on makrotasandilisi empiirikapõhiseid töid⁴. Lähenedamise peamiseks kriitikaks on niisiis asjaolu, et enamus IT-teesi töödest on utopistlik-

³ „Why does the information society thesis insist on continuing in its current counter-intuitive tracks when a much more promising methodology is available?”

⁴ Erandina märgib Duff siin Ian Milesi (Miles 1985, 1988, 1990, Duffi 2001a kaudu), kelle viisil eristada tehnoloogilist, tehno-majanduslikku ja sotsio-tehnilist paradigma on palju ühist Paschal Prestoni ideedega. Kuna viimase teos „*Reshaping Communications*” on aga Milesi töödest märksa hilisem, eelistan neljandas peatükis vaatluse alla võtta just Prestoni käsitluse.

futuristliku ning tehnoloogiliselt deterministliku maiguga, vaadeldes infotehnoloogiat kui (muu ühiskonna) välist põhjuslikku jõudu (Duff 2001a). Ühe kriitilise märkusena võib veel välja tuua asjaolu, et suur osa infotehnoloogia ja ühiskonna suhteid vaatlevatest töödest tegeleb vaid valitud osaga tehnoloogia elutsüklist (nt leiutamine ja levik, ent mitte kasutamine), seega jääb pilt IT „läbivusest” või „mõjust” paratamatult ühekülgseks (Mackay 1995).

Üle jääb veel kriitiline (vasakpoolne) lähenemine. Duff määratleb selle suuna esmakordselt 2001. aasta artiklis, ent ei peatu selle sisul pikemalt. Steinfieldi ja Salvaggio käsitluses on selle perspektiivi põhisisuks vastandumine tehnoloogilisele lähenemisele (eelkõige selle utopistlikule küljele), rõhutades, et tehnoloogiate kasutamine teenib võimalolijate huve. Mõni selle suuna esindajatest läheb koguni nii kaugemale, et hülgab infoühiskonna mõiste kui retoorilise kontseptsiooni (Smythe, Steinfieldi & Salvaggio 1989, kaudu); osa juhib aga tähelepanu sellele, et tehnoloogia pole imevahend sotsiaalsete probleemide vastu ning et infoühiskonna mõiste kannab endas tugevat ideoloogilist laengut (Garnham 2001, Servaes 2002). Niisiis on kriitilise lähenemise eesmärgiks tihti võidelda infoühiskonna mõiste kasutamise vastu poliitilise retoorika vahendina.

Suuna nõrkadeks külgedeks peavad Steinfield ja Salvaggio empiirika vähesust: „*Enamuse ajast jäävad sellised lähenemised sama palju autorite väärtussüsteemide vangideks kui „sinitaeva” kirjandus*” (Steinfield & Salvaggio 1989: 9)⁵. Duff lisab sellele kaks märkust: puudu on 1) informatsioonilise sotsiaaldemokraatia moraalse aluse korralik määratlus; 2) kriitika rakenduslik väljendus poliitikas (Duff 2001b). Viimane mõte haakub teataval määral ka minu kriitikaga infoühiskonna teesi kriitilisele suunale: nimelt asetab see suund olemasolevad teooriad tõsiste küsimuste ette, ent sellega teesi panus tihti ka lõpeb. Otse loomulikult ei arva ma, et kritiseerimine lahenduse pakkumiseta pole tõeline kriitika, kuid pelgalt kriitilise (aga mitte sellest tulenevalt sünteesiva) lähenemise korral on oht, et esitatavad vastuargumendid jäävad kõigest formaalseteks – nii on kerge ja moekas süüdistada üht või teist autorit tehnoloogilises determinismis, näitamata samas selgelt, kuidas see antud teooriale saatusliku nõrkusena väljendub.

⁵ „For the most part, however, these approaches remains as much captives of the value systems of the authors as the „blue sky” literature.”

1.3 Teemaväli: süntees ja puudujäägid

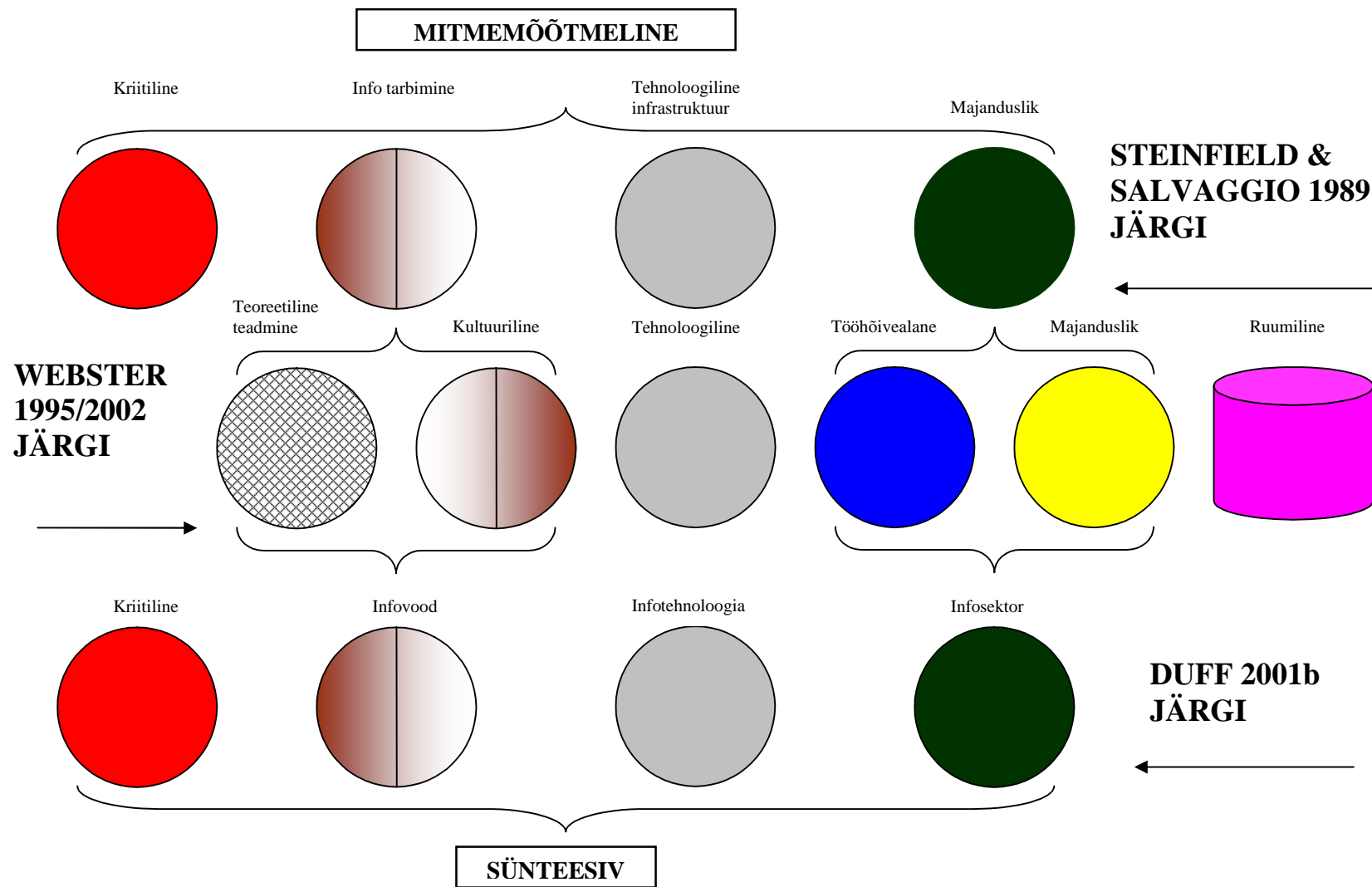
Nii Steinfieldi ja Salvaggio kui Duffi infoühiskonna teemavälja kirjelduses esineb kategooria, mis viitab eri lähenemisi ühendavale infoühiskonna käsitlusele (mitmemõõtmeline/sünteesiv). Mõlemad kirjeldused kipuvadki just viimast käsitlusviisi eelistama. Nii nõuab Duff: „*Infoühiskonna uuringute Põhjanelaks peaks olema sünteetiline infoühiskonna tees, mis ühendab tasakaalustatult informatsionaliseerumise mitmesugused elemendid*” (Duff 2001a: 171)⁶. Ka Webster eristab lähenemisi analüütiliselt, ütleb aga samas, et need ei pea üksteist välistama (Webster 1995). Siinjuures säilivad aga mitu kriitilist momenti.

Oluliseks küsimuseks on sünteesiva teooria laius. Kõik analüüsivad autorid on oma eesmärgiks võtnud infoühiskonna teemavälja kirjeldamise, so selle, mis teaduskirjanduses infoühiskonna kohta eelnevalt juba olemas on. Samas aga hakkab nii Steinfieldi ja Salvaggio kui Duffi juures (nt Websteriga võrreldes) silma infoühiskonna teemavälja ahtus. Duffi väites, et infoühiskonda kirjeldada püüdev teooria peaks sünteesima nii infosektori, infovoogude kui IT-teesi, peitub kindlasti tõde, et see nõue viitab häirivalt asjaolule, justkui taanduks infoühiskond autori jaoks vaid neile kolmele suunale (millest vähemalt kaks on Duffi kirjelduses selgelt kvantitatiivse alatooniga). Pelgalt tehnoloogia, majandus ja info tootmine/tarbimine ei maali ühiskonnast kaugeltki ammendavat pilti. Näib ju infoühiskonna mõiste viitavat märksa mitmekesisematele ja sügavamatele muutustele kui uue tehnoloogia tulek või ümberkorraldused mõnedes tööstussektorites.

Kui võtta niisiis eelduseks, et infoühiskonna uuringud tegelevad sisuliselt uue ühiskonnatüübi kirjeldamisega, võime nüüd joonisele 1 uuesti pilku heites kriitiliselt küsida: mis jääb välja? Kas Steinfieldi ja Salvaggio, Websteri ning Duffi pilt infoühiskonna teemaväljast on piisav sünteesiva teooria loomiseks? (Märkus: minu kriitika pole seega suunatud enam niivõrd autorite kirjeldavale klassifikatsioonile, kuivõrd puudujääkidele olemasolevas uurimisväljas).

Nõnda võib küsida, miks ei ole infoühiskonna teemavälja otsesemalt (teistest eraldi) hõlmatud kunsti temaatika. Muutuste vaatlemine kunstis endas, kunsti ja ühiskonna suhtes, võiks anda meile väärtuslikuma pildi ühiskonnast endast. Muutuvat ühiskonda kirjeldavad teooriad näivad tihti ka loodust millegi välisena või vastupidi – ühiskonna poolt täielikult alla neelatuna – vaatlevat, unustades samas, et keskkond on inimtegevuse eksisteerimise vältimatu

⁶ „The lodestar of Information Society Studies should be a synthetic information society thesis, one which fuses the manifold elements on informationisation in a balanced way.”

JOONIS 1. INFOÜHISKONNA TEEMAVÄLJA ERINEVAD KAARDISTUSED

eeldus. Samuti näib pildilt puudu olevat psühholoogia. Me näime kohutavalt palju teadvat sellest, mis toimub majanduses või tehnoloogiavallas, ent samas puudub meil oluline üldistatud teave selle kohta, kes ikkagi on kaasaegne *homo informaticus*? Mis on muutunud indiviidi käitumises ja mõtlemises? Me teame palju struktuurist, ent vähe agentsusest. Me teame palju makrotasandist, ent vähe mikrotasandist. Tegelikult tuleks olla täpsem: kuigi mitmed teoreetikud on välja pakkunud võimsaid makrotasandi üldistusi, puudub infoühiskonna temaatikas siimaani sellele võrdväärne süntees mikrotasandilt.

Ent sellest omakorda vast veelgi kriitilisemaks punktiks on ajalooline mõõde. Kuidas saame teha väiteid „ajalooliselt uute” ning „enneolematult mõjukate” tehnoloogiliste lahenduste või majanduslike protsesside kohta, kui meil puudub võrdlusmaterjal minevikust? Nagu hiljem näha, võib sellist entusiasmi ette heita ka väga tugevatele käsitlustele. Infoühiskonda kirjeldav teooria peaks olema teadlik ühiskonna varasemast arengust ning seda süsteemselt arvesse võtma – alles mineviku muutusi põhjalikult läbi analüüsides saame hakata tegema senisest põhjendatumaid väiteid millegi kvalitatiivse uudsuse (või uudsusetuse) kohta.

Siinkohal saab aga esitada samavõrd kriitilise vastuse: nimelt pole eelnevalt mainitud teemades midagi uudset. Tegeleb ju postmodernismi temaatika just nimelt kunstiga, kapitalismi ajaloo käsitlemine pole aga ühegi kriteeriumi järgi uudne uurimissuund. Ent just siin ongi probleem: nimelt näib infoühiskond olevat teataval määral välistav mõiste. On mitmeid suundi, mis aitaks kaasa ühiskonnas toimuvate muutuste mõistmisele, ent neid pole veel infoühiskonna temavälja pärisosaks tunnistanud. Nii näiteks kirjeldab Manuel Castells esmakordselt 1996. aastal ilmunud võrguühiskonna temalises mammuttriloogias sotsiaalset struktuuri tootmis-, võimu- ja kogemussuhete ümber organiseerununa (Castells 2000b). Tootmise teine külg – tarbimine – ilmub tema lähenemisse alles mõni aeg hiljem (Castells 2000a), jättes aga vastava käsitluse siiski suhteliselt pealiskaudseks. Ometi ei saa öelda, et tarbimisega seonduv oleks hiljutine uurimissuund või et ühiskondlikud muutused ei sisaldaks endas nihkeid ka tarbimismustrites. Sama peab üllatavaks ka Barry Smart, kes märgib, et kuigi kapitalistlik ühiskond näib tänapäeval oma liikmeid pigem tarbijate kui tootjatena defineerivat, pöörab Castells oma teoses tarbimisele väga napilt tähelepanu (Smart 2000).

Tulles infoühiskonna temavälja juurde tagasi, võime lihtsalt tõdeda, et ühiskonna kui ääretult keerulise süsteemi jaoks jääb ühemõõtmelisest (sh kriitilisest) lähenemisest selgelt väheks. Väike osa infoühiskonna teooriatest paistavad välja aga just nimelt eri mõõtmete sünteesi poolest. Seepärast pöördungi nüüd järgnevalt ühe väljapaistvama infoühiskonna teoreetiku, Daniel Belli ideede poole.

2. Vaade tulevikku: Daniel Bell

USA makrosotsioloogist Daniel Belli võib julgelt Lääne infoühiskonnakäsitluse keskete figuuride hulka lugeda. 1973. aastal ilmunud teosega „*The Coming of Post-Industrial Society*” sünteesis Bell muutusi ühiskonna eri valdkondades ning esitas teesi, mille kohaselt on kaasaegsed arenenud ühiskonnad liikunud või liikumas postindustriaalse ühiskonna (selle sisu kattub infoühiskonna mõistega, mille Bell hiljem ka ise kasutusele võttis, ent veel hiljem sellest siiski loobus⁷) poole. 1976. aastal ilmunud raamatus „*The Cultural Contradictions of Capitalism*”⁸ laiendas Bell oma nägemust tänapäevasest ühiskonnast veelgi, võttes seekord fookusesse kultuuri.

Ka 30 aastat hiljem paistavad Belli tööd silma erakordse laiahaardelisuse (ent sellega ilmselt paratamatult kaasas käiva ebaühtluse) poolest: oma väidete tõestamiseks toob ta näiteid majandusest, tööhõivestatistikast, ajaloost, kultuurist, kunstist jne. Seejuures on ta oma ühiskonnakäsitluse suutnud ühtseks süsteemiks siduda ning võib öelda, et infoühiskonna teooriaväljal on vähemalt osa tema töödest erakordselt mõjukaks osutunud.

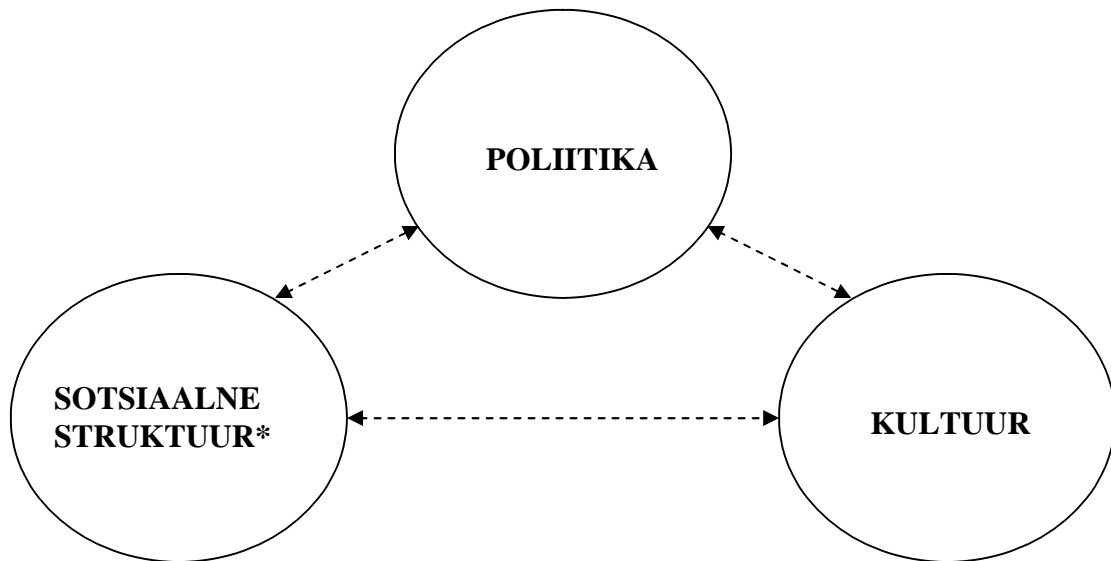
2.1 Ühiskonna kolm osa

Bell jagab kaasaegse ühiskonna kolmeks eri valdkonnaks: 1) sotsiaalne struktuur (tehnoloogia, majandus, tööhõive ja sotsiaalne kihistumine); 2) poliitika; 3) kultuur (vt joonis 2). Igauks neist kolmest valdkonnast on kahe ülejäänuga seotud, ent need sidemed on suhteliselt nõrgad – igal valdkonnal on oma arenguloogika, igauht juhib erinev põhiprintsiip. Samuti iseloomustab iga valdkonda erinev põhistruktuur. Ühtlasi tähendab see, et nende kolme valdkonna arenguloogika on tihti konfliktne ning pole Belli arvates ühisele nimetajale taandatav. Valdkondade vahelistest pingetest tuleb juttu edaspidi.

Tehno-majandusliku korra (sotsiaalne struktuur) põhiprintsiibiks on ökonomiseerimine: viimane on ressursside jaotamine vastavalt vähima kulu, optimeerimise, maksimeerimise jne loogikale. Selle korra põhistruktuuriks on bürokraatlik koordineerimine, mis põhineb spetsialiseerumisel ja hierarhial. Inimest koheldakse ses süsteemis kui vahendit mingi eesmärgi (nt kasumi maksimeerimine) saavutamiseks.

⁷ Belli vastuolulisusest enese infoühiskonna teoreetikuna määratlemisel vt täpsemalt Duff 2001b, lk 134-136.

⁸ Nii „*The Coming of Post-Industrial Society*” kui „*The Cultural Contradictions of Capitalism*” puhul kasutan täiendatud väljaandeid aastatest 1999 ja 1996 (mõlemad New York: Basic Books). Refereeringu mahukuse tõttu olen tekstisisesed viited eelmainitud teostele selles peatükis märkimata jätnud: erandjuhuks on siin tsiteerimine. Viimasel puhul sisalduvad viites hilisemad, töö kirjutamiseks kasutatud väljaannete ilmumisajad.

JOONIS 2. ÜHISKONNA ERI VALDKONNAD (BELL 1999 JÄRGI)

Poliitilise valdkonna põhilise printsipiina märgib Bell „*The Coming of Post-Industrial Society*” algse väljaande sissejuhatuses esmalt osalemist, leiab aga 1978. aastal kirjutatud eessõnas teosele „*The Cultural Contradictions of Capitalism*”, et põhiprintsiibiks on hoopis võrdsus (1976. aasta eessõnas täpsustab ta, et seda küll demokraatliku poliitika erijuhul – üldisemalt peab ta selleks legitiimsust). Seejärel lisab ta: „*Poliitika põhistruktuuriks on representatsioon, viimasel ajal osalemine*” (Bell 1996: xvii)⁹. Hoolimata mõningasest segadusest põhiprintsiibi ja –struktuuri määratlemisel, on Bell ühtne poliitilise valdkonna ülesande osas: selleks on vaagida eri huvigruppide nõudeid ning kompenseerida eri otsustuste näol ühiskonnas tekkinud ebavõrdsusi.

Kultuuriline valdkond on väljendusrikka sümbolismi ja tähenduste valdkond. Selle põhiprintsiibiks on eneseväljendamine, -arendamine ja oma ihade rahuldamine. Belli arvates on tegu antiinstitutsionaalse ja antinoomse valdkonnaga, kuna kultuuriliste objektide üle otsustamise määraks on individuaalne rahulolu. Seega asetab see valdkond „mina” (*self*) kõigest muust ettepoole (Bell 1996).

„*The Coming of Post-Industrial Society*” keskmeks on sotsiaalne struktuur ning selles toimunud muutused. Kolme valdkonna seotuse tõttu puudutab Bell siiski ka poliitikas ja kultuuris toimuvat. Ent eriti viimases täheldatud muutustega tegeleb põhjalikumalt tema „*The*

⁹ „The axial structure of the polity is representation, and more recently, participation.”

Cultural Contradictions of Capitalism". Võib öelda, et mainitud kaks raamatut moodustavad Belli ühiskonnakäsitluses enam või vähem harmoonilise terviku.

2.2 Sotsiaalse struktuuri eripärad

Bell lahutab Marxi termini „tootmisviis” kaheks osaks, eristades selles tootmise tehnoloogilisi vahendeid ning tootmise sotsiaalseid (peamiselt omandi-) suhteid. Kuna aga tootmise sotsiaalsed suhted (Bell ei unusta siin märkimata ka poliitilisi süsteeme ja kultuurilisi taustu) ühiskonniti varieeruvad (nt kapitalism vs plaanimajandus), tähendab see ka varieeruvust tehnoloogia kasutamises. Belli eristab Marxist tõdemus, et tootmisviis ei määra kõiki teisi ühiskonna mõõtmeid: „Sotsiaalse süsteemina ei „järgne” postindustriaalne ühiskond kapitalismile ega sotsialismile, vaid, nagu bürokratiseerumine, löikub nende mõlemaga” (Bell 1999: 483)¹⁰. Sellega seletuvad tema jaoks kaasaegsete ühiskondade osalised sarnasused, aga ka nendevahelised erinevused.

Tehno-majandusliku korra loogika tekitab teistele valdkondadele probleeme, ent määra nende käitumist üheselt – nii näiteks on kultuuri eneseteostuse printsip vastuolus tehno-majandusliku korra funktsionaalse ratsionaalsuse ja tõhususe printsipiga: inimene kui „mina” vs inimene kui „asi”. 1999. aasta eessõnas sõnastab Bell selle järgnevalt: „Tehno-majanduslik valdkond ei määra poliitilist ja kultuurilist sfääri ette, kuid seab muutuste algatajana poliitilise korra /--/ ja kultuurilise valla probleemide ette /--/” (Bell 1999: xix)¹¹.

Kuid vihje sellele, et tehno-majanduslik kord on kõikide ühiskondlike muutuste algatajaks, näib viitavat tehnoloogilisele determinismile: vaid sellel sfääril on ühiskonda muutev roll. Bell sellega ei nõustu: „Ma pole tehnoloogiline determinist, sest tehnoloogia ei toimi mitte alati enda määratud kontekstis (nagu näiteks poliitika või kultuur); samas on tehnoloogia muutuse peamine instrument (ja instrumente võib kasutada kas hästi või halvasti)” (Bell 1999: xviii)¹².

Ent niisugune, otseselt tehnoloogilist determinismi eitav määratlus juhib meid teatavate raskusteni. Kujutlegem ette hüpoteetilist olukorda, milles kunstnik (kultuur) loob

¹⁰ „As a social system, post-industrial society does not „succeed” capitalism or socialism but, like bureaucratization, cuts across both.”

¹¹ „The techno-economic realm does not determine the political and cultural spheres, but as the initiator of change it poses problems for the political order /--/ and the cultural realm /--/”

¹² „I am not a technological determinist, for all technology operates in a context not always of its own making (such as politics and culture); yet technology is the major instrument of change (and instruments can be used well or badly).”

maali, milles sisalduv sotsiaalkriitiline idee saab aluseks teatavale poliitilisele filosoofiale (poliitika), millest tuleneva poliitilise tegutsemise tagajärjeks on uued prioriteedid innovatsioonis (tehnoloogia). Kuigi ülimal määral lihtsustatud, on selline ahel siiski intuiitiivselt ette kujutatav ning seega on küsimuse alla seatud fakt, kas ikka kõik muutused saavad alguse tehnomaajanduslikust valdkonnast või kas just tehnoloogia on muutuse põhiliseks vahendiks.

Kaval vaidleja võib muidugi väita, et lõppude lõpuks on kunstiteose loomiselgi tehnoloogiat kasutatud – värvid, lõuend, pintsel, kommunikatsioonikanalid (nt raamatud, televisioon) teose taasesitamiseks – ning seega jääks väide tehnoloogiast kui muutuse peamisest instrumendist justkui jõusse. Ent teisalt võib vastu väita, et sellisel juhul on täpselt sama oluliseks „muutuse instrumendiks” idee: maailma ei muuda mitte materiaalsed asjad/tingimused, vaid nendele omistatud tagamõte ja tähendus. Ja ka niisugusel kujul muutub Belli määratlus tehnoloogia erilisest positsioonist kaheldavaks, seda enam, et tema edaspidised mõttearendused „*The Cultural Contradictions of Capitalism*” näitavad muuhulgas just idee ühiskonda muutvat jõudu.

Milles aga väljenduvad sotsiaalse struktuuri peamised muutused postindustrialistlikul ajastul? Bell vastab sellele nii: „...on kolm komponenti: majanduslikus sektoris nihe tootmiselt teenustele; tehnoloogias uute teaduspõhiste tööstuste kesksus; sotsioloogilistes terminites uue tehnilise eliidi esiletõus ja uue kihistumisprintsipi teke” (Bell 1999: 487)¹³. Kuigi Bell näeb postindustriaalse ühiskonna kirjeldamisel ka teisi muutujaid – eriti selgelt tuleb see välja siis, kui võrrelda 1973., 1976. ja 1999. aastal kirjutatud eessõnu ning võrrelda neis sisalduvaid vastuseid küsimustele, mis on meie ajal „uus”¹⁴ – märgib ta siin ära peamised dimensioonid, millest ta enda nägemuse kohaselt uut ühiskonnakorda (NB! Siin tuleb endiselt mees pidada, et jutt „uuest ühiskonnakorrast” on kitsendatud sotsiaalsele struktuurile) otsib.

Üheks peamiseks postindustriaalset aega iseloomustavaks teguriks on Belli sõnul teaduse ja tehnoloogia uuelaadne suhe – teoreetilise teadmise kodifitseerimine, selle saamine nii innovatsiooni kui majandusliku ja poliitilise tegutsemise aluseks. Teooria võidutseb empiritsismi üle ning industriaalaja „andekad nokitsejad” annavad teed teadmisel põhineva tehnoloogia loomisele.

¹³ „...there are three components: in the economic sector, it is a shift from manufacturing to services; in technology, it is the centrality of the new science-based industries; in sociological terms, it is the rise of new technical elites and the advent of a new principle of stratification.”

¹⁴ Edasises tekstis olen vajadusel eessõnade vahelised erinevused täiendavalt ära märkinud.

Duff heidab Bellile ette, et too on sedavõrd kaaluka väite toetanud suhteliselt õhukesele empiirilisele baasile (Gerald Holtoni essee) ning tõstatab paari näite abil kahtluse a) teoreetilise teadmise uudsusest innovatsiooni seisukohast vaadatuna (Duff 2001a, Garnham 2001); b) sellest, kas „andekate nokitsejate” aeg on ikka läbi saanud (Duff 2001a). Samas on Duffi põgus kriitika rünnatav samalt baasilt: võib ju skeptiliselt vastu küsida, kas toodud näited pole lihtsalt nõ reeglit kinnitavad erandid?

Märksa tõsisemalt vastab sellele küsimusele Brian Winston, kelle raamatu „*Media Technology and Society*” eesmärgiks on ümber lükata teesid „infoevolutsioonist” või „infoajastust”. Selle tõestamiseks vaatleb ta eri kommunikatsioonitehnoloogiate ajalugusid ning leiab, et 19. sajandi algusest tänapäevani pole ei tehnoloogilise innovatsiooni ega leviku mudelis mitte midagi muutunud. Nii näib transistori ajalugu Belli väiteid justkui tõestavat – selle looja Bell Labs märgib 1949. aasta memorandumis, et 1946. aasta otsusele uurida räni ja germaaniumi omadusi, järgnes aasta hiljem transistori ehitamine. Esmapilgul tundub see teoreetilise füüsika tõelise triumfina, ent Winston tuletab meelde, et a) pooljuhtide omadustel töötavaid seadmeid oli ehitatud ka varem; b) pooljuhtide alane töö Bell Labsis algas tegelikult juba 1930ndatel. Kuid vähe sellest: side teoreetilise ja praktilise teadmise vahel osutus innovatsiooniprotsessis üsnagi keeruliseks. Nii tsiteerib Winston ühe transistori isa, William Shockley mälestusi, kes tunnistab, et mõned teoreetilised kontseptsioonid olid talle teada enne seadme ehitamist, mõned formuleeris ta aga peale katsetamist ning prototüübi valmimist. Seega ei eeldanud transistori konstrueerimine pooljuhtide omaduste täielikku mõistmist ning väide teoreetilise teadmise eelnemisest praktilisele vähemalt selle näite varal ei kehti (Winston 2000: 207-216). Vähem ambitsioonikalt võib aga näiteks väita, et kuigi teoreetiline ja praktiline teadmine on teadusajaloos omavahel juba märksa varem kui kaasajal lahutamatu seotud olnud, märgib uus ajastu nihet teoreetilise teadmise kavakindlas ja järjepidevas kasutamises leiutamise ja innovatsiooni allikana (Winston viitab näiteks Charles Goodyearile, kes leiutas vulkaniseeritud kummi lihtsalt tänu sellele, et teostas viimasega kõikimõeldavaid katseid). Ent sellises, leebes formuleeringus allub väide ühtlasi automaatselt websteriaanlikule kriitikale: miks peaks mingi kvantitatiivse määra suurenemine meid kvalitatiivselt uue ühiskonnakorrani viima?

Teisalt võib Bellile ette heita seda, et ta näeb teoreetilist teadmist liialt autonoomsena, lahutatuna tema majanduslikust ja poliitilisest kontekstist. Sellise vaate nõrkus väljendub asjaolus, et teoreetilise teadmise tähtsuse suurenemise tõttu esile tõusvat tehnilist ja professionaalset klassi (vt edaspidi) ei pruugi tingimata seostada kehtiva kapitalistliku korra olemusliku muutumisega. Või nagu summeerib kriitika teoreetilise teadmise liigsele

autonoomsusele Preston: „*See välistab võimaluse, et toimumas on just teadmise funktsioonide ning teenuste süvenev industrialiseerumine ja kaubastumine (ühtlasi ka bürokratiseerumine)* (Preston 2001: 72)¹⁵. Selline vaade näeb kaasaega niisiis pigem kapitalismi loogilise jätku kui millegi radikaalselt uuena. Ühe argumendina kasutab selline kriitika asjaolu, et juba nii Adam Smithi 1776. aastast pärinev „Rahvaste rikkus” kui 19. sajandi arutelud progressist rõhutavad teadmise ja õppimise tähtsust tööjõu tootlikkuse suurendamises (Preston 2001). Info kaubastumise ja kapitalistliku loogika süvenemise temaatika tuleb aga kõne alla veel edaspidigi.

Ühe kaasaega iseloomustava tunnuseks näeb Bell uut tüüpi tehnoloogiat, mida ta nimetab „intellektuaalseks”: selle all mõistab ta arenguid infoteoorias, küberneetikas, otsustamise- ja mänguteoorias jne. Nende eesmärk on lahendada ühiskonna järjest suureneva keerukusega seotud probleeme. Intellektuaalne tehnoloogia tähendab intuiitivsete otsustuste asendamist algoritmide (probleemide lahendamise reeglid), programmeerimise ning mudelite ja simulatsioonidega. Kuna tegu on keeruliste matemaatiliste mudelitega, osutub siinkohal intellektuaalse tehnoloogia hädavajalikuks tööriistaks arvuti, mis võimaldab keerukaid arvutusi suhteliselt lühikese ajaga sooritada. Siin on oluline märkida, et „*The Coming of Post-Industrial Society’s*” omistab Bell arvutitele võrreldes raudtee või elektriga väiksema tähtsuse ning ei näe neid selles teoses utopistlikult uut ühiskonda loova ülivõimsa tehnoloogiana. Belli mõtete terviklikkus analüüsis viitab Duff samas asjaolule, et hiljem on Bell selles osas siiski suurt vastuolulisust üles näidanud (Duff 2001a).

Kuid veel muutustest: majandust iseloomustab eelkõige nihe hüvede tootmiselt teenuste tootmisele. See ilmneb vastavates nihetes nii RKT osakaalus kui tööjõu struktuuris: üha enam inimesi töötab teenuste alal (kaubandus, rahandus, transport, tervis, rekreatsioon, haridus jms) ning üha enam RKTst langeb teenustesektori arvele. Jõudsalt suureneb professionaalse ja tehnilise tööhõive osakaal. Täiendavate muutustena märgib Bell veel naiste sisenemist tööturule ning terminite nagu „inimkapital” või „sotsiaalne kapital” ilmumist majandusteooriasse.

Tuginedes peamiselt Jonathan Gershuny’ ja Ian Milesi kriitikale juhib Frank Webster tähelepanu Belli eeldusele, nagu tõuseks tootlikkus põllumajanduses ja tootmises sedavõrd palju, et lõpuks võib enamus töölisi teenustesektorisse üle kolida. Sellise loogika kohaselt on teenused parasiitkategoria, nende õitseng toimub kahe ülejäänud sektori arvel. Niisugusel

¹⁵ „It neglects the possibility that what has been happening is precisely the extended industrialisation and commodification (as well as bureaucratisation) of knowledge functions and services.”

kujul seisab tees üleminekust tootmiselt teenustele aga savijalgadel: 1) teenused (tertsiaarne sektor) tundub statistikute jaoks olevat kategooria, millesse kiputakse lahterdama kõik need tegevused, mis otseselt põllumajanduse ja tootmise (primaarne ja sekundaarne sektor) alla ei mahu. Seega hõlmab kategooria olemuselt väga erinevaid tegevusi; 2) Bell ei defineeri teenuseid täpselt, ent jääb mulje, nagu oleks hüved materiaalsed, teenused mittemateriaalsed. Nii võiks arvepidaja sõltuvalt töökohast (vabrik/pank) kas ühte või teise sektorisse paigutada. Tegelikult võib hüvede tootjaid leida teenustesektorist ja vastupidi (nt võib televiisoritootja palgata turundusspetsialisti). See omakorda tähendab, et teenuste laienemine (mida võib ka omamoodi tootmisena vaadelda) peegeldab tööjaotuse süvenemist ning selle kategooria vaatlemine parasiidina pole õige; 3) ka eraldiseisvana võib tertsiarset sektorit lugeda tootmisprotsessi täiendavaks – nii võib levitaja sõlmida koostöölepe tootjaga, kus mõlemad täidavad vastastikku kasulikku osa, jäädes samas eraldi üksusteks. Levitamine on seega oluline osa turustamisprotsessis, mitte jällegi pelgalt tootja arvel elav majandusharu; 4) Bell eeldab, et rikkuse kasvades kulutavad inimesed ülejäägi teenustele. Samas võib teha vastueelduse, mille kohaselt tõuseb elatustasemega ka teenustöötajate hind. Nii võivad inimesed vajadused teenuste järele pigem hüvede ostuga kompenseerida (omandades näiteks nõudepesumasina, tolmuimeja jne). Nii pakub Gershuny hoopis iseteenindusmajanduse esiletõusu võimalust (Gershuny 1977, 1978, Gershuny & Miles 1983, Websteri 2002, kaudu).

Manuel Castells seab aga Belli mõttekäigu adekvaatsuse kahtluse alla, analüüsid G7 riikide tööhõivet. Nii leiab ta, et eristada võib kaht mudelit: 1) teenustemajandus (USA, Suurbritannia, Kanada), mida iseloomustab uuelaadne, Belli kirjeldatuga suhteliselt sarnane tööhõivestruktuur; 2) tööstusliku tootmise majandus (Jaapan, Saksamaa), milles tootmine küll väheneb, ent üpris aeglaselt ning jätkuvalt kõrgel tasemel püsides. Castells heidab Bellile ette, et too ehitab postindustriaalse mudeli vaid USA näitele üles, ning tõesti pärineb Belli majandus- ja tööhõivestatistika eelkõige Ameerika Ühendriikidest. Sellest tulenevalt on Belli vaade postindustriaalse ühiskonna muutustest ka ühekülgne: suutmata arvesse võtta majanduse rahvusvahelisust ja riikide vastastikust majanduslikku sõltuvust, ei suuda ta näha, et eri riigid täidavad maailmamajanduses eri rolle (Castells 2000b).

Lisaks võime küsida, kas teenuste osakaalu suurenemine muudab midagi töö enda olemuses. Nii võib väita, et ka teenustöötajad on endiselt suuresti teiloristlikule, tööprotsessi standardiseerivale ja ratsionaliseerivale loogikale allutatud – „ajutööd” on võimalik sama hästi industrialiseerida kui hüvede tootmist; „valgekraed” võivad olla täpsed samamoodi vaid masina osad, „ühikud”, kui „sinikraed” (Braverman, Kumari 1995, kaudu; Mills, Prestoni 2001, kaudu). Niisiis, kui küsida, kelle käes on võim tööprotsessi ja tööliste kontrollimise üle

ning mis eesmärged muutused tööstruktuuris teenivad, võime jõuda üsnagi ebameeldivate ja jällegi, ajalooliselt mitte kuidagi uudsetele järeldestele (nt Webster & Robins 1999). Seega saab Bellile süüks panna kaasaegsete trendide, mille juured on kaugel ajaloos, enneolematuks kuulutamist ning nende ületähtsustamist. Võimusuhetest tuleb juttu ka edaspidi.

Duff omalt poolt kritiseerib Belli metodoloogilisest küljest: sarnaselt teoreetilise teadmise kesksuse kohta käivale argumendile, leiab ta ka Belli majanduse ja tööhõive kohta käivaid arutlusi analüüsides, et need kipuvad suhteliselt vähesele hulgale empiirikale toetuma. Võib niisiis küsida, kas mõned tabelid, mille põhjal Bell oma järeldused teeb, kannavad sedavõrd laiahaardelise tõlgenduse raskuse välja (Duff 2001a).

Belli jaoks on muutumas ka klassisuhted – siinjuures tuleb tähele panna, et tema jaoks ei tähenda klass vaid hulka inimesi: „*Klass tähendab /--/ süsteemi, mis on institutsionaliseerinud põhireeglid eristava võimu ja sellega kaasnevate privileegide omandamiseks, hoidmiseks ja edasiandmiseks*” (Bell 1999: 361)¹⁶. Vastandina traditsioonilisele ühiskonnakorraldusele, kus ühiskondliku koha ja privileegide hankimise allikaks oli omandi pärimine, saab postindustriaalsel ajastul sotsiaalse mobiilsuse allikaks kõrgharidus. Nii tekib uus professionaalne ja tehniline eliit: selle esiletõusu põhjuseks peab Bell asjaolu, et kaasaegne ühiskond vajab elu eri valdkondades (nt sõjavägi, majandus) üha enam teadmist ning planeerimist. Seoses sellega muutub postindustriaalse ajastu keskseks institutsiooniks ülikool. Ühtlasi viitab planeerimise kesksus asjaolule, et postindustriaalne ühiskond on tulevikule orienteeritud.

Siin leiame minu nägemuse kohaselt teise postindustriaalset ühiskonda iseloomustava kvalitatiivse muutuse, mis seisneb kõrghariduse ja võimu suhtes. Võimu baasiks olevad tehnilised oskused saab omandada kõrghariduse läbi; viimane on niisiis vahend võimule pääsemiseks ja ühtlasi ka uus printsip, mille alusel ühiskonna kihistumine toimub. Postindustriaalne ühiskond on seega meritokraatia – saavutuste eelistamine omistatud positsioonile (nt auväärsest suguvõsast pärinemine) – laiendus. Nii olekski täpsem öelda, et kaasaega iseloomustavaks kvalitatiivseks muutuseks on nihe omistatud staatusele omandatule (muidugi näeb Bell siin erinevaid probleeme, nt asjaolu, et vanemate ühiskondlik positsioon mõjutab laste „stardiplatvormi” – tema käsitlus õiglasest meritokraatiast aga kuulub juba pigem poliitilise filosoofia valdkonda ning jääb antud käsitlusest välja). Abigail Halcli ja Frank Websteri meelest pole aga endise kihistusprintsipi asendumine meritokraatiaga

¹⁶ „Class denotes /--/ a system that has institutionalized the ground rules for acquiring, holding, and transferring differential power and its attendant privileges.”

sugugi veenev mõte, ent kuna sama probleem iseloomustab nende arutluse kohaselt Castelli mõtteid, pöördun selle juurde tagasi järgmises peatükis.

Eelnev tähendab Belli arusaama kohaselt ühtlasi muutuvaid suhteid teaduse ja poliitika vahel: poliitikud peavad üha enam tehnoloogilise intelligentsi seisukohti arvesse võtma, kokkuvõttes aga ei tähenda viimase mõjukuse kasv ühiskonna jaoks siiski tehnokraatia tulekut, kuna see kogukond pole oma poliitilistes vaadetes tingimata ühtne. Ühiskondlikud otsused sõltuvad kokkuvõttes nii tehnilistest ja poliitilistest jõududest: kuigi esimestel on mõju teistele, teevad lõpliku otsuse siiski viimased.

Nicholas Garnham seab aga viimase aja arengute valguses kahtluse alla väite sellest, nagu oleks toimunud mingisugune võimunihe kapitali omajate ja teadmiste tootjate vahel viimaste kasuks. Ta pooldab seisukohta, mille kohaselt on toimunud pigem teadmiste tootjate allutamine kapitalile nii ülikoolides, uuringulaborites kui kultuurilises sektoris (Garnham 2001). Või nagu ütleb Krishnan Kumar, sidudes infotehnoloogia ja selle rakendamise põhimõtte: „*Kuni teilorism jääb peaprintsiibiks, omab infotehnoloogia suuremat proletariseerimise kui professionaliseerimise potentsiaali*” (Kumar 1995: 112)¹⁷.

Uue professionaalse ja tehnilise eliidi esiletõus peaks peegelduma ka tööturu nõuetes, ent viimastel aastakümnetel on pilt (USA statistikale tuginedes) olnud hoopis selline: 1) kõrgete ja madalate oskuste vaatepunktist lähtudes pole tööturu üldine struktuur muutunud; 2) tõusnud on nõudmised pigem suhtlemisalaste kui kognitiivsete oskuste järele ning peamine kasv tööhõives toimubki just nimelt esimesi nõudvate tööde arvelt. Sellist tüüpi tööd (nt tervishoid) pole aga ajalooliselt kuidagi uudsed (Garnham 2001). Kui aga nõudmised on jäänud enam-vähem samaks, siis võib meil tegu olla lihtsalt kõrgharitud inimeste ületootmisega. See omakorda aga tähendab, et kõrgharidus kui asi iseeneses ei ole siiski sotsiaalse kihistumise peaprintsiibiks.

Duff leiab, et Belli käsitlus infosektorist peidab endas kaht mõnevõrra vastuolulist suunda: neist esimene toetab vaatepunkti, mille kohaselt tuleks teadmüühiskonda otsida uuringute, kõrghariduse ja intellektuaalse omandi ning autorikaitse materjalide tootmise valdkondadest – selle vaatepunkti kohaselt on kaasaegse ühiskonna olulisimaks grupiks professionaalsed teadlased; teisalt loeb ta aga „teadmiste klassi” veel suuremal hulgal elukutseid kui Machlup või Porat. Duff võtab selle kokku nii: „*Ühest küljest lükkab Bell tagasi Machlupi „tõesti laiad” parameetrid ühes nende määratluslike absurdsustega,*

¹⁷ „In so far as Taylorism remains the master principle, information technology has a greater potential for proletarianization than for professionalization.”

toetades samas „teadmisklassi”, mis on mõnes suhtes isegi Machlupi omast hõlmavam. Teisest küljest propageerib ta niivõrd väikest teadmisklassi, et selle arv ulatub vaid mõnesaja tuhande andeka inimeseni” (Duff 2001a: 144)¹⁸. Seega pole täpselt selge, kui laiaks või kitsaks Bell postindustriaalsele ühiskonnale oluliste isikute/ametite arvu ikkagi peab.

Belli üks abstraktsemaid käsitlusi puudutab muutusi töö olemuses. Suure osa ajaloost on inimene olnud vastanduses loodusega, olles sellest sõltuv: Bell nimetab seda „mänguks looduse vastu”. Industriaalaega iseloomustas aga inimese unistus loodust kujundada, kinnitada oma ülimuslikkust looduse suhtes. Tööstusrevolutsioon seisnes tehnilise korra asendamises loomuliku (loodusliku) korraga: tegu oli „mänguga tehisllooduse vastu”. Postindustriaalne aeg omakorda erineb neist mõlemast: „...inimesed elavad rohkem ja rohkem loodusest väljaspool ning vähem ja vähem koos masinate ja asjadega; nad elavad ja kohtuvad üksteisega” (Bell 1999: 488)¹⁹. Seega on postindustriaalne ühiskond muutunud „mänguks inimeste vahel”.

Bell seob selle ka inimeste reaalsusetunnetusega. Nii väidab ta, et enamuse inimajaloost oli reaalsuseks loodus, siis tehnika ning nüüd peamiselt sotsiaalne maailm – „*ei loodus, ei asjad – ainult inimesed, keda kogetakse läbi enese ja teiste vastastikuse teadvuse*” (Bell 1999: 488)²⁰.

Sellise mõttekäigu leiame alles „*The Coming of Post-Industrial Society*” viimastelt lehekülgedelt ning Bell tunnistab selle arutluse spekulatiivsust kaudselt ka ise. Ning tõesti on tegu nõrgalt argumenteeritud ning häguselt formuleeritud ideega. Olles eelnevalt maininud ühiskonna keerukuse kasvamist ning sellega seoses esile kerkivaid vajadusi planeerimise ja intellektuaalse tehnoloogia järele, tundub mõnevõrra kummaline väita, et inimesed on väljunud „asjade” ja „looduse” maailmast ning põhirõhk töö olemuses on nüüd suhtlemisel. Ühest küljest klappib see mõttekäik nihkega hüvede tootmiselt teenuste tootmisele (kuna viimane suurendab tõenäoliselt ühtlasi inimestevahelise suhtlemise osakaalu), ent väide, et oleme pea täielikult „sotsiaalsesse maailma” üle kolinud, tundub ajastul, mil teadlaste põhiprobleemide hulka kuuluvad kliima soojenemine või ühiskonna süvenev

¹⁸ „On the one hand, Bell has rejected Machlup’s „broad indeed” parameters, with all their definitional absurdities – while simultaneously endorsing a „knowledge class” which is in some way even more inclusive than Machlup’s. On the other hand, he promotes a knowledge class so diminutive that it numbers only a few hundred thousand talented persons.”

¹⁹ „...men live more and more outside nature, and less and less with machinery and things; they live with and encounter one another.”

²⁰ „...neither nature nor things, only men – experienced through the reciprocal consciousness of self and other.”

ratsionaliseerumine ja tehnilisemaks muutumine, pehmelt öeldes kohatu ning utopistliku kallakuga. Seda võiks pidada koguni suhtumise „inimene on looduse alistaja” äärmuslikemaks näiteks: loodus on sellises vaates saanud juba sedavõrd „alistunuks”, et ta on isegi mõtlemises välistatud. Võtkem vastupidisele tõendusele osutamiseks kas või orkaan Katrina, mis 2005. aasta augustis New Orleansi laastates 80% linnast uputas, enam kui 1600 inimest tappis ning endaga üle 100 miljardi dollari suuruse kahju kaasa tõi (Forster 2006).

Vaadates taas infoühiskonna teemavälja käsitlust, võime nüüd küsida: millised väljad on Belli analüüsi fookuses? Siiamaani näib, et selgelt on kaetud tehnoloogiline, tööhõivealane, majanduslik ja teoreetilise teadmise lähenemine. Duff toonitab, et Belli käsitluses võib täheldada ka infovoogude elementi (Duff 2001a) – nii teadusliku teadmise kui massimeedias ringlevate infovoogude kasvu äramärkimist, ent minu hinnangul ei oma see joon „*The Coming of the Post-Industrial Society's*” erilist tähtsust. Märkused infohulga suurenemisest ning massikommunikatsiooni rollist kipuvad olema suuresti juhuslikku laadi.

Veidi teistsugune näib olevat ruumilise lähenemisega. Siin võtab Bell aja, ruumi ja võrgustikud lähema vaatluse alla 1999. aasta eessõnas, eristades ta ühiskonda siduvaid infrastruktuure järgmiselt: 1) transport; 2) energia; 3) kommunikatsioon. Ajalooliselt olid linnade asukohtade jaoks olulised vee ja ressursside lähedus, nüüd on selleks aga lähedus ülikoolidele, kultuurile. Kommunikatsioon asendab üha enam transporti kui inimestevahelist suhtluse- ja ülekandeviisi, geograafiline distants ei kontrolli enam kulusid, toimub nihe detsentraliseerumise suunas. Ja nõnda edasi.

Bell tegeleb küll eelmainitud muutuste märkimisega, ent argumenteerib neid paraku kas nõrgalt või üldse mitte. Nii näiteks jõuab Castells kaasaegset ühiskonda analüüsides järeldusele, et pigem urbaniseerumine jätkub – tekivad megalinnad, megalopolised – kui taandub võrgustiku detsentraliseeriva loogika mõjul (Castells 2000b). Jääb mulje, et Bell on tahtnud küll kaasaegsete muutustega kursis olla, ent pole suutnud neid eriti edukalt oma teoreetilisse raamistikku integreerida. Nagu ütleb Michael Miller, on Bell alati olnud „*ohver kiiduväärsele kirele olla kaasaegsetes vaidlustel olulisel kohal*” (Miller, Duffi 2001a, kaudu: 165)²¹. Ehk see selgitabki, miks võib Belli kirjutatust hea tahtmise korral leida palju kaasaegse ühiskonna trende, ent vaid osa neist on kaalukalt põhjendatud. Ning just seetõttu jätangi ma Bellist ühiskonnakäsitlusest rääkides välja mõned tema juhuslikumalt käsitletud teemad ning tulen nende juurde tagasi teoreetikute juures, kes vastava teemaga sügavamalt

²¹ „...a victim of his laudable desire to be relevant to contemporary discussions.”

tegelenu on. On ju kas või Castelli triloogia läbivaks jooneks võrgustikud ja nende mõju tänapäevases ühiskonnas.

Kokkuvõtlikult näeb Bell postindustriaalset ühiskonda võrreldes varasemate ajastutega nii (kohandatud Bell 1999: lxxxv järgi):

Tabel 1 – postindustriaalne ühiskond, tehno-majanduslik valdkond (Bell 1999)

	PRE-INDUSTRIAALNE	INDUSTRIAALNE	POST-INDUSTRIAALNE
Tootmisviis	Eraldamine	Kokkupanemine, valmistamine	Töötlemine, info
Majandussektor	Primaarne: põllumajandus, kaevandamine, kalastamine, puit, õli ja gaas	Sekundaarne: hüvede tootmine, tööstuslik tootmine (kestvus- ja tarbekaubad), rasketööstus	Teenused - tertsiaarne: transport, kommunalteenused; kvarternaarne: kaubandus, rahandus, kindlustus, kinnisvara; kvinaarne: tervis, haridus, uuringud, valitsus, puhkus, meelelahutus
Muundav ressurss	Looduslik energia: tuul, vesi, veoloom, inimjõud	Loodud energia: õli-, gaasi-, tuumaenergia	Info ja teadmine: programmeerimine ja algoritmid, arvuti ja andmeülekanded
Strateegiline ressurss	Toomaterjalid	Finantskapital	Inimkapital
Tehnoloogia	Oskustöö	Masinatehnoloogia	Intellektuaalne tehnoloogia
Oskustöötajad	Käsitöeline, lihhtöeline, põllumees	Insener, pooliku kvalifikatsiooniga töötaja	Teadlane, tehnilised ja professionaalsed ametid
Tööviis	Füüsiline töö	Tööjaotus	Võrgustikepõhine
Metodoloogia	Praktiline katse-eksitus, kogemus	Empiritsism, eksperimenteerimine	Mudelid, simulatsioonid, otsustamisteooria, süsteemianalüüs
Ajaperspektiiv	Orienteerumine minevikule	Ad-hoc kohandamine, eksperimenteerimine	Tulevikule orienteeritus: ennustamine ja planeerimine
Töö olemus	Mäng looduse vastu	Mäng tehisllooduse vastu	Mäng inimeste vahel
Põhiprintsiip	Traditsionalism	Tootlikkus	Teoreetilise teadmise kodifitseerimine

Siin tasub meenutada, et kaasajal näib revolutsioon Belli jaoks vaid ühes ühiskondlikus mõõtmes toimunud olevat: „*Kui tänapäevane sotsiaalne struktuur /-/-/ on*

inimajaloos selgelt uuelaadset tüüpi sotsiaalne organisatsioon, siis „minale” keskenduv kaasaegne kultuur ühendab inimipulsi sügavaimad lätted modernse antipaatiaga kodanliku ühiskonna vastu” (Bell 1999: 478)²². Nagu eelnevast kriitikast nähtub, võib aga postindustriaalse ühiskonna uudsusele üsnagi kaalukaid kriitilisi väiteid vastu seada. Ent millised on Belli arvates need minevikust pärinevad arengud, mis kaasajal lihtsalt jätkuvad?

2.3 Kultuur: modernismi katk

Kui „*The Coming of Post-Industrial Society*” keskendus peamiselt sotsiaalsele struktuurile ning oli tulevikku suunatud, siis raamatus „*The Cultural Contradictions of Capitalism*” heidab Bell pilgu minevikku, analüüsid kultuuri ja majanduse valdkonnas toimunud ning nendevahelisi seoseid. Mõnevõrra üllataval kombel ei ole viimane teos infoühiskonna väljal „*The Coming of Post-Industrial Society’ga*” võrreldavat tähelepanu saanud, ometi, nagu olen eelnevalt viidanud, täiendavad need teosed üksteist. See näib taas tõestavat väidet infoühiskonnast kui kitsendavast mõistest: tegeleb ju „*The Cultural Contradictions of Capitalism*” eeskätt kultuuri (aga ka majanduse, tarbijaühiskonna) arenguga ajaloolises võtmes. Nii näib selle teose välistamine viitavat teoreetikute uskumusele, et infoühiskonna näol on tegu uue ühiskonnakorraga, misjuhul langeb fookus otse loomulikult pigem uue eristamisele, mitte niivõrd jätkuvuste otsimisele – võib küsida, miks peaksime analüüsima 19. sajandit, kui radikaalsed muutused on aset leidmas just nüüd? Peaksime aga sama kriitiliselt vastu küsima: mille vastu neid „radikaalseid muutusi” asetada, millele tuginedes eristada? Selle küsimuse juurde tulen tagasi Castelli puudutavas osas.

Samuti pean siinkohal eelneva valguses tunnistama oma mõnetist vastuolulisust – kuigi märgin ära ning võtan mõningase kriitika alla Belli nägemuse kultuuri ja poliitika valdkondades toimunud muutustest, viiks põhjalikum arutelu meid muuhulgas debattidesse modernismi ja postmodernismi suhtest või Belli poliitiliste ideede teostamise võimalikkusest; seega liialt kaugele infoühiskonna temaväljast selle „tavalises” mõistes. Kirjutise esialgse fookuse säilitamise huvides piirdun niisiis neis asjus mõne kriitilise kommentaariga.

Belli järgi on alates 16. sajandist Lääne tsivilisatsiooni aluseks olnud idee inimesest kui ühiskonna põhiüksusest. Inimene kujundab enese saatust ise, on oma tegudes vaba. Tähtis pole mitte minevik, vaid tulevik. Vabanemisega kaasneb mineviku traditsiooni ning

²² „If the modern social structure /--/ is a distinctively new kind of social organization in human history, then contemporary culture, in its concern with the self, combines the deepest wellsprings of human impulse with the modern antipathy to bourgeois society.”

autoriteedi ümber lükkamine. Just sellest allikast pärinevad Belli arvates nii kodanlik ettevõtja kui kunstnik: mõlema eesmärk on jätkuvalt uut otsida, loodust ning teadvust oma äranägemise järgi ümber kujundada.

Selle kammitsematu individualismi piirajaiks olid nii kalvinistlik kui protestantlik mõtteviis – need õilistasid tööd (seejuures ühtlasi kapitali kogumist, ent mitte luksust) kui kutsumust, julgustasid inimesi säästma ning hetkeihade rahuldamist edasi lükkama. Religioosne idee andis nii majandusele kui kultuurile moraalse aluse: kultuuris oli tähtis minevik, mille najal uue väärtust mõõta. Seeläbi hoidis religioon ka valvuri kohta, tõugates tagasi teosed, mille sisu polnud kehtivate väärtustega kooskõlas: niiviisi ohjeldas ta pidurdamatu inimloomuse tumedamat poolt.

Belli jaoks seisneb üks paradoksaalsetest olukordadest selles, et kuigi kodanliku ettevõtja ning kunstniku ideeline üsk oli sama, muutusid nad peagi teineteise vastasteks. Kodanlus oli radikaalne majanduses, ent konservatiivne kunstis; kunstnikud otsisid pidevalt uudset lähenemist ning see läks vastuollu kodanluse arusaamadega kasulikkusest, ratsionaalsusest ning materialismist. Vastuolu süvendas veelgi majanduse valdkonnas aset leidnud bürokrateerumine ning inimeste pelgalt funktsionaalseteks rollideks taandamine, mille tõttu sattusid töötegemisele esitatavad piiravad nõuded vastuollu eneseavastamise ja enesele naudingute pakkumise ideega. Seega muutusid modernistid kodanluse vihasteks vaenlasteks.

Bell märgib, et modernistlik kultuur võttis religioonilt valvuri koha üle. Selle asemel, et aga inimloomust usu kombel pidurdada, alustas ta hoopis selle uurimist, nähes inimloomuse tumedat poolust loovuse allikana. Modernism tõi endaga kaasa järgmise: 1) esteetiliste normide lahutamine moraalsetest, loova kunstniku jaoks ei tohtinud miski püha olla; 2) uudse ja eksperimentaalse eelistamine, uudsus kui väärtus omaette: muutus kui norm; 3) „mina” kui kunsti üle otsustamise alus. Teemaatilisel väljendus see irratsionaalsuses, mässus korra vastu (rõhk „minal” ja lõputul kogemustejahil), stilistiliselt „distanti varjutuses” (väljendub vahetusele rõhumises, mille eesmärgiks on sukeldada kunstinautija kogemusse ning mitte anda talle võimalust kunstiteose analüüsiks distantsilt – Belli jaoks on tegu Lääne „ratsionaalse kosmoloogia” kummutamisega), samuti veel nihkes sisult vormile (tähtis pole mitte teose sügavam mõte, vaid kunstiline väljendusvahend ise).

Bell toob välja, et ühest küljest oli sellise mõtteviisi tulemuseks loovuse ja eksperimenteerimise laine, teisalt aga kaotas see kultuuri senise koherentsuse, pani aluse antinoomsuse levikule, hägustas kunsti ja elu vahelist piiri (kui kunst on kogemus, siis võib ka iga kogemus olla kunst) ning seadis „mina” ülemaks igasugusest autoriteedist. Kuigi Bell ei

kasuta väljendit „relativism” originaaltekstis kordagi, näib tema jutt väärtuste hierarhia kadumisest, „mina” alusel otsustamisest ning piiride kadumisest viitavat just nimelt asjaolule, et tänapäeval puudub mõõdupuu „hea” ja „halva” kunsti (või väärtuste) eristamiseks. Kui kultuur võttis religioonilt üle sotsiaalse käitumise legitimeerimise, õõnestas ta oma lakkamatu enesekeskuse ja muutustele suunatusega ka majandust, kultuuri ja isiksuse struktuuri ühendavat eetost.

Kapitalismis näeb Bell ajaloolist pinget askeetluse ning ahnuse vahel. Esimene piiras viimast läbi tavade, traditsiooni, moraalipõhimõtete: rikkuse kogumisel oli läbi protestantliku eetika kõrgem eesmärk, luksus aga polnud lubatud. Ent kapitalismi arengu käigus esile kerkinud uuendused murendasid ka seda suhet: „*Protestantliku eetika hävitamise suurimaks üksikteguriks osutus järelmaksu või kohese krediidi leiutamine. Eelnevalt pidi ostmiseks säästma, kuid krediitkaartidega võis julgustada ihade silmapilkset rahuldamist*” (Bell 1996: 21)²³. Masstootmine ja –tarbimine muutsid kehtivat süsteemi: askeetluse piirangud kadusid, rikkuse kogumine ja hedonism kui asjad iseeneses aga ei pakkunud ühiskonna eri valdkondi ühendavat eetilist sidet. Kapitalism õõnestab end jätkuvalt ise, nõudes ühest küljest endiselt allumist ja kuulekust, ent reklaamides ja turustades samas hedonismi, hetkenaudinguid.

Kaasaegset ühiskonda iseloomustab kultuuri tõusmine muutuse algatajaks ning majanduse suunamine nende uute vajaduste rahuldamiseks. Seejuures on toimunud rollide vahetus – kui kapitalismi alguses oli ühiskonna majanduslikku struktuuri kergem muuta kui väljakujunenud harjumusi, tavasid ja mõtlemist, siis tänapäeval piiravad korporatsioonide tegutsemist erinevad reeglid, fantaasial aga pole piire. Seejuures on aga modernismi jõud end tänaseks ammendanud, olles mitte enam „tõeliste” kunstnike, vaid *culturati* – kultuuriline mass, mis hõlmab endas mitte kultuuri loojaid, vaid edasikandjaid (nt meedias töötavad inimesed), mille üheks tegevuseks on laiemale massikultuuri auditooriumile kultuuri populariseerimine; lisaks võimaldab selle grupi suurus olla kultuurituruks – kätes. Vastuseis kodanlikkusele kestab, ent kodanlikud väärtused ja kultuur on juba ammu haihtunud. Siin on oluline märkida, et Belli jaoks on postmodernism lihtsalt modernismi loogika äärmuseni viimine: „*Impulss ja nauding on ainsatena tõelised ning elujaatavad; kõik muu on neuroos ja surm*” (Bell 1996: 51)²⁴.

²³ „The greatest single engine in the destruction of the Protestant ethic was the invention of the installment plan, or instant credit. Previously one had to save in order to buy. But with credit cards one could indulge instant gratification.”

²⁴ „Impulse and pleasure alone are real and life-affirming; all else is neurosis and death.”

Bell ütleb, et sotsiaalse struktuuri ning kultuuri ristumispaigaks on turg. Seda tunnistades jõuab ta aga ise kohe vastuoluni, sest kui kultuur on vaid kaup, pidanuks kodanluse konservatiivne maitse uudsuse üle domineerima. Tema käsitluse kohaselt seda aga ei toimunud. Bell ei suuda seletust pakkuda ka sellele, kuidas ikkagi majanduslik ja kultuuriline impulss samu algideid jagades üksteise vihasteks vaenlasteks muutusid: „*Selle sotsioloogilise mõistatuse ajalugu, kuidas niisugune vastasseis sündis, on ikka kirjutamata*” (Bell 1996: 18)²⁵.

Belli käsitluses on niisiis kapitalismi enese kõrval seda õõnestavaks teguriks modernistliku kultuuri antinoomne enesekesksuse printsiip (pandagu siin tähele, et tegu on just nimelt ideega inimese peamisusest – nii palju siis tehno-majanduslikust valdkonnast kui muutuste algatajast). See vaade põrkub aga terve mõttesuunaga, mis räägib just nimelt kapitalismi haarde laienemisest, tema loogika süvenemisest ning halvavast mõjust (sh kultuurile, nt Frankfurdi koolkond).

Üks kriitilise suuna esindajatest, eelnevalt mitmeid kordi mainitud Paschal Preston väidab oma analüüsis, et kaasaegsed infoühiskonna poliitikad opereerivad neoliberaalses diskursuses ning esindavad üsnagi selgelt teatud majandusliku ja võimueliidi huve. Seejuures viitab ta ka kultuurilise ja majandusliku suuna kunagise eristumise põhjusele: kultuurilise valdkonna eraldumine toimus just nimelt kapitalismi kaubastavate tendentside tõttu, mis ühtlasi seadsid kunstilisele väljendusvabadusele turuloogikast lähtuvaid piire (Preston 2001). Tema käsitluses on seega ajalooliselt toimunud just nimelt info kaubastumise süvenemine, mitte aga „kultuurilise impulsi” õõnestustegevus, mille tagajärjeks oli eri valdkondi ühendava eetilise õigustuse kadumine. Olgu siin võrdluseks toodud tsitaat Bellilt iseseisva inimese esiletõusu kohta Lääne tsivilisatsioonis: „*Kultuuris on meil tegu iseseisva, kirikust ja vürstlikust patroonist vabastatud kunstniku esiletõusuga, kes maalib pigem seda, mis meeldib talle endale, mitte ta toetajale; turg vabastab ta*” (Bell 1996: 16)²⁶.

Uemas kirjanduses analüüsib kapitalistliku loogika süvenemist meie tajude vallas näiteks David Howes, kes leiab, et reklaam tungib visuaalse taju kõrval järjest enam ka teistesse meeltesse (kompimine, lõhn) – nii näiteks on Harley Davidson üritanud patenteerida oma mootorratta mootori väidetavalt spetsiifilist müra (Howes 2005). Seega seisneb praegu kirjeldatud mõttesuuna ja Belli selgituste vastuolulisus küsimuses, kas toimunud on

²⁵ „The history of this sociological puzzle, how this antagonism came about, is still to be written.”

²⁶ „In the culture, we have the rise of the independent artist, released from church and princely patron, writing and painting what pleases him rather than his sponsor; the market will make him free.”

majanduse kultuuristumine või kultuuri kaubastumine: selle vaatevinkli järgi võib Belli süüdistada ajalooliste muutuste põhjuse ja tagajärje ära vahetamises.

Samuti on vaieldav, kas modernism on suunatud vaid „mina” ülimuslikkusele igasuguse autoriteedi suhtes ning seega vaid indiviidi erilise rõhutamisele. Nii leiab David Harvey modernismi aja- ja ruumisuhete vaatevinklist analüüsides, et vastuses 19. sajandi keskpaiku jõuliselt esile kerkinud nähtusele, mida autor nimetab „aja-ruumi kokkusurumiseks” (mitmetes teooriates üks infoühiskonna tunnusi, mis laiemalt võttes liigitub Websteri ruumilise lähenemise alla), võib eristada kaht suunda – neist üks rõhutas seni distantsi ja kommunikatsiooni puudumise tõttu eraldatud inimeste ühtsusele (universalism), teine aga asjaolu, et maailma „kokkutõmbumise” tõttu on naabrid „liialt lähedale” tulnud (partikularism). Nõnda rõhutab üks suund eri kohti ületavaid universiaalseid väärtusi (nt töölisklassi olukord), teine seob aga inimeste identiteedi kindla kohaga (kogukondlikkus, natsionalism). Harvey ei pea neid suundi üksteist ajalooliselt asendavaks: „*Oleks vale neid kaht mõttesuunda – universalismi ja partikularismi – teineteisest eraldiseisvaks pidada. Pigem peaks neid pidama kaheks tundlikkuse hoovuseks, mis voogasid kõrvuti, tihti ühes ja samas isikus, isegi kui üks või teine neist saavutas kindlas ajas ja kohas domineeriva positsiooni*” (Harvey 1989: 275)²⁷. Kriitika Bellile koorub toodud mõttekäigu valgusel välja sellest, et ta näeb modernismi vaid universiaalsete väärtuste, autoriteetide ja hierarhia fragmenteerimisele suunatud olevat.

Mitte vähem intrigeeriv pole ka Belli põhjendus asjaolule, miks on kultuur tänapäeval muutuste algatajaks ning majandus vaid nende kuulekaks täideviijaks (kuigi minevikus oli pandlikumaks süsteemiks just nimelt kapitalism). Siin võime kriitiliselt küsida, kas Belli arvamusel, et majandus on tänapäeval kultuurist enam kontrollile allutatud, on ikka alust. Just see mõttekäik toobki meid Belli arusaamadeni poliitika rollist.

2.4 Poliitika kui vahekohtunik

Nagu valdkondade kirjeldusest näha, tegeleb poliitika Belli arvates peamiselt erinevate konfliktide lahendamisega: tal on ühiskonnas vahekohtuniku roll. „*The Coming of Post-Industrial Society*” viimase peatüki lõppjärgelduses pakub ta postindustriaalse aja poliitilisele valdkonnale välja järgmised lahendusi nõudvad probleemid: „...*tehnilise eliidi uued*

²⁷ „It would be wrong to consider these two wings of thought – the universalism and the particularism – as separate from each other. They should be regarded, rather, as two currents of sensibility that flowed along side by side, often within the same person, even when one or other sensibility came dominant in a particular place and time.”

hierarhiad ja teaduse bürokratiseerumine; meritokraatia ja võrdsus; vaenuliku kultuuri antinoomne surve, kogukondlik ühiskond ja konsensuse saavutamise raskus” (Bell 1999: 487)²⁸.

„*The Cultural Contradictions of Capitalism*” lisab Bell veel viis elementi, mis poliitilisele regulatsioonile raskusi võivad tekitada. Nendeks on: 1) majanduskasvu ja tõusva elustandardi institutsionaliseeritud ootused; 2) probleemid poliitiliste valikutega, kuna kõikide ühiskondlike eesmärkide realiseerimiseks ressursse ei jätku; 3) majanduskasvuga kaasnev keskkonnareostus; 4) majanduskasvust ja võimalikult suurele tööhõivele keskendumisest tulenev inflatsioon; 5) tähtsate majanduslike ja ühiskondlike otsuste koondumine „poliitilise kokpitti” (Bell 1996).

Eelnevast võime tuletada sotsiaalse struktuuri ja poliitika vahelise pinge: selleks on sotsiaalse struktuuri nõutav bürokratlikkus ja hierarhilisus, mis on vastuolus poliitilise valdkonna võrdsuse ja osavõtu ideedega. Ühtlasi märkame siin peamist nihet, mis nende kahe valdkonna suhet kaasajal Belli arvates iseloomustab: ta nimetab seda üleminekuks ökonomiseerivalt sotsiologiseerivale eetosele. Lühidalt, kontroll ühiskonna üle on nihkumas majanduslikust valdkonnast poliitilisse. Kui enne oli ühiskondlike otsustuste aluseks indiviid, siis nüüd kogukond: „...*individuaalse kasu ja kasumi maksimeerimise kriteeriumid allutatakse laiematele sotsiaalse heaolu ja kogukonna huvi kontseptsioonidele /--/*” (Bell 1999: 481)²⁹. Ja just sellel põhjusel, väidab Bell, ei saa ühiskond täielikult tehnokraatlikuks muutuda: teadlastel ja professionaalidel on küll innovatsiooni-, ent mitte otsustamise võim. Kui industriaalaja keskseks figuuriks oli ärimees/ettevõtja, siis kaasajal on selleks poliitikud ning teadlased/professionaalid.

Vahelduseks tasuks ehk uuesti meelde tuletada, et Bell kirjutas oma teosed aastatel 1973 ja 1976. Seda aega iseloomustas maailmasõjajärgne ühtlaselt jätkuv majanduskasv ning suhteliselt väike töötute hulk. Seejuures oli selle perioodi tunnuseks ka riigi aktiivne sekkumine majandusse (keinsiaanlikkus, suund võimalikult suurele tööhõivele). Niisugustes tingimustes võis tõesti tunduda, et riigi roll majanduse reguleerimisel järjest suureneb.

Ent paratamatult oma aja vaatevinkleist kammitsetuna ei osanud Bell mitmeid muutusi ette näha; seda enam, et „*The Coming of Post-Industrial Society*” oli eelkõige ennustus. Preston märgib kriitiliselt, et peale Belli siin käsitletud teoste algset ilmumist on maailmas

²⁸ „...the new hierarchies of technical elites and the bureaucratization of science; meritocracy and equality; the antinomian thrust of adversary culture, the communal society and the difficulty of consensus.”

²⁹ „...the criteria of individual utility and profit maximization become subordinated to broader conceptions of social welfare and community interest /--/”

palju muutunud. Ta tõstab esile Külma sõja lõppu, kapitali, korporatiivsete struktuuride, kaubavahetuse ja kultuuriliste suhete internatsionaliseerumist, majanduskasvu tuntavat aeglustumist, massilise töötuse tagasipöördumist; „paindlikke töölepinguid” ja vähenevaid sissetulekuid, mis peegeldavad ebavõrdsuste polariseerumist; neoliberalismi kui ideoloogia tagasitulekut, uute tehnoloogiate, tarbijapraktikate ja elustiilitrendide teket; poliitiliste institutsioonide ja traditsiooniliste kodanikudentiteetide- ja praktikate legitiimsuse vähenemist, ning uute sotsiaalsete liikumiste esiletõusu (Preston 2001). Osa neist muutustest viitab selgelt pigem majanduse kui poliitilise valdkonna võimu suurenemisele.

Samasugustele järeldustele jõuab võrguühiskonna-triloogias ka Castells. Tema argumendiks on asjaolu, et tänapäeval on kapitali-, hüvede-, teenuste-, tehnoloogia-, kommunikatsiooni- ja infovood oma liikumises rahvusriigist kui territoriaalselt piiratud üksusest märksa liikuvamad. See asjaolu võimaldab neil rahvusriikide kontrollivat toimet vähendada ja „sobimatult” käituvatest riikidest mööda põigelda. Rahvusriigi võim ei kao küll täielikult, ent temast saab sõlm globaalses võrgustikus. Castelli järgi omab liikuv ja paindlik rahvusvaheline korporatsioon kaasajal niiviisi territoriaalselt piiritletud riigi eest mõningast eelist (Castells 2001a).

Siin on huvitav tähele panna, et rahvusriigi tulevikku analüüsid näeb ka Bell, et riik üksikuna suudab järjest vähem oma majandust kontrollida ning et korporatsioonide huvid ei pruugi riiklikega kattuda. Bell ütleb otse: „*Valitsused peavad vältimatult otsima võimalusi kaitsmaks end multinatsiooniliste korporatsioonide iseseisvuse ja tasakaalustamata maksete tekitatud ebastabiilsuse vastu*” (Bell 1996: 208)³⁰. Viimaste ärahoidmiseks näeb ta kolme võimalust: 1) vähendada kapitali äravoolu; 2) suurendada kontrolli riigis peakorterit omavate rahvusvaheliste korporatsioonide üle; 3) luua rahvusvaheline kontrollisüsteem, määratlema ühine majanduspoliitika (Bell 1996). Ning nende meetmete rakendamise läbi, usub Bell, saavadki riigid majanduse uuesti kontrolli alla. Nagu hiljem näeme, pole Castells olukorda pea veerand sajandit hiljem analüüsid sugugi nii optimistlik.

Mis puutub teadlaste, poliitikute ja võimu suhtesse, siis näeb osa teoretikuid ka siin ühiskonna arengut tumedamates toonides kui Bell. Nii väidab Ulrich Beck, et kaasajal tulevad inimeste elu mõjutavad otsused just nimelt majandus- ja tehnoloogiasektorist. Seejuures pole poliitikud tihtipeale tehniliste lahenduste keerukuste tõttu oma otsustustes pädevad. Sel viisil tekib olukord, kus majandus- ja tehnoloogiasektor pakub poliitikutele otsustamiseks sisu, ent

³⁰ „Inevitably, national governments must seek to defend themselves against both the independence of multinational corporations and the instabilities which are generated by the imbalances of payments.”

ei võta vastutust, ning poliitikuid on sunnitud otsustama asjade üle, milleks nad piisavalt pädevad pole (Beck 1992). Formaalselt klappib see küll Belli nägemusega, mille kohaselt omavad „tehnikud” küll võimu, ent lõplik otsus tehakse poliitilises valdkonnas, kuid sisult on see argument Belli omast märksa pessimistlikum.

Lõpuks ka mõned kommentaarid ühiskonna kolmest osast ning nende vastuolulisest loogikast. Belli mudeli ülesehituses võib näha funktsionalismi eitust: ta seisab vastu käsitlustele, mis näevad ühiskonda ühe peamise printsiibi ümber organiseerunud ühtse süsteemina (nt Marx või Parsons). Ühiskonnas toimuvate protsesside vastuolulisuse tunnistamine on ühest küljest muidugi igasuguse adekvaatse sotsioloogilise analüüsi vältimatu eeldus, ent tekib kohe küsimus sellest, kas printsiibipõhiselt eraldatud valdkonnad on ikka niivõrd „puhtalt” selle loogika kandjad, mille Belli nad olevat väidab. Küsimus pole seega mitte selles, kas ühiskonnas vastuolulisi tendentse esineb – vastus on siin kindlalt jaatav – vaid hoopis selles, kas neid mõtteviise saab kindlate valdkondadega (majandus, poliitika, kultuur) üheselt samastada. Segadusele aitab kaasa ka Belli teatav hägusus selles osas, mis ikkagi ühe või teise valdkonna alla täpselt kuulub.

Nii käsitleb poliitökonoomia suund poliitikat ja majandust kui huvide poolest lahutamatu valdkondi. Näiteks Preston käsitleb infoühiskonna poliitilisi algatusi nii poliitiliste kui ärihuvide sümbioosina: „...*infoühiskonna algatused loovad õnneliku kohtumispäiga /--/ ühest küljest ITd tootvate sektorite ja „juhtivate” tööstuslike kasutajate (nagu finantsettevõtted) kindlaile majanduslikele huvidele ning eliidile, teisest küljest aga kitsalt majandusliku orientatsiooniga ja tootlikkust väärtustavale neoliberaalsele poliitilisele eliidile* (Preston 2001: 75)³¹. Viimase aja analüüsid kipuvad kinnitama pigem kapitalismi ja poliitika lahutamatu põimumist kui nende eraldumist (Wood, Prestoni 2001, kaudu). See ei tähenda muidugi, et poliitika ja majanduse huvid täielikult kattuksid, küll aga viitab sarnase mõtteviisi olemasolule Belli poolt „põhiprintsiipide” alusel eraldatud valdkondades.

Eelnevalt juhtisin muuhulgas tähelepanu asjaolule, et Belli käsitlusest puudub suuresti massimeedia. Ent just meediat on raske Belli kolme valdkonna mudelile allutada. Vaadelgem kas või ajakirjaniku igapäevast tööd. Idee meediast kui uudisteajakirjandusest viitaks peamiselt sellele, et tema näol on tegu nõ „uudistemasinaga”, kelle eesmärk on võimalikult

³¹ „...information society initiatives provide a happy meeting ground /--/ between the specific economic interests and elites of the ICT-producing sectors and „leading-edge” industrial users (such as financial firms) on the one hand, and the narrowly economic orientations and productivist values of the neo-liberal political elites on the other hand.”

kiiresti korrektset infot edastada – selles suhtes sarnaneb ajakirjanik tõepoolest funktsionaalsesse infoedastaja rolli taandatud „ühikuga” (ehk selle parimaks näiteks on *online*-ajakirjandus, milles tegutsejatel jääb refereerimise ja toimetamise kõrval uue sisu loomiseks aega vägagi napiks). Samas on üheks ajakirjaniku ülesandeks esitada info tasakaalustatult. Viimane asjaolu viitab aga faktile, et ajakirjanik peaks leheveergudel pakkuma ruumi eri huvigruppidele ning kaasa aitama avalikule arutelule, mis mõjutaks ka poliitiliste otsuste vastuvõtmist. Lõpuks on aga ajakirjanikul võimalus/vajadus end läbi arvamus- või olemuslugude ka kunstiliselt teostada – kirjutada loovalt ja tunnetuslikult, läbi isikliku kogemuse (eriti paistab sellele viitavat termin „*new journalism*”). Seega näeme siin küll kolme eri loogika – funktsionaalne, demokraatlik, loov – mõningast vastuolulist, ent siiski võimalikku kooseksisteerimist. Laiemal tasandil võivad aga nende loogikate kokkupõrkepunktid peegelduda aruteludes, kuidas meedia saaks olla samal ajal nii äriettevõtte kui avaliku sfääri kandja, või kust lõpeb ajakirjaniku tõlgendamisvabadus, mis tuleks allutada „mõistliku” objektiivsuse kriteeriumitele. Nii on näha, et ühiskondlike vastuolude samastamine kindla valdkonnaga kannab endas olulisi puudusi.

Veel üheks kummastavaks asjaoluks on see, et tegeledes makroprotsessidega, välistab Belli teooria suuresti inimese. Viimane on tema kirjutistes kas juhukülaline või siis abstraktsete sotsiaalsete jõudude kandja, „isiksuse struktuur”, kes koondab endas mingit (religioosset) ajastu vaimu või eetost (enesekontroll, hetkeihade rahuldamise mahasurumine) ning on eri valdkondade loogikate täideviijaks. Lühidalt: inividid, grupid ja klassid alluvad eri valdkondade „impulssidele”, mis nende käitumist kujundavad. Kuigi selline vaade võib parimal juhul tõepoolest makrotasandi nihkeid iseloomustada, ei alga ega lõpe sotsioloogiline analüüs vaid seal. Derek Layder juhib tähelepanu asjaolule, et kuigi ühiskonna keerukuse kasvamisega arenevad välja ühe inimese tegevusest järjest sõltumatamad organisatsioonilised kihid, leidub endiselt tasandeid, milles üksikisiku mõju asjade käigule endiselt suur on (Layder 1996): võrreldes kas või üksikisiku võimet mõjutada riigi käitumist vastukaaluks tema võimele mõjutada oma perekonda. Nii tundub loogiline eeldada, et makrotasandil ühtselt mäsleva tsunamina näiv kultuuri valdkonna „fragmenteeriv impulss” sumbub igapäevastes sotsiaalsetes praktikates mõnikord hoopis laisalt loksuvateks laineteks, mis samaaegset väikest allumist ja vastupanu leiavad.

Missugune hinnang siis Belli käsitlusele lõppkokkuvõttes anda? Oleme eelnevalt näinud, et a) Belli vaade nii minevikku kui olevikku on kohati valikuline ning tema argumentatsioon tekitab küsitavusi; b) tema ühiskonnamudeli ülesehituses esineb teatavaid

puudusi; c) kuigi tema tulevikuennustused on nii mitmeski osas täide läinud, pole samas mõned Belli käsitlemise kesksed elemendid siiski teoks saanud. Kuigi me ei tohiks siinjuures unustada, et osa Belli ennustusi on suunatud tänasest kaugemasse tulevikku ning võivad veel tõepoolest täituda, pean tema teooria sidususe, punktide a) ja b) osas üldjoontes nõustuma Duffiga: „...on vältimatu järeldus, et Bell ei suuda luua sujuvat sünteesi” (Duff 2001a: 168)³². Kuigi kahtlemata kaalukas ja infoühiskonna välja oluliselt uusi ideid toonud, jääb Belli analüüs seega mitmeti ebaühtlaseks ning tänasest perspektiivist osaliselt aegunuks. Nii olekski nüüd mõttekas käsitleda autorit, kes võttis ühiskonna kirjeldamise ette Bellist parkümmend aastat hiljem. Järgmises peatükis tulevadki põhjalikuma vaatluse alla Manuel Castelli ideed.

³² „...the unavoidable conclusion must be that he fails to produce a streamlined synthesis.”

3. Vaade olevikku: Manuel Castells

Manuel Castellsile kuulub infoühiskonna kaasaegsemates käsitlustes eriline koht. Omandanud hispaanlasena sotsioloogia-alase kõrghariduse Pariisis ning siirdunud seejärel professorikohale Berkeley' ülikooli USAs, ühendab Castells endas Euroopa teooria- ning Ameerika empiirikapõhisuse. Tõelise kosmopoliidina riigist riiki rännanud ning neist andmestikku kogunud, lõi Castells enda teooriatele tugeva empiirilise baasi, mis, arvestades tema analüüsi ulatust, on tõeline makrosotsioloogiline saavutus. 1996.-1998. aastal ilmunud triloogias „*The Information Age: Economy, Society and Culture*” (ilmus kolmes osas: „*The Rise of the Network Society*” (1996), „*The Power of Identity*” (1997) ja „*End of Millennium*” (1998)) võttis ta ette kaasaegse ühiskonna kirjeldamise globaalsel tasandil. Tulemus on muljetavaldav: enam kui 1200-l leheküljel toob Castells kokku kõige erinevamad tänapäevased protsessid ning näitab nende omavahelist seotust ja vastastikust sõltuvust. Märkimisväärsele hulgale andmestikule toetumine teeb ühtlasi teoses esitatud väidete ümberlukkamise äärmiselt keeruliseks.

Siinjuures peab aga kohe kriitiliselt tõdema, et tulenevalt ettevõtmise laiahaardelisusest kannatab triloogia mõningase ebauhtsuse all. Nii vahelduvad veenva selgusega esitatud analüüsid lõikudega, milles Castells laskub kas äärmustesse või peidab oma ideed mitmemõtteliste metafooride taha. See tekitab olukorra, kus autoril on võimalik meelitada lugeja ähmase mõttekäigu rägastikku, jättes samas endale alati põgenemistee. Võimaluse korral üritan sellistele kohtadele edaspidi ka tähelepanu osutada.

Kuna kindlasti on tegu infoühiskonna (Castells ise eelistab kasutada mõistet „võrguühiskond”) teooriavälja ühe tugevama teosega, siis käsitlen seda järgnevatel lehekülgedel eelnenust mõnevõrra põhjalikumalt. Esmalt üritan anda võimalikult täpse ülevaate autori ideedest – mõistetavatel põhjustel on see teiste autorite refereeringutest veidi mahukam – seejärel näitan eri kriitikute abil teose puudujääke³³ (töö mahust tulenevalt pole kriitika paraku kõiki valdkondi hõlmav, nt poliitika osas). Olen seejuures tihti eelistanud kasutada autori enda sõnastust, võimaldamaks ka lugejal endal esitatud definitsioonide selgust hinnata.

³³ Järgnev peatükk toetub suuresti Manuel Castellsi triloogia „*The Information Age: Economy, Society and Culture*” väljaannetele aastaist 2000-2001: „*The Rise of the Network Society, Second Edition*” (2000), Oxford & Massachusetts: Blackwell; „*The Power of Identity*” (2001), Massachusetts & Oxford: Blackwell; „*End of Millennium, Second Edition*” (2001), Oxford & Massachusetts: Blackwell. Refereeringu mahukuse tõttu olen viited nendele teostele tekstis märkimata jätnud, va juhul, kui tegu on tsitaadiga.

3.1 Kuidas moodustub ühiskond

Sarnaselt Belliga peatub Castells ühiskonna algüksuste iseloomustamisel üsnagi põgusalt. Olles küll Belli käsitlest üldisem, omab ta sellega siiski teatavaid sarnasusi. Juhin siinjuures ühtlasi tähelepanu asjaolule, et Castelli ühiskonnamudeli kirjeldamiseks kasutan mitte tema triloogiat, vaid 2000. aastal ilmunud artiklit „*Materials for an exploratory theory of the network society*”. Selle põhjuseks on asjaolu, et autori sõnul on just viimati mainitud kirjutise ülesandeks „*selgendada teoreetilisi järeldusi, mida võib tuletada mu triloogias /--/ esitatud kaasaegsete sotsiaalsete struktuuride ja sotsiaalse muutuse kohta tehtud tähelepanekuist*” (Castells 2000a: 6)³⁴.

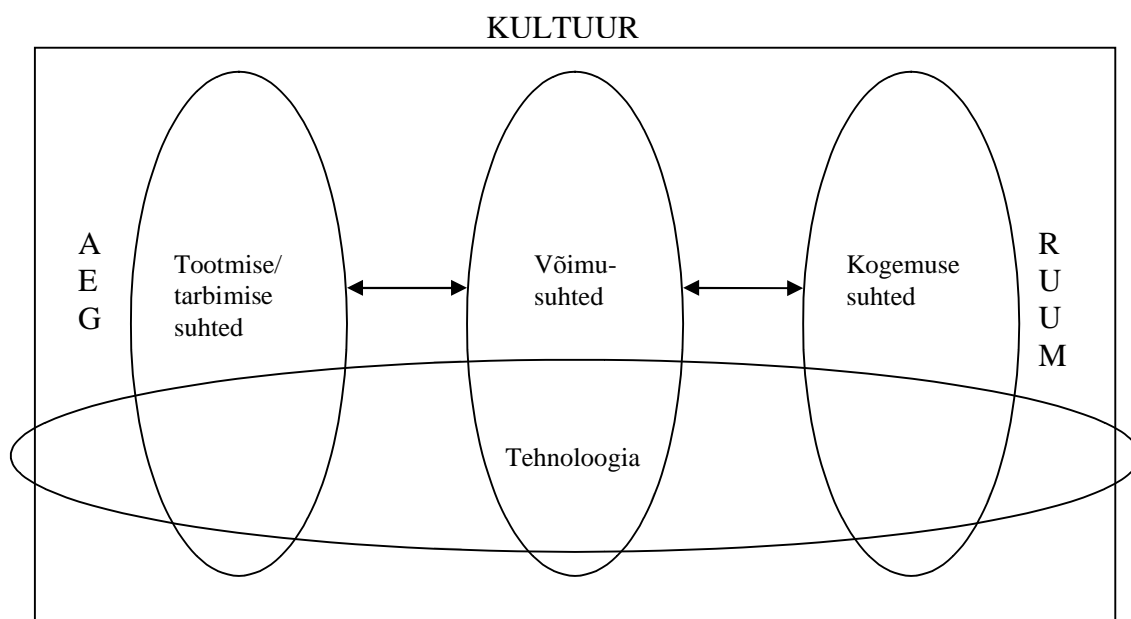
Castelli arusaama ühiskonnast võib kokku võtta järgmise lausega: „*Tehnoloogia materiaalse tööriistana ning tähendus sümbolilise konstruktsioonina läbi tootmise/tarbimise, võimu ja kogemuse suhete on inimtegevuse põhilised koostisosad – tegevuse, mis lõppkokkuvõttes sotsiaalset struktuuri loob ning muudab*” (Castells 2000a: 9)³⁵ (vt joonis 3). Selle vaate kohaselt asub agent niisiis sotsiaalse struktuuri raamistikus, luues läbi sümbolilise kommunikatsiooni erinevaid tähendusi, mille abil ta sedasama struktuuri kas teisendab või taastoodab. Seejuures ulatub kõigisse kolme suhetetüüpi tehnoloogia. Täpsustagem.

Tootmise defineerib Castells kui inimese materiaale suunatud tegevuse selle omastamiseks ja muutmiseks (tarbimist näeb ta tootmise vastaspoolena). Võim on inimeste teistele inimestele suunatud tegevus, kehtestamaks oma tahet läbi füüsilise või sümboolse vägivald. Kogemus on inimese endale suunatud tegevus, mille on määranud tema bioloogilise ja kultuurilise identiteedi ning sotsiaalse ja loodusliku keskkonna vastastikmõju. Tootmise/tarbimise, võimu- ja kogemuse suhete vastastikmõjul moodustub sotsiaalne struktuur, mille raames agendid tähendusi loovad (struktuur mõjutab tähenduste kujunemist, ent ei määra neid ette). Kindlas ajas ja ruumis praktikate läbi kristalliseeruvad jagatud tähendused moodustavad omakorda kultuuri (Castells 2000a).

Klassikalise poliitökonoomia vaimus juhib Castells tähelepanu asjaolule, et tootmise puhul võib eristada tootmissuhteid (Castellsil „tootmisviis”) ning tehnoloogiat/tootmisvahendeid („arenguviis”). Erinevalt Bellist leiab Castells aga, et tehnoloogia ulatub tootmisest/tarbimisest võimu ja kogemuse valdkondadesse ka otseselt, mitte ainult majanduse

³⁴ „...clarifying the theoretical implications that can be induced from my observation of contemporary social structures and social change, proposed in my trilogy /--/”

³⁵ „Technology as a material tool, and meaning as symbolic construction, through relationships of production/consumption, experience, and power, are the fundamental ingredients of human action – an action that ultimately produces and modifies social structure.”

JOONIS 3. ÜHISKONNA MUDEL (CASTELLS 2000a JÄRGI)

vahendusel. Nii peab ta vajalikuks käsitleda tehnoloogiat sotsiaalse struktuuri eraldi kihina ning defineerida „arenguviis” järgmiselt: „*Tehnoloogilised korraldused, läbi mille avaldavad inimesed mõju materiale (loodus), iseendale ja teistele inimestele*” (Castells 2000a: 9)³⁶. Arenguviisi määravad keskne tehnoloogia ning nende toimimisprintsiipt. Castells kohandab Christopher Freemani tehno-majandusliku paradigma mõistet (Freeman 1982, Castells 2000a, kaudu) enda teooriale ning mõistab tehnoloogilise paradigma all kogumit omavahel seotud tehnilisi, organiseerimis- ja juhtimisalaseid innovatsioone, mille vaheline sünergia toob kaasa senisest suurema tootlikkuse ja tõhususe. Kui industriaalse paradigma keskmeks olid energiaga seotud tehnoloogiad, siis informatsioonilise paradigma puhul on selleks info- ja kommunikatsioonitehnoloogiad (sh geenitehnoloogia) (Castells 2000a). See ei tähenda muidugi, et üks paradigma teise täielikult asendaks – vajavad ju uued seadmed endiselt elektrienergiat – tegu on hoopis tehnoloogia kumulatiivsusega, uute avastuste „kuhjumisega” vanemate peale.

Jättes artiklis arenguviisi toimimisprintsiipti täpsustamata, on Castells selle oma triloogia sissejuhatuses ära toonud: kui industrialism oli orienteeritud majanduskasvule, väljundi maksimeerimisele, siis „*informatsionalism on orienteeritud tehnoloogilisele*

³⁶ „The technological arrangements through which humans act upon matter (nature), upon themselves, and upon other humans.”

arengule, so teadmise kogumisele ja infotöölemise keerukuse kõrgematele astmetele” (Castells 2000b: 17)³⁷. Kuigi see võib viia tootlikkuse kasvuni (Castells defineerib selle sisendi ja väljundi suhtena), on informatsionalismi peamiseks tunnuseks just püüdlemine suurema hulga teadmiste ja info poole.

3.2 Võrgustik ja Mina

Castelli teooria keskseks mõisteks on võrgustik, mille ta defineerib kui kogumi omavahel ühendatud sõlmpunkte. Võrgustik võib olla nii sotsiaalne kui tehnoloogiline: selle sõlmeks võib olla aktsiabörs, riik, kuritegelik jõuk, arvuti jne. Võrgustikud on väga paindlikud süsteemid – nad haaravad endasse ainult enda seisukohalt kasuliku osa ning lipsavad kasutust või koguni takistavast osast mööda. Nii näiteks võib rahvusvahelistel korporatsioonil olla ühe riigis ees eelis nii kaua, kuni ta säilitab võime riigipoolsete piirangute tekke korral oma tootmine teistesse riikidesse üle viia. Seega on võrguloojate binaarne: üksus kas on võrgustiku seisukohast oluline (seega sellesse sisestatud) või mitte (seega sellest välistatud). Nii suudab Castells näiteks anda põhjuse vastuolulisele tõigale, et mitmetes suurlinnades leidub ülimalt arenenud, moodsate ja edukate linnaosade kõrval ka selliseid, mis on täielikult getostunud.

Uue ühiskonna iseloomulikumaks tunnuseks on Castelli sõnul järgmine: „...*ajaloolise suundumusena on Infoajastu domineerivad funktsioonid ja protsessid üha enam võrgustikesse organiseerunud*” (Castells 2000b: 500)³⁸. Tuleb tähele panna, et Castells ei pea võrgustikku ajalooliselt uueks vormiks, otse vastupidi. 2000. aasta artiklis selgitab Castells nimelt, et kuigi võrgustikud on kõige paindlikum ja kohandumisvõimelisem organiseerimise viis, on sel probleeme koordineerimisega – olemuselt horisontaalses ja ühe kindla keskuseta võrgustikuvormis võttis see minevikus liialt kaua aega. Seega osutusid tsentraliseeritud, bürookraatlikud ja vertikaalsed hierarhiad mingi ülesande täitmisel tavaliselt tõhusamaks (Castells 2000a). Ent just siin astubki mängu tehnoloogia.

Uue ajastu materiaalseks baasiks on info- ja kommunikatsioonitehnoloogiad: nad ei määra täielikult ja üheselt ühiskonnas toimuvaid protsesse ette, ent ilma nendeta võrguühiskonda ei eksisteeriks. See annab võrgustikele otsustava trumbi: „...*nad suudavad toime tulla nii paindliku detsentraliseerumise kui fokuseeritud otsustamisega*” (Castells

³⁷ „...informationalism is oriented towards technological development, that is toward the accumulation of knowledge and towards higher levels of complexity in information processing.”

³⁸ „...as an historical trend, dominant functions and processes in the Information Age are increasingly organized around networks.”

2000a: 5)³⁹. Niisugune kombinatsioon võimaldab võrguloogikal levida läbi terve sotsiaalse struktuuri (kuigi kõik ühiskonna osad seda loogikat ei järgi, mõjutab see neid siiski). Castelli nägemuses muutuvad võrgustikud enneolemata võimsaks: „...võrguloogika kutsub esile sotsiaalse ettemääratuse kõrgemal tasemel kui läbi nende võrgustike väljendatud spetsiifilised huvid: voogude võim asetub võimu voogudest tähtsamale kohale” (Castells 2000b: 500)⁴⁰. See omakorda tähendab, et võrgustikus olemine/mitteolemine on muutuste ja võimu allikaks, seega iseloomustab kaasaegset ühiskonda „sotsiaalse morfoloogia ülimus sotsiaalse tegevuse ees” (Castells 2000b: 500)⁴¹.

Sellisele struktuursele loogikale seab Castells vastu Mina (*Self*). Viimane mõiste viitab asjaolule, et autori meelest on identiteet saanud peamiseks tähenduse allikaks: „Inimesed kujundavad oma tähenduse mitte oma tegevuse, vaid kellekski olemise või kellekski olemise usu alusel” (Castells 2000b: 3)⁴². Kui võrgustikud kehastavad abstraktset, kõikehõlmavat instrumentalismi, siis identiteedid seavad sellele vastu tähenduse. Või nagu summeerib selle Castells ise: „Meie ühiskonnad on üha enam struktureerunud ümber Võrgustiku ja mina kahepooluselise vastanduse” (Castells 2000b: 3)⁴³. Seega omistab ta Võrgustikule funktsionaalsuse ja Minale tähenduslikkuse. Valikuliselt oma eesmärkide täitmiseks piirkondi ja inimesi sisse/välja lülitavate võrgustike kohatule loogikale vastanduvad identiteedid (nt keskkonnakaitsjad või religioossed fundamentalistid), mis rõhutavad konkreetse koha, kogemuse, inimese jne tähendust.

Seega üritab Castelli teooria hõlmata endasse nii agendi ja struktuuri kui tehnoloogia ja ühiskonna pooli, laskumata samas „sotsioloogilistesse surmapattudesse” nimedega „strukturealism” ja „tehnoloogiline determinism”. Ühiskonnas toimuva mõistmiseks peavad analüüsis sisalduma mõlemad pooled: „Infoajastu ühiskondi ei saa taandada võrguühiskonna struktuurile ja dünaamikale. /--/ ...meie ühiskonnad on moodustunud „võrgu” ja „mina”,

³⁹ „...they become able to cope at the same time with flexible decentralization, and with focused decision-making.”

⁴⁰ „...networking logic induces a social determination of a higher level than that of the specific social interests expressed through the networks: the power of flows takes precedence over the flows of power.”

⁴¹ „...pre-eminence of social morphology over social action.”

⁴² „People increasingly organize their meaning not around what they do but on the basis of what they are, or believe they are.”

⁴³ „Our societies are increasingly structured around a bipolar opposition between the Net and the self.”

võrguühiskonna ja identiteedi väe vahelisest vastastikmõjust” (Castells 2001b: 383)⁴⁴. Järgnevalt annangi ülevaate Castelli arvates peamistest kaasaega iseloomustavatest muutustest ühiskonna eri valdkondades.

3.3 Infoajastu tunnused

Castelli analüüsi kohaselt sai uus ühiskonnatüüp 1960.-1970ndatel aastatel alguse kolme protsessi – IT-revolutsiooni, kapitalismi/plaanimajanduse kriisi/restruktureerimise, uute sotsiaalsete kultuuriliste liikumiste õitsengu (nt feminism, inimõigused) – samaaegsusest. Kuigi esiletõusnud iseseisvad, mõjutasid need protsessid üksteist: nii näiteks avaldas individuaalset vabadust rõhutav mõtteviis mõju infotehnoloogiate disainile (personaalarvuti), IT võimaldas majanduse senisest tõhusamat reguleerimist, samas kujundasid majanduslikud huvid edaspidi ka selle enda arengusuundi jne. Vastastikmõju tulemuseks olid uus sotsiaalne struktuur, uus majandus ja uus kultuur – vastavalt võrguühiskond, informatsiooniline/globaalne majandus ning reaalse virtuaalsuse kultuur.

Castelli jaoks on kaasaegse tehnoloogilise revolutsiooni keskmises info töötlemise ja kommunikeerimise tehnoloogiad (sh geenitehnoloogia). See ei tähenda, et eelnevates tehnoloogilistes revolutsioonides poleks info ega teadmised olulised olnud: *„Praegust tehnoloogilist revolutsiooni ei iseloomusta mitte teadmise ja info kesksus, vaid teadmise ja info rakendamine teadmise loomise ja info töötlemise/kommunikeerimise seadmetele kumulatiivses innovatsiooni ja selle kasutuse vahelises tagasisidetsüklis*” (Castells 2000b: 31)⁴⁵. Seega suunatakse infot ja teadmisi teadmiste endi tootmise kiirendamisele.

Uut tehnoloogilist paradigma iseloomustab kokkuvõtlikult järgnev: 1) selle toormaterjaliks on info; 2) nende tehnoloogiate mõju on läbiv – kuna info on inimtegevuse lahutamatu osa, mõjutab (ent ei kirjuta ette) uue tehnoloogilise meediumi teke ka inimprotsesse; 3) võrguloogika, mis võimaldab keerukaid ja raskesti ennustatavaid sündmusi hallata; 4) paindlikkus, mis võimaldab näiteks firmal kiirelt muutuvates oludes kärmelt reageerida; 5) tehnoloogiate konvergeerumine ühtseks süsteemiks. IT-revolutsiooni eriline

⁴⁴ „Societies of the Information Age cannot be reduced to the structure and dynamics of the network society. /--/ ...our societies are constituted by the interaction between the „net” and the „self”, between the network society and the power of identity.”

⁴⁵ „What characterizes the current technological revolution is not the centrality of knowledge and information, but the application of such knowledge and information to knowledge generation and information processing/communication devices, in a cumulative feedback loop between innovation and the uses of innovation.”

tähtsus seisnes just dünaamilise võrgustikuvormi välja arendamises: „*See valitsev, võrguloogika, muudab kõiki sotsiaalse ja majandusliku elu valdkondi*” (Castells 2001b: 368)⁴⁶. Tegu on keeruka ja kiirelt kohanduva süsteemiga, ent Castells ei unusta seejuures lugejale meelde tuletada, et „...*selle tegelik rakendamine teadliku sotsiaalse tegevuse vallas ning meie liigi ja selle poolt valla päästetud tehnoloogiliste jõudude vastastikmõju keerukas maatriks on pigem uurimisteema kui saatus*” (Castells 2000b: 76)⁴⁷. Tehnoloogilise determinismi vältimisele on suunatud märgatav osa Castelli jõupingutustest terve triloogia vältel⁴⁸.

Uut tüüpi majanduse peamisteks tunnusteks on: 1) informatsioonilisus – majanduslike üksuste tootlikkus ja konkurentsivõime sõltub nende võimest infot toota, töödelda ja rakendada; 2) globaalsus – majanduslikel tuumiktegevustel (nt finantsturud, teadus ja tehnoloogia) on võime toimida reaal- või valitud ajas üleilmsel skaalal; 3) võrku ühendatus – erinevad äriettevõtted või nende osad ühinevad pidevalt muutuvatesse projektipõhistesse võrgustikesse ning konkureerivad omavahel üleilmselt. Castelli sõnul on tegu kombinatsiooniga „*majanduse teadmispõhisest baasist, selle üleilmsest ulatusest, selle võrgustikupõhisest organisatsioonivormist ja infotehnoloogia revolutsioonist...*” (Castells 2000b: 77)⁴⁹. Sellise majanduse peamisteks võtmeteguriteks on tootlikkus ja konkurentsivõime, millest esimene tuleneb innovatsioonist ja teine paindlikkusest.

Niisugune majandus on endiselt kapitalistlik, kuid Castelli arvates on tegu senisest paindlikuma ja karastatuma kapitalismiga. Sellele andsid hoo 1970ndail eri riikide viljeletud liberaliseerimise ja deregulatsioonipoliitika. Paindlikkuse varjukülgedeks olid heaoluriigi

⁴⁶ „This prevailing, networking logic transforms all domains of social and economic life.”

⁴⁷ „...its actual deployment in the realm of conscious social action, and the complex matrix of interaction between the technological forces unleashed by our species, and the species itself, are matters of inquiry rather than of fate.”

⁴⁸ Olles ilmselgelt tehnoloogilise determinismi suunale tehtud kriitikast teadlik, üritab Castells vastavat süüdistust sissejuhatuses juba eos pareerida. Nii leiab ta, et riigi/ühiskonna võime tehnoloogia arengut edendada või pidurdada määrab nende enese muutmise võime: „*Tehnoloogia ei määra ühiskonda: ta kehastab seda. Aga ka ühiskond ei määra tehnoloogilist innovatsiooni: ta kasutab seda*” (Castells 2000b: 5). Nii arvab Castells, et tehnoloogilise determinismi dilemma on tõenäoliselt pseudoprobleem, kuna tehnoloogia ja ühiskond on lahutamatu läbi põimunud: „...*tehnoloogia on ühiskond ning ühiskonda ei saa ilma selle tehnoloogiliste vahenditeta mõista ega kirjeldada*” (Castells 2000b: 5). Näeme aga hiljem, et mitmete kriitikute arvates kaldub Castells muutuse mootorina siiski tehnoloogiat ühiskonnale eelistama.

⁴⁹ „...between the knowledge-information base of the economy, its global reach, its network-based organizational form, and the information technology revolution...”

idee nõrgestamine või hülgamine, tööjõu võimu vähenemine (vt edaspidi) ning maailma eri piirkondade „väärtuslike” osade ühendamine, ülejäänut välja jättes. Ent nii ei talita ainult seaduslikud ettevõtted: võrgustikesse on üleilmselt organiseerunud ka kuritegevus, mis samuti nende paindlikkust oma eesmärkide täitmiseks ära kasutab.

Võrgustike vorm muudab kapitali. Domineerivaks saab finantskapital, väärtust luuakse just peamiselt ülemaailmsete finantsvoogude võrgustikes. Selle osaks olevad grupid võivad seda küll mõjutada, ent mitte kontrollida: „*Nii on mitmekesise hulga inimkapitalistide ja kapitalistlike gruppide kohal näotu kollektiivne kapitalist, kes koosneb elektroonilistes võrgustikes toimivatest finantsvoogudest*” (Castells 2000b: 505)⁵⁰. See „kollektiivne kapitalist” ei allu täpselt nõudmise ja pakkumise seadustele, vaid hõlmab endas ka ennustamatuid liikumisi (olles seega segu majanduslikest, poliitilistest ja psühholoogilistest protsessidest).

Organisatsioonisiselt on kaasajal tegu vertikaalsel hierarhial põhineva juhtimismudeli kriisiga. Sellele vastab uudne ettevõttevorm – võrguettevõtte – mis koosneb eri ettevõtetest ning mille peamiseks tegutsemisühikuks on projekt. Sellest osa võtavad komponendid võivad juba peale selle lõppemist järgmises projektis üksteisele vastanduda, so nende huvid kattuvad vaid lühiajaliselt. Võrguettevõtet iseloomustab horisontaalne organisatsioonilooika ning paindlik tootmine. Castells tõdeb, et esimest korda ajaloos on majandusliku organisatsiooni põhiüksuseks mitte subjekt (nt perekond, riik), vaid võrgustik.

Infoajastuga kaasnevad muutused ka töö ja tööhõive olemuses. Kuigi töid on rohkem kui enne, kasvab järjest paindliku graafikuga, ajutine, osalise koormusega vms töö. Viimane ilming kattub võrguettevõtte loogikaga: pidevalt muutuvad eesmärgid nõuavad ka pidevat muutumist tööhõives. Ühes sellega toimub ka tööjõu individualiseerumine tööprotsessis, tema kollektiivne identiteet on kadumas. Sellises olukorras on eelisseisundis need töötajad, kes suudavad end pidevalt täiendada ja uute ülesannete täitmiseks jätkuvalt kohandada. Kriitiliseks teguriks osutub siin haridus. Ent suure osa tööturust moodustab üldine, vähete oskustega või oskusteta tööjõud, keda võib vajaduse korral kergesti kas üksteise või masinate vastu välja vahetada. Heaoluriigi idee õõnestumine ja korrigeeriva poliitika puudumine tähendab, et see osa tööjõust on suuresti sotsiaalsetest garantiidest ilma jäetud: see omakorda on viinud sotsiaalse ebavõrdsuse ja polariseerumise suurenemiseni enamikes riikides.

⁵⁰ „Thus, above a diversity of human-flesh capitalists and capitalist groups there is a faceless collective capitalist, made up of financial flows operated by electronic networks.”

Tööpuudus seevastu üldiselt suurenenud ei ole (va Euroopas, ning sealgi ebaõnnestunud poliitiliste otsuste tagajärjel).

Seega on suur osa kapitalist globaalne ja liikuv, töäjõud aga enamasti lokaalne. Kapitali ühtsele loogikale, tööprotsessi koordineeritud detsentraliseerimisele vastab töäjõu poolelt olukord, kus „*Töäjõud on tegutsemises hajutatud, organiseerumises fragmenteeritud, olemasolus mitmekesistunud, kollektiivses tegevuses lahutatud*” (Castells 2000b: 506)⁵¹. Informatsioonilised töötajad, teadmiste tootjad ja infotöötajad moodustavad omaette „kollektiivse töötaja”: nende panus on üldise töäjõu omast märksa väärtuslikum, mis annab neile oma töötingimuste kontrollimisel eelise. Lisades siia tööhõivesuhete individualiseerimise ja sõltuvuse finantsturgudest (töötajad on kollektiivse kapitali kollektiivsed omanikud) jõuab Castells järeldusele, et industriaalaja klassistruktuur on hääbumas: klassivõitlus on asendunud üksikute huvigruppide nõudmistega.

Kokkuvõtlikult on Castelli arvates Infoajastu põhilised sotsiaalsed vastuolud kapitali ja töäjõu suhetes: „...*esiteks, töäjõu sisemine fragmenteerumine informatsioonilisteks tootjateks ja asendatavaks üldtöäjõuks vahel. Teiseks, ühiskonna olulise osa, mis koosneb kõrvale heidetud inimestest, kelle väärtus töötajate/tarbijatena on ära kasutatud ning kelle tähtsust inimestena ignoreeritakse, sotsiaalne välistamine. Ning kolmandaks, globaalsete võrgustike kapitalivoogude turuloogika ja tööliste elude inimkogemuse eraldamine*” (Castells 2000b: 377)⁵².

Siiani olen näidanud Castelli analüüsi tootmissuhete vallas. Enne võimu- ja kogemuse suhete poole pöördumist märgin aga ära, milliseid muutusi näeb Castells tarbimise suhetes (lähtudes juba tuttavast 2000. aasta artiklist). Defineerides need muutused kui vastasmõju tootmise ja kultuuri vahel, jõuab Castells järeldusele, et ühest küljest tähendab suurenev polariseerumine ebavõrdsust ka tarbimises. Teisalt tekib seoses kultuuri süveneva fragmenteerumisega (vt edaspidi) üha enam mitmekesiseid tarbijapraktikaid ja elustiile (Castells 2000a).

Need muutused ühinevad Castelli analüüsis transformatsioonideks aja ja ruumi olemuses. Nii iseloomustab võrguühiskonda uudne ruumitüüp – voogude ruum – „*mis on*

⁵¹ „Labor is disaggregated in its performance, fragmented in its organization, diversified in its existence, divided in its collective action.”

⁵² „...first, the internal fragmentation of labor between informational producers and replaceable generic labor. Secondly, the social exclusion of a significant segment of society made up of discarded individuals whose value as workers/consumers is used up, and whose relevance as people is ignored. And, thirdly, the separation between the market logic of global networks of capital flows and the human experience of workers' lives.”

saamas meie ühiskonna võimu ja funktsiooni domineerivaks ruumiliseks ilminguks” (Castells 2000b: 409)⁵³. Voogude ruum eksisteerib koos teist tüüpi ruumiga, kohtade ruumiga. Erinevalt esimesest on viimases tähendus, funktsioon ja lokaalsus üksteisega tihedalt seotud: seda seetõttu, et erinevad sotsiaalsed praktikad on üksteisega külgnevad. Voogude ruumis see nii ei ole – selle tegevused toimuvad ühel ajal ning puudub nende geograafiline ühtsus; näiteks võib mingi eseme koostisosade tootmine samaaegselt aset leida maailma eri paikades. Seega on küll voogude ruumil territoriaalne mõõde, kuid võrgustikku ühendatud kohtade funktsioon ja tähendus sõltub vaid sellest, millisena on määratletud nende roll võrgustiku seisukohalt, so millise sõlmpunkti rolli nad täidavad. Niisiis näeme siin jällegi võrgustike omadust ühendada enda seisukohalt vaid väärtuslikud osad.

Ruumi kõrval tõuseb esile ka uudne ajavorm, mida Castells nimetab „ajatuks ajaks”. See vastandub inimeste bioloogilisele ning industriaalajastu kellaajale ning viitab tehnoloogilisele püüdele aja tähtsus hävitada. Viimane toimub kas aja kokkusurumise (nt püüde sooritada globaalseid tehinguid võimalikult kiiresti) või selle järjestusest välja viimise teel (nt elektrooniline hüpertext või bioloogilise elutsükli traditsioonilise järgnevuse häirimine). Castells leiab, et „Järjestuse kaotamine loob diferentseerimata aja, mis võrdub igavikuga” (Castells 2000b: 494)⁵⁴, siit ka „ajatu aja” nimetus. Ka siin tuleb tähele panna, et tegu pole ainsa temporaalsusega: ajatu aeg iseloomustab lihtsalt ühiskonna domineerivaid protsesse.

Aja ja ruumi omavahelise muutuva suhte võtab Castells kõige konkreetsemalt kokku 2004. aastal kirjutatud võrguühiskonnateemalises kirjutises „*Informationalism, Networks, and the Network Society: a Theoretical Blueprint*”. Kui industriaalae oli kantud valgustuse vaimust, progressi ideest ja tulevikku suunatud, allutas aeg ruumi. Ent voogude ruum on selle suhte vastupidiseks pööranud: viies protsesside nende ajalisest järgnevusest välja ning tehes nad samaaegseks, kutsub ta esile struktuuralse lühiajalisuse (Castells 2004). See lubab Castellsil väita, et ajatu aeg on suunatud „igavesele olevikule”.

Ent struktuurane loogika kutsub Castellsi analüüsis esile ka vastupanu. See saab nähtavaks uute sotsiaalsete liikumiste kaudu, mis kinnitavad ja kinnistavad mingeid kindlaid kollektiivseid identiteete. Castells eristab legitimeerivaid (mõeldud domineerivate institutsioonide mõju säilitamiseks, löid kodanikuühiskonna), vastupanu- (domineeriva loogika ja väärtuste eitamine, on kindlalt piiritletud, nt etniline natsionalism) ning

⁵³ „...that is becoming the dominant spatial manifestation of power and function in our societies.”

⁵⁴ „Elimination of sequencing creates undifferentiated time, which is tantamount to eternity.”

projektiidentiteete (domineerivast loogikast erinevatele alternatiivsetele väärtustele tuginemine, mille lõppeesmärgiks on sotsiaalse struktuuri muutmine). Nii näiteks vastandavad keskkonnakaitsjad võrguloogika ajatule ajale „*glacial time*’i”⁵⁵, mis rõhutab inimese ja looduse pikaajalist, evolutsioonilist ühtsust: see tähendab ühtlasi inimarengu jätkusuutlikkuse ülimuslikkust, olevikus tehtava seostamist tulevikuga. „*Liikide ja siis mateeria ühtsus, ning selle ajalis-ruumiline evolutsioon on see, mida nõuavad kaude keskkonnaliikumine ning otse süvaökoloogidest ja ökofeministidest mõtlejad*” (Castells 2001a: 126)⁵⁶.

Kaasaegset ühiskonda iseloomustavad peamiselt küll vastupanuidentiteedid – „*Enamus sotsiaalsest tegevusest organiseerub ümber kindlakstegemata päritoluga voogude ja eraldatud identiteetide vahelise vastuolu*” (Castells 2001a: 11)⁵⁷ – ent just projektiidentiteetidel on uue ühiskonna konstrueerimisel olulisim roll, kuna nad väljuvad kogukondlikest piiridest. Seejuures koonduvad ka sotsiaalsed liikumised võrgustikesse (nt keskkonnakaitsjate rahvusvaheline seotus), mis aga, nagu öeldud, on organiseeritud domineerivaist võrgustikest erinevate, alternatiivsete väärtuste ümber. Erinevus industriaalühiskonnast seisneb selles, et kaasajal pole projektiidentiteedid rajatud mitte kodanikuühiskondadele, vaid nad on kogukondliku vastupanu laienduseks.

Ent ühtlasi viitab Võrgustiku ja Mina vastuolu kodanikuühiskonna, rahvusriigi ja poliitilise demokraatia kriisile; asjaolule, et rahvusriik kipub kogukondlike liikumiste ja globaalsete võrgustike nõudmiste vahele jääma. Globaalsed rikkuse, võimu ja info võrgustikud on võimelised rahvusriigist mööda lipsama, õõnestades nii viimase suveräänsust ning võimet oma kodanikele heaoluriigi eeliseid pakkuda: seda seetõttu, et ettevõtted võivad riigi poolt seatud tingimustele alati ümberpaiknemisega reageerida, jättes tolle maksutulust ilma. Sotsiaalsete garantiide nõrgenemine tähendab omakorda, et riigi legitiimsus tema kodanike silmis väheneb. Rahvusriigist eemale pööranud kodanikud hakkavad oma identiteete millegi muu baasilt moodustama, süvendades võõrandumist veelgi. Nii tekib olukord, kus riiki ähvardab ühel ajal nii võimu kui legitiimsuse kriis. Selle vältimiseks riik kohandub: ühest

⁵⁵ Sõna „*glacial*” eestikeelseks vasteks on „jääaegne” või „jää-”. Samas kõlaks „jääaegne aeg” tõlkes väga kohmakalt ning „jääaja” vasteks on inglise keeles omakorda „*glacial age*” – rääkimata sellest, et mõlemad tõlked viitaksid Castellsi ideedest hoopis erinevatele tähendustele. Sobiva vaste puudumisel olen seega erandlikult mainitud termini tõlkimata jätnud.

⁵⁶ „It is this unity of the species, then of matter as whole, and of its spatiotemporal evolution, that is called upon implicitly by the environmental movement and explicitly by deep ecologist and ecofeminist thinkers.”

⁵⁷ „Most of social action becomes organized in the opposition between unidentified flows and secluded identities.”

küljest siseneb ta rahvusvahelisse võimuvõrgustikku, loovutades osa oma suveräänsusest rahvusülestele organisatsioonidele (NATO, WTO); teisalt suurendab ta oma legitiimsust, andes senisest enam võimu kohalikele, regionaalsetele valitsustele ja MTÜdele. Kuid seeläbi on riik muundunud võrguriigiks, milles otsuste vastuvõtmine sõltub rahvuslike, regionaalsete, rahvusvaheliste jne institutsioonide keerukast vastastikmõjust. Lühidalt: riigist on saanud kõigest üks sõlm keerukas võimuvõrgustikus.

Tehnoloogiline mõõde on tuntav ka poliitikas. Nii väidab Castells, et kaasajal on meedia poliitika ruumiks saanud. Kohalolu meedias – Castellsi meelest ei ole meedia võimuhoidja, vaid poliitika raamistaja, so ta mõjutab poliitikat, ent ei määra seda – tähendab olemasolu avalikkuse jaoks. See tähendab ühtlasi meedia keeles rääkimist, mis viib auditooriumile esitatavate teadete lihtsustumiseni – kuna lihtsaim teade on kujund, viib see omakorda poliitika personaliseerumiseni. Sellest tulenevalt on poliitiku renomee rikkumine üheks olulisemaks poliitiliseks relvaks: valitsevaks saab skandaalipoliitika, mis meenutab üha enam seebiooperit või teatrietendust. „*Strateegilised mängud, suunatud representatsioon ja personaliseeritud juhtimine asendavad klassipõhise toetajaskonna, ideoloogilise mobiliseerimise ja erakonnakontrolli, mis iseloomustasid industriaalaja poliitikat*” (Castells 2001b: 378)⁵⁸. Nii meedia tähelepanu võitmine kui konkurentide kohta kahjustava info otsimine nõuab erakondadelt palju ressursse, mis loob soodsa pinnase süsteemseks korruptsiooniks.

Seega jõuab Castells järeldusele, et Infoajastul on industriaalaja institutsioonid oma aja ära elanud. Ajalooline leping kapitali, tööjõu ja riigi vahel on nõrgenenud, rahvusriiki on tabanud kriis, poliitilise süsteemi usaldusväärsus on kadunud – tegu on legitimeerivate identiteetide hääbumisega. Kodanikuühiskonna institutsioonid ja organisatsioonid ei suhestu enam inimeste eludega. Just see panebki Castellsi uute sotsiaalsete liikumiste projektiidentiteetides võimalikku lahendust nägema.

Võimusuhete osas näeb Castells niisiis võrgustike hävitavat mõju keskuste hierarhiale. Uues ühiskonnas saavad tsentrid kõigest võimuvõrgustiku sõlmpunktideks. Võim on hajunud globaalsetesse võrgustikesse, mille kuju ja koosseis pidevalt muutuvad. Nii pole see enam organisatsioonidesse, institutsioonidesse või meediasse kontsentreerunud: „*Võim kui suutlikkus käitumist peale sundida lasub infovahetuse ja sümbolite manipuleerimise võrgustikes, mis seovad sotsiaalsed tegutsejad, institutsioonid ja kultuurilised liikumised läbi*

⁵⁸ „Strategic games, customized representation, and personalized leadership substitute for class constituencies, ideological mobilization, and party control, which were characteristic of politics in the industrial era.”

ikoonide, kõneisikute ja intellektuaalsete võimendajate” (Castells 2001b: 379)⁵⁹. Seega on Infoajastu võimuvõitlused eelkõige võitlused eri kultuuriliste koodide kehtestamise pärast.

Kui omavahelises võimuvõrgustikus on seotud sõjavägi, finantsturud, poliitika, meedia jne, tekib küsimus, kes õieti võrguühiskonnas võimu omab. Eelnevast jääb mulje, et võim on võrgustikel. 2004. aasta kirjutises täpsustab Castells, et domineerivais võrgustikes omavad võimu need, kes suudavad a) võrgustike eesmärki (re)defineerida; b) eri võrgustikke koostöö parandamiseks ja kasutatavate ressursside suurendamiseks ühendada, so „programmeerijad” ja „lülitajad”. Siin tuleb aga tähele panna, et Castells peab ka võimu omajaid mitte konkreetseteks üksusteks (nt indiviid, klass), vaid võrgustikeks; inimvõrgustikeks, mis on organiseerunud oma eesmärkide ja huvide täitmisele. Domineerivale loogikale vastupanu osutajad üritavad aga a) lisada võrgustikesse uusi koode (ehk väärtusi, nt keskkonnakaitse ülimuslikkus majandusliku tõhususe suhtes); b) „lülitajaid” blokeerida (nt sammud meediaomandi kontsentreerumise vastu) (Castells 2004).

Peamised muutused kogemuse suhetes on seotud patriarhalismi kriisiga, mis tähendab ühtlasi ka perekonna, sugudevaheliste suhete, seksuaalsuse ja isiksuse ümber defineerimist. Naiste osakaalu järsk kasv tööhõives võimaldab nende senisest suuremat majanduslikku iseseisvust. Lisaks majanduslikule baasile rõhutab feministlik mõtteviis naiste võrdsust meestega (või ka ülimuslikkust meeste suhtes). See tähendab, et klassikaline, selgete rollijaotustega patriarhaalne perekonnamudel on kriisis. Tuumperekond asendub üha enam teiste perekonnamudelitega – kuigi ühtset uut mudelit pole, märgib Castells, et „*mõned elemendid tunduvad uutes korraldustes olulised: toetusvõrgustikud, suurenev naisekesksus, partnerite ja [pere]mustrite vahetamine elutsükli kestel*” (Castells 2001a: 227)⁶⁰. Lühidalt: toimub nihe tuumperekonnalt inimestevahelistele võrgustikele.

Kui patriarhalismis olid abielu, perekond, heteroseksuaalsus ja iha ühendatud, siis kaasajal on need sidemed katkenud. Seksuaalne vabadus üha suureneb. Castells ütleb: „*AIDSi epideemia kontrolli alla saades on meil üks, kaks, kolm, mitu Soodomat, mis tõusevad esile patriarhalismi kriisi poolt vabastatud fantaasiatest ja mida ergutab enesearmastuse kultuur*”

⁵⁹ „Power, as the capacity to impose behavior, lies in the networks of information exchange and symbol manipulation, which relate social actors, institutions, and cultural movements, through icons, spokespersons, and intellectual amplifiers.”

⁶⁰ „...some elements seem to be critical in the new arrangements: networks of support, increasing female-centeredness, succession of partners and patterns throughout the life-cycle.”

(Castells 2001a: 239)⁶¹. Keha saab identiteedi ja võimu võitlustandriks, seksuaalsete väljendusviiside paljusus võimaldab inimesel oma isiksust ümber kujundada.

Seega: perekonna ja seksuaalsuse kujundaval mõjul muutub ka isiksus. Sotsialiseerumise üha keerukamates tingimustes tõuseb esile paindlik isiksus, kes on võimeline ennast pidevalt ümber programmeerima, selle asemel et määratleda end mingitele konventsionaalsetele sotsiaalsetele rollidele kohandumise läbi: „*Infoajastu kogemuse suhete fundamentaalseim muutus on nende siirdumine peamiselt suhte enda tegeliku kogemise põhjal konstrueeritud sotsiaalse interaktsiooni vormi*” (Castells 2001b: 380)⁶². Castells arvab, et tänapäeva inimesed konstrueerivad pigem ise koosolemise vorme kui järgivad mingeid kindlaid käitumismudeleid.

Siinkohal meenutagem, et mõiste „kultuur” oli Castelli jaoks katustermin, mis koondas tootmise/tarbimise, võimu- ja kogemuse suhted, tehnoloogia, aja ja ruumi. Kui kõigis eelnevates on toimunud süsteemne muutus, siis tähendab see, et ka kultuur ei saa jääda puutumatuks. Nii ongi informatsioonilise paradigma tingimustes esile kerkinud reaalse virtuaalsuse kultuur: „*See on süsteem, milles reaalsus ise (so, inimeste materiaalne/sümboliline eksistents) on tervenisti kinni püütud, täielikult virtuaalsesse kujundikeskkonda sukeldatud, asudes teeskluse maailmas, milles näilikkus pole mitte vaid ekraanil, läbi mille kogemust kommuniqueeritakse, vaid saab ise kogemuseks*” (Castells 2000b: 404)⁶³. Selle eeldusteks on tähenduse lahutamine kohast ning ajalisest järgnevusest, sümbolite kooseksisteerimine viiteta kogemusele – nii integreeritakse sümbolid, kujundid ja tähendused elektroonilisse hüpertexti, kus kasutajal on võimalus neid oma suva järgi kombineerida. See „virtuaalne” hüpertext kujundab jätkuvalt meie igapäevast kogemust, pakkudes meile mõtlemiseks ja tegutsemiseks sümboleid ja kategooriaid. Tähendused on lühiajalised, katkevad ja fragmenteerunud. Kultuurilised väljendused on küll hüpertextis ühendatud, ent kasutajate kogemus individualiseerub. Jällegi märgib Castells, et kuigi uus kultuur pole elektroonilise meedia tagajärg, on tegu siiski selle asendamatu meediumiga.

⁶¹ „...where the AIDS epidemic comes under control, there will be one, two, three, many Sodoms, emerging from the fantasies freed by the crisis of patriarchy, and excited by the culture of narcissism.”

⁶² „The most fundamental transformation of relationships of experience in the Information Age is their transition to a pattern of social interaction constructed, primarily, by the actual experience of the relationship.”

⁶³ „It is a system in which reality itself (that is, people’s material/symbolic existence) is entirely captured, fully immersed in a virtual image setting, in the world of make believe, in which appearances are not just on the screen through which experience is communicated, but they become the experience.”

Kõige kokkuvõtlikumalt seob Castells uudse kultuuri toimetehhanismi kokku nii: „*Tootmise võrgustikesse organiseerimist, võimu detsentreerimist ja kogemuse individualiseerumist peegeldab, võimendab ja kodifitseerib elektroonilise hüperteksti purunenud peeglis – kus ainus jagatud tähendus on võrgustiku jagamise tähendus – tähenduse fragmenteerumine* (Castells 2000a: 22)⁶⁴. Uudset kultuuri iseloomustab niisiis eelkõige lühiajalisus, ebastabiilsus, tähenduste pidev muutumine. Kuid Castells ei unusta samas ka virtuaalse reaalsuse kultuuri puhul vastupanu olulisust rõhutamast: „*Nad [vastupanukogukonnad] kinnitavad oma ajaloolist mälu ja/või jaatavad oma väärtuste jäävust /-/-/ virtuaalse reaalsuse kultuuri ülistatava lühiajalisuse vastu*” (Castells 2001a: 358)⁶⁵.

Ülevaate lõpetuseks veel veidi kultuuri ja looduse suhtest. Ka siin näeb Castells muutust: kui inimkonna ajalugu on suures osas iseloomustanud looduse domineerimine kultuuri üle, siis industriaalajal pöördus see suhe vastupidiseks. Infoajastul viitab aga kultuur ainult iseendale, „*olles ületanud looduse piirini, millest alates taas elustatakse („säilitatakse”) loodust kui kultuurilist vormi kunstlikult...*” (Castells 2000b: 508)⁶⁶. Oleme sisenenud sotsiaalse interaktsiooni ja organiseerumise puhtkultuurilisse vormi. Arvestades Castelli kriitikat postindustriaalse ühiskonna kontseptsioonile on intrigeeriv märkida, et see kirjeldus sarnaneb üllatavalt palju Daniel Belli vaatega muutustest töö ja reaalsustaju olemuses. Selle sarnasuse juurde pöördun hiljem veel tagasi.

3.4 Võrguloogika nõrkused

Castelli kõrval eelistab samuti võrguühiskonna mõistet kasutada Jan van Dijk. Kuigi ka tema vaates „*on võrgustikud saamas peamiseks organisatsioonivormiks ning üheks kaasaegse ühiskonna tähtsamaks struktuuriks*” (Van Dijk 1999: 133)⁶⁷, ei omista ta võrguloogikale nii suurt tähtsust kui Castells. Võrgustike ületähtsustamisest tulenevalt

⁶⁴ „The networking of production, the decentring of power, and the individualization of experience, are reflected, amplified, and codified by the fragmentation of meaning in the broken mirror of the electronic hypertext – where the only shared meaning is the meaning of sharing the network.”

⁶⁵ „They [communes of resistance] claim their historic memory and/or affirm the permanence of their values, against /-/-/ the celebration of the ephemeral in the culture of real virtuality.”

⁶⁶ „...having superseded nature to the point that the nature is artificially revived („preserved”) as a cultural form..”

⁶⁷ „...networks are becoming the prime mode of organization and among the most important structures of modern society.”

peituvad Castelli teoreetilistes selgitustes mitmed nõrkused. Nende märkimisel toetun olulisel määral just van Dijki tähelepanekutele.

Castelli analüüsi puhul pean kiiduväärseks asjaolu, et enne seoste loomist üritab ta oma teooria komponendid, põhimõisted ära defineerida: tihti võimaldab just viimase puudumine autori argumentatsiooni mitmeti („valesti”) tõlgendada. Ent mõnikord püstitab võimalikult täpne defineerimine ise küsitavusi. Nii võib nõustuda, et võrgustik on omavahel seotud sõlmpunktide kogum. Viimase defineerib Castells aga: „*Sõlm on punkt, milles kurv iseendaga lõikub*” (Castells 2000b: 501)⁶⁸. Selline definitsioon tundub üsna loogiline, kui käsitleme võrgustikena näiteks arvuteid kohtvõrgus või erinevate suurlinnade keskusi. Kuid Castelli võrgustikesse kuuluvad ka inimesed: ei saa ju kuidagi riikide võimujagamist („võimuvõrgustik”) või turuseisundi muutumist vaadelda inimeste tegutsemisest sõltumatult. Ometi, kuidas rakendada kurvi iseendaga lõikumist tähenduslikult inimhõimustusele? Peitub ju igas inimeses teataval määral vastuolulisust: nii on olemas pidev konflikt tööle või perekonnale pühendumise, eneseteostuse või teistega arvestamise jne jne vahel. Kas peaksime inimese sõlmpunktina määratlemisel piirduma teatud aju osa välja valimisega? Ja kui, siis millisega? Või arvestama, missugust funktsiooni inimene antud võrgustikus täidab?

Tundub, et Castells pooldab just nimelt viimast lahendust. Ent inimene ei saa end ükskõik millises (sh funktsionaalses) võrgustikus osaledes „ülejäänud” iseendast ja ümbritsevast keskkonnast isoleerida. Nii võime ette kujutada situatsiooni, kus inimene omab ainulaadset oskusteavet, ent tema käitumine vastandub võrgustiku funktsionaalsusele (nt tarkvarafirma alluvuses olev programmeerija, kelle ideaaliks on koodi vaba jagamine). Sellistes tingimustes peavad tööandjad ilmselt olukorra plusse-miinuseid kaaluma (eeldusel, et nad neist üldse teadlikud on): kas töötaja võrgustikku kaasamine kaaluks üles lähtekoodi võimaliku lekkimise riski? Ent juhul kui töötaja võrgustikku kaasatakse, ei saa me enam rääkida olukorrast, kus sõlmpunkti (ainulaadsete oskuste ja teadmistega töötaja) panus oleks võrgustiku loogika (konkurentidest tõhusama lähtekoodi loomine) kohaselt üheselt määratud.

Nii tekib küsimus, kas Castelli Võrgustiku ja Mina eristamine on mõttekas. Castells arvab, et kui võrgustik on juba korra sotsiaalsete agentide poolt „programmeeritud”, „*on antud võrgustikus sotsiaalseks muutuseks vähe võimalusi*” (Castells 2000a: 22)⁶⁹: viimase põhjuseks peab ta võrgustike paindlikkust. Seepärast peitubki tema jaoks Infoajastu peamine konflikt võrgustikku sisestatute ja sealt välja jäetute vahel. Ent van Dijki arvates on ka võrgustiku eri osaliste omavaheline vastuolu pidev ja ajas jätkuv: „*Sotsiaalsed tegutsejad*

⁶⁸ „A node is the point at which a curve intersects itself.”

⁶⁹ „...there is little chance of social change within a given network.”

võtavad keskuste, sõlmpunktide ja terminalidega kommuniqueerides võrgustikes positsioone ning on hõlmatud igapäevasesse heitlusse nende võrgustike konstrueerimise ja kasutamise pärast” (van Dijk 1999: 135)⁷⁰. Agent (kas individuaalne või kollektiivne) toob oma vastuolulise mõtte- ja tegevuspagasi ka „puhtratsionaalsetesse” võrgustikesse, mis ei talitle kunagi täielikult ühtse mehhanismina. Igas inimeses peitub korraga osa Võrgustikku ja osa Mina.

Teine küsimus puudutab võrgustike võimu: Castells näib neile omistavat peamise põhjuslikkuse. See tähendab: võrgustiku loogika määrab selle osaliste toimimise. Niisugune mõtlemine viitab aga tugevale annusele strukturalismile, nt tähelepanekud selle kohta, kuidas voogude võim on ülimuslik võimu voogude ees, kuidas majandusliku analüüsi põhiüksuseks on saanud võrgustik jms. Tulgem korraks tagasi Castells arusaama juurde võimust: „*Võim kui suutlikkus käitumist peale sundida lasub infovahetuse ja sümbolite manipuleerimise võrgustikes, mis seovad sotsiaalsed tegutsejad, institutsioonid ja kultuurilised liikumised läbi ikoonide, kõneisikute ja intellektuaalsete võimendajate*” (Castells 2001b: 379). Põhimõtteliselt eeldab ju igasuguses kommunikatsioonisüsteemis („võrgustikus”) osalemine teataval määral sellele allumist: nii ei saa me võõrkeeles suhelda, ilma et meil oleks kas või elementaarsetki aimu selle keele lauseehituse, grammatika jne reeglitest; internetis surfamine eeldab teatavat „arvutikeele” mõistmist, allumist etteantud (tehnoloogilisele) loogikale. Põhiline küsimus seisnebki siin aga selles, kas sotsiaalsed agendid määravad võimusuhted või kujundab suhtlemise viis (antud juhul võrguloogika) need ise: kas võrguloogika teenib kellegi huve või kujundab ta selles osalejate huvid? Väljendades seda veelgi lühemalt: kas võim on siiski võrgustikes osalejatel või võrgustikel endil?

Van Dijk väljendab seda vastuolu, märkides, et „...*nad [võrgustikud] ei ole (üha enam) ühiskonna sisuks... /--/ Isegi täielikult vahendatud ühiskond, kus kõiki suhteid teostatakse meediavõrgustikes, kus sotsiaalsed ja meediavõrgustikud võrduvad üksteisega, põhineb endiselt kõiksugustel kehadel, meeltel, reeglitel ja ressurssidel*” (van Dijk 1999: 133).⁷¹ Seega moodustavad sotsiaalsed agendid (organisatsioonid, institutsioonid, grupid jne) küll omavahelisi ja iseenda siseseid suhteid (mis võivad tõepoolest olla võrgustikesse organiseerunud), ent ainuüksi need suhted ei määra ühiskonna olemust (Van Dijk 1999).

⁷⁰ „Social actors take positions inside networks communicating at centres, nodes and terminals, and they are engaged in daily struggles over the construction and use of these networks.”

⁷¹ „...they [networks] are not (increasingly) the content of society... /--/ Even a totally mediated society where all relations are fully realised by and substantiated in media networks, where social and media networks equal each other, would still be based on bodies, minds, rules and resources of all kinds.”

Tuleb tähele panna, et siin pole kriitika all mitte niivõrd Castelli empiriline analüüs – Castelli analüüs kaasaegse maailma osade omavahelisest seotusest ja vastastikõjust on vägagi veenev – kuivõrd üldistused, millega ta analüüsi teooriaks abstrahheerib. Nagu märgib van Dijk, on Castelli suursaavutuseks võrgustruktuuride näitamine pealtnäha täiesti erinevates valdkondades (van Dijk 1999), kuid see ei pea tähendama suhtlemise viisi domineerimist suhtlejate üle.

Toogem see suhteliselt abstraktne kriitika korraks „maa peale” tagasi ning vaadeldgem võrguloogika toimimist igapäevaelu tasandil: ulatub ju „võrguloogika” Castelli sõnul ühiskonna igale tasandile. Oletagem, et seltskonnas kohtuvad kolm inimest. Igaühel neist on erinev temperament, erinev töökoht, erinev huumorisoon, erinev lapsepõlv. Seltskondliku vestluse eesmärgil (ajaviide, piinliku vaikuse vältimine vms) moodustavad nad sotsiaalse võrgustiku. Nüüd võime tõepoolest leida toetust sellele, et vestluse kontekst ja kulg määrab mõneti selle tulemuse: on näiteks vähetõenäoline, et võõrad inimesed hakkaksid esmakordsel kohtumisel avameelselt rääkima oma valusatest minevikukogemustest; sama vähetõenäoline on see, et vestlejad vahetaks jututeemat, kui nad on leidnud ühise keele (näiteks kirjanduse alal). Samas on igal vestluses osalejal võimalus kehtivat olukorda ja võimusuhteid muuta (juhtides vestluse teisele temale, heites nalja üleoleva osaleja pihta). Nii ei saa tõesti väita, et igal osalejal oleks vestluse üle täielik kontroll (jättes välja erandlikud juhud), kuid täpselt vastupidi ei saa me öelda, et sotsiaalse interaktsiooni „võrguloogika” määraks tingimata ette vestluses osalejate käitumise, vestluse tulemuse või vestlejate omavahelised võimusuhted (hoolimata sellest, et võrgustiku „programmeerimisel”, so teatavate staatuste eelnemisel vestlusele, viimase käigule mõju on). Just nimelt selliste, individuaalse „psühholoogia” ja „situatiivsete tegevuste” (aga ka laiemate taustatingimuste) vastastikmõju väljajoonistamisega on tegelenud Derek Layder. Tema järeldus on sarnane: näost-näku suhtlemise loogika (toimugu see võrgu- või mingis muus vormis) ei määra ainuliselt isikutevahelise kontakti omadusi/tulemusi: inimesed võtavad interaktsiooni kaasa nii oma psühholoogilise profiili ja elukogemused kui laiema sotsiaalse/kultuurilise repertuaari (Layder 1997). Kirjutades „programmeerijatest” ja „lülitajatest” näib Castelli ju siiski tunnistavat, et võrgustike loogikal pole ainuvõimu: ent nõnda pole pädev ka selgitus võrguloogika „ülimuslikkusest sotsiaalse tegevuse ees”.

Kuid võrgustike teooriale võib vastu seada ka teise küsimuse: mis neis ikkagi ajalooliselt uudset on? Kui Castelli triloogias annab IT võrgustikele enneolemata omadused, siis pole raske taibata, et peagi on õhus kriitikanool sildiga „tehnoloogiline determinism”. See juhibki meid Nicholas Garnhami mõtete juurde.

3.5 Uute tehnoloogiate ületähtsustamine

Nicholas Garnham on artiklis „*Information Society Theory as Ideology: a Critique*” Castelli mõttearendused tulise kriitika alla võtnud, öeldes seejuures sissejuhatuseks: „*Kuigi ma ei soovi eitada mõningaid Castelli osutatud arenguid majandusliku struktuuri, tööturu, poliitika ja kultuuri vallas, on tõsiseid probleeme nende teoreetilise selgitusega, millel, nagu, alati, on [omakorda] mõju poliitilisele tegevusele*” (Garnham 2001: 132)⁷². Sarnaselt van Dijkiga ei kahtle Garnham niisiis mitte niivõrd Castelli empiirika paikapidavuses, vaid järeldustes, mille ta sellest lähtuvalt teeb. Garnham küsib, missuguseid selgitusi Castelli uue ajastu toimetehhanismidele pakub, kas sama tõestusmaterjali põhjal saaks teha teistsuguseid järeldusi ning kas kaasaja tunnused on ajalooliselt uudsed või mitte (Garnham 2001). Kuna tegu on süstemaatilise ja põhjaliku kriitikaga, peatun sel pisut pikemalt.

Garnhami jaoks seisneb Castelli peamine probleem tootmisvahendite (Castelli järgi ülejäägi (*surplus*) taseme ja kvaliteedi määra) ja –suhete (Castelli järgi ülejäägi jaotamise määra) vaheliste seoste käsitlemises, so Castelli omistab tootmisvahenditele (IT) liialt suure tähtsuse. Castelli väide uue tootmisviisi – informatsioonilise kapitalismi – tekkest on Garnhami kriitika kohaselt tehnoloogiliselt deterministlik, kuna ülemineku peamiseks mootoriks on tootlikkust oluliselt tõstev IT. Viimast järeldab Garnham Castelli definitsioonist „informatsioonilisele”: „...eriline sotsiaalse organisatsiooni vorm, milles info loomine, töötlemine ja ülekande saavad sel ajaloolisel perioodil esile kerkivate uute tehnoloogiliste tingimuste tõttu tootlikkuse ja võimu põhiallikaiks” (Castelli 2000b: 21)⁷³. Kuna uus tootmisviis muudab ka ühiskonna teisi valdkondasid, lubab see Garnhamil väita, et Castelli teooria kasutab klassikalist „baas-superstruktuur” mudelit (Garnham 2001). Niisugusel käsitlusel on aga kriitiku arvates mitmeid kitsaskohti:

- probleemid ülejäägi defineerimisega: a) kui mõista seda sisendite ja väljundite suhtena tootmisprotsessis, siis tekib küsimus, kas energiapõhist mudelit (peamised tõusud tootlikkuses on siiani tulnud energia rakendamisest, tõus heaolus = tõus energiatarbimises, töötundide vähenemine) saab rakendada mittemateriaalsele

⁷² „While I do not wish to deny the reality of some of these developments in economic structure, the labour market, politics and culture to which Castelli points, there are serious problems with the theoretical explanation of them, which has, as always, implications for political action.”

⁷³ „...a specific form of social organization in which information generation, processing, and transmission become the fundamental sources of productivity and power because of the new technological conditions emerging in this historical period.”

tootmisele, infotööle? b) kui mõista seda tarbimise ja investeringute suhtena, on see ajalooliselt tootmissuhete, mitte –vahendite poolt määratud. IT-põhine tootlikkuse kasv (mõjud nii tootmisprotsessile otse, selle organiseerimisele kui teadmiste tootmisele) ei kipu statistikas kajastuma. Nii on Jaapan ja Saksamaa, tootlikkuse kasvu seisukohalt kaks edukaimat majandust, ITd tootmises suhteliselt vähe rakendanud. Kui on tõsi, et energiapõhist mudelit ei saa tõepoolest infole rakendada, siis selgitaks see tootlikkuse kasvu puudumist; samas poleks siis tõene ka ITd mõjutegurina nägev väide;

- kuigi teadmiste tootmise rakendamine teadmistele endile on ajaloo vältel tootlikkuse suurendamisele kaasa aidanud, pole samas selge, kas a) IT on seda arengut kiirendanud; b) teadmiste tootmise tootlikkus on tõusnud;
- väites, et industrialismil on põhiprintsiibiks väljundi maksimeerimine ning informatsionalismil püüdlus teadmiste akumulereerimise ja infotöötuse suurema keerukuse poole, pole Castells kapitalismi tegutsemisprintsiibist aru saanud: viimaseks on akumulereerimine läbi konkurentsi. Nii määrab just konkurentsi tihedus innovatsiooni kiiruse. Kuigi Castells väidab, et maailma majanduse konkurents ongi tihedamaks muutunud, on märke pigem vastupidisest: tekkimas on oligopol senisest kõrgemal (globaalsel) tasemel. Kuid sellistes tingimustes võib innovatsiooni kasutada hoopis turule siseneda soovijate blokeerimiseks (Garnham 2001).

Olgu siinkohal öeldud, et kas Castells ise tunnistab IT ja selle tootlikkuse statistikas mitte kajastumise probleemi. Tema välja pakutud lahendus sarnaneb Paschal Prestoni omale: nimelt on tehnoloogiate kasutuselevõtu ja nendega seostuva tootlikkuskasvu vahel ajalõhe: seda seetõttu, et tehnoloogiatele peab leidma parimad organisatsioonilised ja juhtimisalased rakendused. Nii ei pruugi ettevõtte arvutitega varustamine kaasa tuua mingisugust kasvu tootlikkuses, kui need masinad jäävad funktsioonilt pelgalt senisest võimekamateks trükimasinateks.

Ent Garnham näeb puudusi ka Castells'i võrgustikukäsitluses. Sarnaselt IT mõjule hindab Castells Garnhami meelest üle ka võrgustike ajaloolist uudsust (meenutagem, et Castells'i käsitluses andis just IT võrgustikele – ajalooliselt väga vanad vormid – uue elu):

- Castells peab kapitalismi pikaajalisi trende ajalooliselt uudseteks: raharinglussüsteem on juba ammu olnud võrgustik, kapitali käsitlemine „näotu” ja „kollektiivsena” sarnaneb vägagi Marxi kirja pandud ideedele, kapitalivood on juba ammu spekulereerimisele allunud jne. Lisaks sellele näib Castells Garnhami

järgi arvavat, et väärtust saab luua globaalsetes kapitalivoogudes tegelikku tootmise/tarbimise etappi läbimata: finants sfäär aga ei ole materiaalsest kaupade sfäärist täielikult eraldatud. Vahendamisest teenitud tulu peab lõpuks hakkama mingit eesmärki teenima, mitte lõputult ringlema;

- võrguettevõtte paindlikkus ja „muutuv geomeetria” ei muuda võrgustikku majandusanalüüsi põhiüksuseks: kui eristada ettevõtte omandisuhteid ning tööprotsessi organiseerimist, siis seab esimene alati viimasele piirid. See tähendab, et tootmise sotsiaalsed suhted limiteerivad võrguettevõtte paindlikkust: „...*informatsioonilist arenguviisi arendatakse välja ning pannakse tööle omandisuhete ja akumulierimise jaoks, mitte vastupidi*” (Garnham 2001: 145)⁷⁴. Seega tekitavad võrgustikud kapitalistlikele ettevõtetele probleeme, kuna esimesed töötavad kõige paremini maksimaalselt jagatud ressurssidega, kuid teised vajavad väärtuse loomiseks barjääre;
- „näotu kollektiivse kapitalisti” käsitlus välistab agentsuse. Kui kapitalil on tõesti teatav ettemäärav loogika, siis tekib küsimus, kuidas see inimeste tegudes väljendub. Kuna Castells ei käsitle selle protsessi peamise mootorina konkureerivaid omandisuhteid, peab ta võrguettevõtte toimimise aluseks „*informatsionalismi vaimu*” – „...*informatsionalismi vaim*” on „*loova hävitamise*” kultuur, mis on kiirendatud selle signaale töötlevate optoelektroniliste skeemide kiiruseni. Schumpeter kohtub võrguettevõtte küberruumis Weberiga” (Castells 2000b: 215)⁷⁵. Garnham märgib, et a) see definitsioon on segane; b) pole kindel, kas uus majanduslik organiseerumisvorm vajab uudset eetilist õigustust; c) kasutades Weberi ideid, seab Castells selle mõttekäigu põhjal sotsiaalse arengu selgitamisel tehnoloogilise muutuse asemel esiplaanile kultuurilise/institutsioonilise transformatsiooni. Lisaks: kui „*informatsionalismi vaim*” eelistab lühiajalisuse kultuuri, siis, märgib Garnham, pole tegu uudse nähtusega: „*Voltaire märkas juba 18. sajandi Britannias kõigi klasside hulgas otsingut lühiajalise järele*

⁷⁴ „...the informational mode of development is developed for and put at the service of a set of property relations and the goal of accumulation, not vice versa.”

⁷⁵ „...the „spirit of informationalism” is the culture of „creative destruction” accelerated to the speed of the optoelectronic circuits that process its signals. Schumpeter meets Weber in the cyberspace of the network enterprise.”

ning moodsa ihaldamist. See näib olevat samal määral kapitalismi vaimuks kui Weberi ülistatud puritaanlik loobumine” (Garnham 2001: 159-160)⁷⁶;

- „informatsiooniliste tootjate” ja „üldise” tööjõu eristumine ei väljenda ajalooliselt midagi uut: see on „kapitali ja tööjõu vahelise tööprotsessis käiva pika heitluse jätk, vaimse ja füüsilise tööjõu eraldamine...” (Garnham 2001: 150)⁷⁷. Probleemid ühtse klassiteadvuse arengu ja tööjõu rahvusvahelise koordineerimisega pole seega samuti uudsed (Garnham 2001).

Abigail Halcli ja Frank Webster kritiseerivad Castelli käsitluses asjaolu, et „informatsioonilise tööjõu” kategooria kannab endas viidet meritokraatiale, ideele sellest, kuidas kihistumise aluseks on tänapäeval haridus, teadmiste ressurss (omades seega teatavaid sarnasusi Belli ideedega). Siinjuures märgivad nad kaht puudust: 1) niisugune käsitlus viitab asjaolule, nagu kannaks tööjaotus ja tehnoloogia tänapäeval endas vältimatut võimuhierarhiat, „loomulikku” ebavõrdsust; 2) websterlikult tuttav väide selle kohta, et rõhutades haridust, suhtlemisoskusi, organiseerimisvõimet ning teaduslikku teadmist, toob Castells ühe termini alla vägagi erinevad tegevused – kas ajalehereporter, kirurg, või maakleri (kõik kõrgharitud, vajades teatud määral eelnimetatud oskusi) panus infoühiskonda on võrreldav? Kas nende kõikide liigitamine „infotöötajateks” on mõttekas? Tuginedes ajaloolase Harold Perkinsi teosele „*The Rise of the Professional Society*”, väidavad Halcli ja Webster, et isegi kui argumenti kõrgharitud professionaalide esiletõusu kohta aktsepteerida, sai see alguse vähemalt 19. sajandi lõpus. Nii võis infotensiivseteks tööstusteks pidada juba pangandust, farmatseutikat, tuumaenergiat, mitte ainult nüüdset bio- ja infotehnoloogiat. Lisaks sellele on tähtis meeles pidada, et lisaks kõrgharidusele aitab privilegeeritud positsiooni saavutamisele kaasa veel a) turupositsioon; b) suutlikkus turul endale võim kindlustada (Perkins 1989, Halcli & Websteri 2000, kaudu). Pigem võiks niiviisi väita, et mida rohkem õpilasi teaduskraadi hangib, seda väärtusetumaks argumendiks see tööturul muutub (Halcli & Webster 2000).

Küsimus hariduse tähtsusest tekitab omakordse küsimuse sellest, millised on eri gruppide võimalused sellele ligi pääseda. Nii märgivad Halcli ja Webster, et kuigi Suurbritannia erakoolides õpib vaid 7% vastavast eagrupist, moodustavad nad Oxfordi ja Cambridge'i ülikoolide tudengitest juba poole. See tähendab, et teatavatel sotsio-

⁷⁶ „The pursuit of the ephemeral and the pleasures of the fashionable in the sphere of consumption among all classes was noted at least as early as Voltaire’s observations on 18-th century Britain. It would appear to be just as much the spirit of capitalism as Weber’s celebrated Puritan abnegation.”

⁷⁷ „...continuation of a long struggle between capital and labour within the labour process, of the separation of mental and manual labour...”

majanduslikel gruppidel on hariduse omandamisel ning seega ühiskondliku positsiooni saavutamisel/säilitamisel teatavaid eeliseid. Viimane viitab ühtlasi asjaolule, et ka tänapäevase globaalse kapitalismi ebastabiilsetes tingimustes on teatav tuumik, kes „võidab” teistest regulaarsemalt, so klassistruktuur pole haihtunud. Kuigi kapitali omanikud ei saa firmade juhtkonda kindlustada, võivad nad pärandi kaudu endiselt järglastele soodsama stardiplatvormi luua. Niisiis on teatud grupi mõju kapitalistlike protsesside toimisele endiselt ebaproportsionaalselt suur ning märkused klassi kadumisest ennatlikud (Halcli & Webster 2000).

Meritokraatiaga seotud argumenti, nagu toimuks kaasajal „infotöötajate” võimu suurenemine kapitali suhtes (kuuleme siin taas Belli ideede kaja), kuna tööprotsessis on „ajutöö” osakaal suurenenud, kritiseerib Garnham. Ta märgib, et: a) nihe tööprotsessi olemuses ei pruugi tähendada nihet võimusuhtes; b) vaimse töö liike on väga erinevaid; c) need, kes on ettevõtte edukuse seisukohalt asendamatud ei pruugi sugugi olla need, kes otsustusvõimu omavad (Garnham 2001). Tööliste autonoomia suurenemine seoses ITga meenutab aga vägagi Marxi kunagisi lootusi: „*Isegi kaasaegse tööstuse nõutav „töö vaheldumine, funktsiooni voolavus, töölise universaalne mobiilsus” peidab endas võimalust asendada fragmenteerunud töötaja „igakülgsest arenenud indiviidiga, kes sobib mitmeteks töödeks, kes on valmis mis tahes muutusteks tootmises ja kellele tema sooritavad erinevad funktsioonid on vaid mitmeteks viisideks oma loomulikele ning omandatud võimetele tegutsemisvabaduse andmiseks*”.” (Marx, Harvey 1996, kaudu: 109)⁷⁸. Seega näeme siin taas, et ei paindlik töötaja, kapitali töölise pidevat muutumist nõudev loogika ega sellega seotud lootus inimese vabanemisele ja suuremale iseseisvumisele pole Castellsi esmaavastused. Pigem on tegu kapitalismi ajalooliste arengutendentsidega.

Just viimastega on raamatus „*The Condition of Postmodernity*” tegelenud David Harvey. Kuigi teose pikem käsitlemine jääb antud tööst mahupiirangute tõttu välja – edaspidi võiks viljakaks osutada Harvey’ mõtete kõrvutamise nii Belli kui Castellsiga – toon siin ära tema analüüsi põhiseisukoha. Nimelt leiab ta, et kapitalistlik moderniseerumine, olles suunatud ruumiliste barjääride ja kapitali käibeaja vähendamisele, viib „*majanduslike protsesside ja seega ka sotsiaalse elu kiirenemiseni*” (Harvey 1996: 230)⁷⁹. Aeg vahemaade

⁷⁸ „Even the „variation of labour, fluency of function, universal mobility of the labourer” demanded by modern industry, holds the potential to replace the fragmented worker „by the fully developed individual, fit for a variety of labours, ready to face any change of production, and to whom the different functions he performs, are but so many modes of giving free scope to his own natural and acquired powers”.”

⁷⁹ „...[to the] speed-up and acceleration in the pace of economic processes and, hence, in social life.”

ületamiseks või kohtadevaheliseks suhtluseks järjest väheneb: see aga tekitab probleeme aja ja ruumi representeerimisega. Sellist fenomeni nimetab Harvey „aja-ruumi kokkusurumiseks”. Ta näeb tugevaid seoseid (püüdes siiski põhjuslikkuse küsimusest kõrvale põigelda) postmodernistlike kultuurivormide, uute paindlike kapitali kogumise viiside (postfordism) ning aja/ruumi kogemise vahel (Harvey 1996). Kriitika seisukohalt on oluline, et Harvey käsitluses osutub „aja-ruumi kokkusurumine” kapitalismile ajalooliselt omaseks – seega võib küll kaasaja kultuuris ja majanduses märgata uudseid jooni, ent põhiolemuselt on tegu siiski mitte murrangute, vaid jätkuvustega. Castells seevastu, nagu olen eelnevalt näidanud, näeb kõiki kaasaega iseloomustavaid põhitendentse ajalooliselt uudsetena (nt (informatsioonilise) kapitalismi globaalsus, võrgustik firma asemel majandusanalüüsi põhiüksusena, IT võrgustike Prometheusena jne jne).

Nii Harvey't kui van Dijki seob arusaam, et aja ja ruumi tähtsus mitte ei kao, vaid järjest suureneb: finantsülekannete kiirus ja strateegilised asukohad on ettevõtetele järjest olulisemad. Nõnda jääb segaseks, mida täpselt Castells „aja annihileerimise” või „ajatu ajaga” üleüldse silmas peab. Kuid probleeme on ka Castellsi ajakäsitluse teise poolega: kuigi võrgustruktuuride ajarütm ei kattu inimese bioloogilise rütmiga (ent nii oli see juba ka kapitalistliku „tööajaga”), siis ei hävita esimene teist (van Dijk 1999). Kuigi ettevõtted oleksid tõenäoliselt ülimalt rahul töölisega, kes suudab end iga päev 24 tundi järjest täielikult mobiliseerida, seab bioloogia (muuhulgas) siin siiski omad piirid. Seega peab uus „ajaline reaalsus” siiski bioloogilise reaalsusega vältimatult kohtuma ning teatud määral (muidugi ka vastupidi) sellele alluma. Näeme siin Castellsile üsnagi omast tendentsi argumentatsioon äärmusteni viia.

Ent pöördugem korra ajalooküsimuse juurde tagasi. Castellsi triloogiat iseloomustab püüe eelkõige kaasaega kirjeldada: ajalooliste sündmustega tegeleb ta pikemalt vaid Infoajastut esile kutsuvaid tegureid (IT-revolutsioon, kapitalistlik restruktureerimine, uued sotsiaalsed kultuurilised liikumised) vaadeldes. Seega piirdub tema käsitlus üldjuhul Teise maailmasõja järgse ajaga. Siin aga tekib paradoks: kui Castells ei tegele oma analüüsis minevikupärandi analüüsiga, mille põhjal ta Infoajastut kui uudset ühiskonnatüüpi ette kuulutab? Uudsus peaks viitama kvalitatiivsele murrangule just nimelt minevikuga võrreldes. Ja kuigi Castells vastandab oma argumentatsioonis tihti industriaaliga Infoajastuga, ei lähe see stiilist „industriaaliga iseloomustas see, Infoajastut aga too” sügavamale.

Castells ise vastab sellele nii: „...[üks] korduv küsimus kerkib esile nii tihti, et pean kasulikuks see lugejani tuua. See on uuduse küsimus. Mis on selles kõiges uut? Miks on see uus maailm? Ma usun, et selle aastatuhande vahetusel on uus maailm esile kerkimas /--/ Kuid

see ei ole mu peamine idee. Mu peamine mõte on see, et tegelikult pole tähtis, kas sa usud, et meie maailm või ükski selle tunnustest on uus või mitte. Mu analüüs seisab enda eest. /--/ Ja just minu analüüsi maailmast peab mõistma, kasutama, otsustama selle võime või võimetuse üle teha kindlaks ja selgitada jälgitavat ning kogetavat fenomeni tema uudsusest olenemata. Lõppude lõpuks, kui päikse all pole miskit uut, miks seda siis uurida, sellest mõelda, kirjutada ja lugeda?” (Castells 2001b: 367)⁸⁰.

On aga vähemalt kolm head põhjust, miks uudsuse küsimust püstitada: 1) see, et uuritav objekt/nähtus on vana, ei tähenda, et me seda (täielikult) mõistaks. Inimajuga seotud küsimused köidavad jätkuvalt teadlaste meeli; universum on iidne, ent see pole takistanud inimkonnal seda üha edasi uurimast jne; 2) kui teooria eesmärgiks on seletada kaasaegset maailma, siis ei aita ajaloo eiramine sellele kaasa – nagu Garnhami, Harvey’ jt mõtetest näha, viib see hoopis nähtuste pikemaajalise loomuse mittemõistmiseni. Kui Castelli jaoks pole uudsuse küsimus tähtis, miks ta siis ometigi läbivalt Infoajastule kui ajalooliselt uudsele ühiskonnatüübile apelleerib? Tema usule uue ajastu olemasolu kohta vastavad kriitikud faktidega ajaloolistest jätkuvustest: kuid kas pole just teaduse üks olulisematest omadustest faktide eelistamine usule? Teadmiste kumulatiivsus viitab omakorda teaduse võimele oma vigadest ja edusammudest õppida. Seega võib teatud vaatepunktist hoopis väita, et uudsuse küsimus pole mitte tähtsusetu, vaid teooria õigsuse seisukohalt üks olulisemaid komponente: ajaloolise järjepidevuse tunnetamine võimaldaks ehk kaasaegseid protsesse mõnikord objektiivsemalt vaadelda; 3) garnhamlikult võime tõdeda, et igal teorial on poliitilised tagajärjed. Omistades IT-le ajalooliselt täiesti uudse olemuse, on see juba viinud ja võib jätkuvalt viia olukorrani, kus suur osa põhimõttelisi kapitalismi ja inimese heaoluga seotud probleeme peaksid kuidagi iseenesest uute tehnoloogiate rakendamise tagajärjel kaduma. Just sellistele tagajärgedele juhib hoiatavalt tähelepanu kriitiline lähenemine.

Vaatele, et võrgustikes või globaliseerumises pole midagi ajalooliselt uudset, üritab vastata 2006. aastal ilmunud artiklikogumik „*Connectivity in Antiquity*”. Nii näitab Bethany J. Walker kirjutises „*The Globalizing Effects of „Haji” in the Medieval and Modern Eras*”, et

⁸⁰ „...a recurrent question comes up so often that I think it would be useful to take it to the reader. It is the questions of newness. What is new about all this? Why is this a new world? I do believe that there is a new world emerging at this turn of millennium. /--/ Yet this is not the point I want to make. My main statement is that it does not really matter if you believe that this world, or any of its features, is new or not. My analysis stands by itself. /--/ And this is my analysis of this world, which must be understood, used, judged, by itself, by its capacity, or incapacity, to identify and explain the phenomena that we observe and experience, regardless of its newness. After all, if nothing is new under the sun, why bother to try to investigate, think, write, and read about it?”

islamiusuliste palverännak toitis kaht vastastikust protsessi: ühest küljest teenis ta moslemimaailma ühendamise ideed ning süvendas globaalset moslemiidentiteeti, teisalt aga kohtusid usklikud rännaku käigus teiste usulahkudega ning defineerisid oma moslemiks olemise just neile vastandudes. Kõike seda tuleb Walkeri kohaselt näha vähemalt osaliselt poliitiliste jõudude kontekstis: domineerivale ideoloogiale moslemiks olemisest tekivad vastukaaluks „vastupanuidentiteedid”, teised kontseptsioonid islami olemuse kohta (Walker 2006). Analüüsis artiklis „*Connectivity in the Longue Durée: Hadrami Muslims in an Indian Ocean World*” moslemite kaubandustegevust, leiab Leif Manger: „*Kaubandussuhted India ookeanil aktiveerisid mitte ainult kapitali, vaid ka krediiti puudutavaid organisatsioonilisi, lepingute turvalisuse tagamiseks loodavaid juriidilisi mustreid ja nii edasi /--/ Ent need samad protsessid löid tegevusvälja, mil moslemid kohtusid mittemoslemitega, kogedes end seeläbi moslemitena endi eripärase maailmas*” (Manger 2006: 128)⁸¹. Seega näevad nii Walker kui Manger üldise ja üksiku, globaliseeriva ja lokaliseeriva, universalistliku ja partikularistliku vastastikmõju iseloomustavat juba märksa varasemaid ajaloolisi perioode, näidates seega, et Castelli mudelid ei kehti vaid tema valitud ajavahemiku kohta.

Vastates aga sellist tüüpi kriitikal kogumiku lõpuartiklis „*Nothing New Under the Sun?*” leiab Castells, et kuna kaasajal toimivad võrgustikud teistsugustes sotsiaalsetes ja tehnoloogilistes taustatingimustes, on ka nende mõju erinev (Castells 2006). Siin aga jõuame taas küsimuseni, kas võrgustikevormi esiletõus tähendab kardinaalseid muutusi ühiskondlikes tootmis- ja võimuhetes? Kui Castells vastab jaatavalt, olen näidanud, et ei Garnham, Harvey, Halcli ega Webster suures osas tema entusiasmi selles osas ei jaga. Olulist rolli mängib selles nende autorite tendents kõrvutada kaasaegsete protsesside sügavamast olemust minevikus toimunuga.

Kuid siimaani olen esitanud enda ja teiste autorite vastuargumente vaid osale Castelli mõttearendusest. Probleemid siinkohal aga ei lõpe.

3.6 Kultuurist, poliitikast, perekonnast, soost... inimesest?

Küsitavusi tekitab nimelt ka Castelli arusaam virtuaalse reaalsuse kultuurist. Seejuures püüab ta näidata tehnoloogia otsest mõju kultuurile. Siin aga tekivad mitmed

⁸¹ „The trade relationships in the Indian Ocean activated not only capital, but organizational patterns handling credit, legal patterns creating security around contracts and so on /--/ But the same processes also provided arenas in which Muslims met with non-Muslims thereby experiencing themselves as Muslims in their particular world.”

olulised küsimused: 1) kas IT toob endaga kaasa nii olulise muutuse kultuuris, kui Castells seda ette kuulutab (ta võrdleb selle tähtsust koguni tähestikuga)? 2) mis tähendus on väljenditel nagu „täielikult sukeldatud”, „kujundid ekraanil saavad kogemuseks” või „reaalsus on tervenisti kinni püütud”, so kui arenenuks Castells ITd peab? 3) milline on „virtuaalse reaalsuse” ja „reaalse reaalsuse” suhe?

Preston süüdistabki Castells selles, et viimase analüüs virtuaalse reaalsuse kultuurist on tehnoloogiakeskne. Nii rõhutab Castells tema meelest küll interneti „interaktiivset” potentsiaali, kuid ei tegele interneti kaubastumise fenomeniga. Seega omistab ta uuele tehnoloogiale liialt suure muutva potentsiaali: „*Põhimõtteliselt hõlmab see endas liialt kiiret nihet meediumi (valikulistelt) tehnilistelt omadustelt auditoriumi „kogemusele”, kommunikatsiooniprotsessi tõlgendavatele või tähendust loovatele astetele*” (Preston 2001: 220)⁸². Prestoni meelest laskub Castells selles osas oma muidu mitmekülgsest analüüsist tehnoloogiliselt deterministlikku ja mediakesksesse käsitluse (Preston 2001). Pean Prestoniga nõustuma selles osas, et kultuuri vallas kirjutab Castells tõesti liialt palju tehnoloogia otsesest mõjust, ent liialt vähe „kultuurilistest, institutsioonilistest, poliitilistest taustatingimustest”, mis muidu tema tehnoloogiakäsitlust saadavad.

Nii väidab Castells: „*...uut tüüpi ühiskonnas töötavad kõik teated kahendviisil: multimeedia kommunikatsioonisüsteemi sisestatus/sealt välistatus. Vaid sellesse integreeritud süsteemi sisestatus lubab teate kommuniqueerimist ja sotsialiseerimist. Kõik teised teated on taandatud kas individuaalsele kujutlusvõimele või üha enam marginaliseeruvatele näost-näkkudele. Ühiskonna perspektiivist on kommunikatsiooniks elektroonikapõhine kommunikatsioon (tüpograafiline, audiovisuaalne või arvuti vahendatud).*” (Castells 2000b: 405)⁸³. Raamatud ei kadunud ajalehtede, ajalehed raadio, raadio televisiooni ilmudes: on raske mõista, miks peaks multimeediasüsteem neist oluliselt erinema. Castells laskub aga otse naeruväärsuseni, arvates, et see kommunikatsioonisüsteem marginaliseerib kuidagi näost-näkkude suhtluse: „reaalsed” võrgustikud on pigem jätkuvas vastastikmõjus virtuaalsetega (van

⁸² „In essence, it involves a too-rapid shift from (a selective reading of) the technical characteristics of the medium to the audience’s „experience”, to the interpretative or meaning making stages of the communication process.”

⁸³ „...all kinds of messages in the new type of society work in binary mode: presence/absence in the multimedia communication system. Only presence in this integrated system permits communicability and socialization of the message. All other messages are reduced to individual imagination or to increasingly marginalized face-to-face subcultures. From society’s perspective, electronically based communication (typographic, audiovisual, or computer-mediated) is communication.”

Dijk 1999, van Dijk 2001), uus meedia on pigem eelmistele meediatüüpidele lisanduv kui neid asendav (Preston 2001). Võime küsida, et kui elektrooniline kommunikatsioon on tõesti ühiskonna seisukohast ainsana oluline, siis kas poliitikud käivad valijatega vaid vanast harjumusest kohtumas? Kas sotsiaalsed koosviibimised, peod asenduvad ikka tõesti mobiiltelefonikõnedega? Või kas Castelli analüüsitud identiteediliikumised kasutavad oma vaadete edastamiseks tõesti vaid elektroonilisi kommunikatsioonivahendeid või ka plakateid, lendlehti, tänavaaktsioone uute liikmete värbamiseks ja inimeste veenmiseks jne jne? Ühe utopistliku (ja tehnoloogiliselt deterministliku) viiepa paiskab Castells kaduvikku suurema osa inimkonna senisest ajaloopärandist kommunikatsiooni vallas.

Castells kuulutab ette ka kultuuritoodete suurenevat hulka, tarbija suuremat valikuvõimalust ja seoses sellega auditoriumi süvenevat fragmenteerumist. Garnham aga küsib, kas meediaomandi ja –toodete süveneva globaliseerumise tingimustes on kultuuritoodete mitmekesisustumine ja valikuvabaduse suurenemine peamisteks tendentsideks. Tema meelest tuleks siin pigem näha „massifitseerumise” ja fragmenteerumise, globaalse ja lokaalse jätkuvat vastastikmõju, mitte aga ühe domineerimist teise üle (Garnham 2001). Nii näiteks võib küll telekanalite arv järjest suureneda, ent see ei pruugi kaasa tuua samaväärset mitmekesisustumist pakutavas toodangus.

Niisiis näib Castells IT-le omistavat liiga suure revolutsioonilise potentsiaali. Seda on näha ka siis, kui tuleme teise küsimuse juurde: Castelli kultuuridefinitsioonist jääb nimelt mulje, nagu oleks multimeediasüsteem praeguseks juba sedavõrd täiuslik, et see suudab inimkogemuse täielikult endasse integreerida. Isegi põgus tutvus arvutiga peaks selgeks tegema, et täieliku inimkogemuse kopeerimisest on tänapäeva tehnoloogilised seadmed veel kaugel. Van Dijk on raamatus „*The Network Society*” välja toonud uue ja vana meedia omadused: selle järgi ületab näost-näku suhtlus arvutivõrgustikes toimuvat endiselt stiimulite mitmekesisuse, keerukuse ja interaktiivsuse poolest (van Dijk 2001, vt ka tabel 2 peatükis 4).

Ent see viib meid ühtlasi kokku kolmanda probleemiga, mis puudutab „virtuaalse reaalsuse” ja „reaalse reaalsuse” suhet. Ja siin on Castelli käsitlus üsna problemaatiline. Nii väidab ta: „*Kultuurid koosnevad kommunikatsiooniprotsessidest. Ning kõik kommunikatsioonivormid /-/-/ põhinevad märkide tootmisel ja tarbimisel. Nii ei ole vahet „reaalsusel” ja sümbolilisel representatsioonil*” (Castells 2000b: 403)⁸⁴. Seeläbi saab

⁸⁴ „Cultures are made up of communication processes. And all forms of communication, /-/-/, are based on the production and consumption of signs. Thus there is no separation between „reality” and symbolic representation.”

Castells väita, et kujundid ekraanil on sama reaalsed kui meie tajutav „reaalsus” ise, saades meie igapäevaseks kogemuseks. Virtuaalne reaalsus = reaalne reaalsus, sest mõlemad on representeeritud.

Garnham märgib siin tabavalt, et Castells pole kommunikatsiooni olemusest aru saanud. Nimelt toimub inimestevaheline suhtlemine sümbolite kaudu, ent ei seisne mitte ainult sümbolites, vaid suuresti teiste, mittesümboliliste reaalsuste kommunikeerimise katses. Kuigi mittesümbolilised reaalsused on oma representatsioonidega alati teatavas nihkes, põhineb kommunikatsioon eeldusel, et inimesed võivad „reaalsust” siiski keele piirides täpselt kirjeldada, so jõuda teineteisemõistmisele (Garnham 2001). Olgu siin toodud teadlikult liialdatud näide mittesümbolilise ja sümbolilise reaalsuse suhtest, viimasele ainuvõimu omistamata: kujutagem ette, et teatud inimgrupil puudub keeleline vaste kõigele, mis seotud kukkumisega. Kui keel võrdub reaalsusega, siis peaks grupi liige üle kuristiku serva astudes õhku hõljuma jääma: paraku astub siin mängu mittesümboliline reaalsus (antud näites gravitatsiooni näol) ning toimib representatsioonist (kukkumist ei ole) sõltumata. Võib vastu väita, et niisugune inimgrupp oleks kas või evolutsiooniliselt vägagi ebatõhus – see ongi tõsi, ent siis peaksime ühtlasi tunnistama, et mittesümbolilisel reaalsusel on sümbolilise reaalsuse moodustamisele siiski teatav mõju, so representatsioon ei loo kogu olemasolevat reaalsust, vaid on sellega vastastikusel suhtes. Nii säilib ka eristus „virtuaalse” ja „reaalse” reaalsuse vahel, kuna nende mittesümbolilised mõõtmed on erinevad.

See on omakorda taas seotud multimeedia oletatava täiuslikkusega: tõeliselt intrigeerivad reaalsustajuga seonduvad probleemid hakkaksid ilmne alles siis, kui tehnoloogia suudaks tõepoolest inimkogemust täielikult kopeerida: kui inimene ei suudaks oma tajudega küberruumi füüsilisest eristada. Alles siis saaksime hakata esitama tõsiseid küsimusi „virtuaalse” ja „reaalse” eristatusest. Seni võime rahumeeli väita, et piknik kevadisel murul, rokk-kontserdi külastamine suitsuses klubis või Vana-Rooma orgia on/olid pakutavate stiimulite (ja ka kogemuse) osas siiani ITst märgatavalt mitmekesisemad.

Ent Castellsil on muidugi õigus selles osas, et „virtuaalne” igapäevast kogemust mõjutab. Meediavood, sümbolid arvutiekraanil suunavad tõepoolest teataval määral meie igapäevast käitumist. Ainult et see pole millegi uudse tunnus: massimeedia kohalolu on kestnud märgatavalt kauem kui „multimeediarevolutsioon”. Veel enam: võib väita, et kirjandustegelased on inimeste käitumisele ja mõtlemisele juba aastatuhandeid mõju avaldanud. Miks peaksime siis rääkima kogemuseks saavatest kujunditest ekraanil, kui võime seda teha leheküljel asuvate tähtede kohta? Järjekordselt on siin näha Castellsli liigset entusiasmi IT ning selle pakutava „enneolematu” potentsiaali osas.

Väited kogemuse individualiseerumisest ja sellest, kuidas hüperteksti ainus jagatud tähendus on võrgustiku jagamine, viitavad ka sellele, et Castells näeb sotsiaalseid ja meediavõrgustikke liigselt eraldatuna. Jällegi: virtuaalne ja orgaaniline on omavahel lahutamatu seotud, inimesed võtavad küberruumi sisenedes kaasa oma „pärismaailmas” omandatud sotsiaalse ja kultuurilise pagasi, identiteedid ja ressursid. Küberruum ei ole küll „reaalse” maailma koopia, ent samas pole ta ka sellest täielikult lahti harutatud. Van Dijki meelest toimub pigem orgaanilise ja virtuaalsuse reaalsuse vastastikmõju kui ühe asendumine teisega (van Dijk 1999). Just nimelt nende kahe maailma omavahelist suhtlust ja ühendatust on uuritud ka Eestis: tulemused kinnitavad, et virtuaalne ruum on pigem „päris” ühiskonna laiendus ja jätk kui eraldiseisev ühiskond (Pruulmann-Vengerfeldt 2006).

Märkisin eelnevalt Belli ja Castelli sarnasust „inimene-loodus” suhte käsitlemisel: mõlema autori meelest oleme selle vastanduse ületanud ning sotsiaalsesse maailma üle kolinud. Kui Bell argumenteeris seda töö olemuse ja reaalsusetunnetuse juures, siis Castells teeb sarnase üldistuse kultuuri puhul: „...peale aastatuhandeid esiajaloolist võitlust loodusega, algul ellujäämiseks, siis selle vallutamiseks, on meie liik jõudnud teadmise ja sotsiaalse organiseerumise sellise tasemeni, mis lubab meil elada peamiselt sotsiaalses maailmas. See on uue eksistentsi ning tõesti uue ajastu, Infoajastu, algus, mida tähistab kultuuri autonoomia meie eksistentsi materiaalsete aluste suhtes” (Castells 2000b: 508-509)⁸⁵.

Ma ei taha väita, et inimese otsene sõltuvus loodusest poleks vähenenud: tõepoolest, viimaste sajandite vältel on inimeste keskmine eluiga tõusnud, paljud ohtlikud haigused kontrolli alla saadud jne. Nii võib tõesti öelda, et ühest küljest on ühiskond looduse endasse neelanud. Teisalt viitab Castelli enda analüüsitud keskkonnakaitsjate liikumise jätkusuutliku arengu idee just nimelt sellele, et looduse eiramine ning keskkonnariskidega mitteametamine võib planeedile (inimkonnast rääkimata) saatuslikuks saada. Lisades inimtegevusest tulenevad globaalsed riskid sellistele, mis inimtegevusest ei sõltu, võime väita Castellsile risti vastupidist: kultuur ei saa mitte materiaalsetest alustest vabaks, vaid muutub sellega üha enam seotuks. See, mida mõtleme ja teeme, mõjutab meie püsijäämist üha enam: inimkond on kasvanud, kuid riskid koos temaga. Lisaks on siin küsitav, mida ikkagi Castells antud mõttekäigus kultuuri all silmas peab – arvestades tema algset definitsiooni, peaks siit

⁸⁵ „...after millenniums of a prehistoric battle with nature, first to survive, then to conquer it, our species has reached the level of knowledge and social organization that will allow us to live in predominantly social world. It is the beginning of a new existence, and indeed the beginning of a new age, the Information Age, marked by the autonomy of culture vis-à-vis the material bases of our existence.”

järelduma, et ka näiteks tootmise/tarbimise suhted ja tehnoloogia kui kultuuri osised, on „meie eksistentsi materiaalsest baasist” iseseisvunud. See aga teeb tema loogika lihtsalt absurdseks.

Siiani olen vaadelnud kriitikat Castelli arusaamale poliitikast üsnagi napilt, vaid seoses meediaga. See aga ei tähenda, et ta käsitlus selles valdkonnas veatu oleks. Paaril järgneval leheküljel üritangi põgusalt ära tuua mõned kriitilised kommentaarid, mida eri autorid Castelli teosele poliitika vallas teinud on.

Eelnevalt juhtisin tähelepanu asjaolule, et nii mõnegi kriitiku arvates ei saa klassistruktuuri ka tänapäeval hääbunuks ning seeläbi oma tähtsuse kaotanuks lugeda. Sellest tulenevalt võib omakorda järeldada, et „tühjadeks” pole muutunud ka kodanikuühiskonna legitimeerivad identiteedid või klassipõhise poliitika kandjad, nt töölisliikumine. Nii heidavad Halcli ja Webster Castelli ette, et too rõhutab liialt uute sotsiaalsete liikumiste erisust vanadega võrreldes: kuigi viimasel ajal on tõesti esile kerkinud rida uusi liikumisi, millest vaid vähemus on klassiteadlikud ning enamus identiteedipoliitikat ajav (seega tunnustavad nad vastavasisulist nihet kaasaja tunnusena), on viimasega seonduv olnud sotsiaalsete liikumiste tunnuseks juba märgatavalt varem kui 1960.-1970ndatel (sufražetid, ludiidid, mitmed religioossed sektid). Eri gruppide majanduslikel ja sotsiaalsetel heitlustel oma ühiskondliku positsiooni parandamiseks on alati olnud kultuuriline mõõde, st ka 19. sajandi poliitikat ei saa pelgalt klassivõitlusele taandada. Nõnda on Halcli ja Websteri arvates identiteedi- ja klassiküsimused nii uutes kui vanades sotsiaalsetes liikumistes omavahel põimunud, mistõttu ei märgi uute sotsiaalsete liikumiste esiletõus ja nende toimimisviis radikaalset uuendust poliitika vallas (Halcli & Webster 2000).

Pisut teistmoodi väljendab seda vastuolu Peter Waterman, öeldes, et Castelli poliitikakäsitlus kannatab huvi ja identiteedi (liiges) vastandamises. Kuigi töölisliikumine hõlmab endas järjest rohkem kultuuri- ja identiteediküsimusi (nt eraldi konverentsid geiliikmetele), ei tähenda see mitte esimese tähtsuse kahanemist – vastupidiselt Castelli käsitlusele, mis ei näe töölisliikumist uue ühiskonna konstrueerimiseks tarvilikku projektiidentiteeti pakkuvat – vaid hoopis uuendamist. Vastukaaluks kapitali globaliseerumisele on niisiis rahvusvaheliseks muutumas ka tööjõuliikumine, mis ühel ajal nii identiteediga seonduvat endasse haarab kui vastavatelt liikumistelt ühtlasi tegutsemismudeleid omandab. Waterman rõhutab, et iga tõeliselt vabastava liikumise tunnuseks on enese lakkamatu parendamine pidevalt muutuvates ühiskondlikes tingimustes (Waterman 1999).

Alan Dordoy ja Mary Mellor aga analüüsivad kirjutises „*Grassroots Environmental Movements: Mobilisation in an Information Age*” keskkonnaliikumist. Viimane oli mäletatavasti feminismi kõrval teine Castelli analüüsitud projektiidentiteet, mis pidi ühendama nii lokaalset kui globaalset ning kasutama selleks IT pakutavaid „vabastavaid” võimalusi. Autorid nõustuvad, et ühest küljest on see tõepoolest nii, teisalt pole aga keskkonnakaitsjate liikumine sugugi ühtne ning IT võib toimida ka barjäärina eri gruppide eesmärkide saavutamisel. Nii võib küll kasutada interneti pakkumaks kogukondade elanikele infot neid ohustavatest keskkonnavalastest riskidest: kui aga arvestada, et vaestel on interneti kasutamiseks tunduvalt väiksemad võimalused (ligipääs, ühenduse hind), võib see pigem viia vastupidise tulemuseni, kus infoelise saanud grupid omavad võimalust riske enda elupiirkonnas senisest veelgi tõhusamalt vältida. Teisest küljest pole mingit põhjust arvata, nagu ei sõltuks keskkonnakaitsjate globaalne identiteet soolistest, ajaloolistest, religioossetest jms teguritest, (ent just seda Castelli väidab): rassi- ja etnilised identiteedid võivad olla vägagi efektiivseks takistuseks ühtse klassipoliitika tekkimisel, so keskkonnakaitsja ei pruugi sugugi olla kõikvõimas inimesi ühendav jõud. Samas ei defineeri mitmed rohujuuresandi liikumised probleeme mitte keskkonna-, vaid just nimelt sotsiaalse kihistumise või rassilise ebavõrdsuse alastena. See tähendab, et igapäevase inimkogemuse alusel konstrueeritud liikumised ei ühine mitte niivõrd „roheline kultuuri” kui sotsiaalse ebavõrdsuse kaotamise nimel. Dordoy ja Mellori jaoks tähendab see ühtlasi, et traditsioonilised võimu ja ebavõrdsuse küsimused pole oma tähtsust kaotanud: kuigi keskkonnatemaatika on tõepoolest kaasaja poliitikas kanda kinnitanud, võib selles näha vana klassipoliitika laiendust, kus üheks põhiküsimuseks on ökoloogiliste ressursside ja ohtude ebavõrdne jaotumine (Dordoy & Mellor 2001).

Tuues mängu ka legitimeerivad identiteedid: arvustuses „*The Information Age According to Manuel Castells*” märgib Andrew Calabrese, et Castelli käsitus kodanikuühiskonnast toetub küll Antonio Gramsci (1971) ideedele, kuid seda valikuliselt. Nii pole olemuselt konservatiivsed legitimeerivad identiteedid Gramsci järgi ainsad kodanikuühiskonna komponendid: poliitilise võimuvõitluse ja uuendamise allikaid võib leida ka identiteedi „kodustatud” vormidest väljaspool. Seega näib Calabrese viitavat asjaolule, et Gramsci arvates hõlmab kodanikuühiskonna moodustamine legitimeerivate, vastupanu- ja projektiidentiteetide vastastikust heitlust, mitte aga legitimeeriva identiteedi ainulisust kodanikuühiskonna moodustamisel. Kolme identiteeditüübi vahelised kokkupõrked toimuvad tänapäeval tõepoolest üha rohkem rahvusvahelisel areenil, ent see võib tähendada, et ka

kodanikuühiskond toimib teataval määral transnatsionaalselt (Calabrese 1999). Kahjuks aga ei arenda Calabrese seda intrigeerivat mõtet oma kirjutises lõpuni.

Viimane küsimus puudutab taas indiviidi tasandit ehk siis: mis saab siis, kui vaadelda mingi identiteediliikumise liikmeid eraldi? Võib eeldada, et pealispinnal (nt grupi tasand) ühtsena näiv liikumine koosneb paljudest erisugustest isikutest ja mõtteviisidest, nii nagu üldistus „rohelist“ hõlmab endas väga palju erinevaid alamgrupe. Tahan öelda, et tegelikus elus põimuvad identiteedid taas märksa keerukamalt – inimene võib omada osaliselt legitimeerivat, osaliselt vastupanu- ning osaliselt projektiidentiteeti, olla samal ajal nii Võrgustiku kui Mina kandjaks/väljendajaks. Üks, primaarne identiteet varjutab teised vaid äärmuslikul juhul. Nii arvab John Friedmann kirjutises „*Reading Castells: Zeitdiagnose and Social Theory*”, et maailmas on mitmeid inimesi või inimgrupe, kelle vaated on küll religioossed või patriarhaalsed, ent kes osalevad igapäevaselt ja üsnagi edukalt võrguühiskonna toimimises. Nende hulgas nimetab ta näiteks katoliiklikku Opus Dei'd Hispaanias, Saudi kuningakoda või USA teleevangeliste, kelle jaoks puuduvad olemuslikud vastuolud jumala, rahvuse jne jne ja Võrgustiku vahel (Friedmann 2000). See omakorda tähendab, et inimese igapäevaelus toimub pidev identiteetide pörkimine: võtame näiteks keskkonnakaitsja, kes töötab päeval ajalehes ning osaleb õhtul rahvusvahelises roheliste foorumis vs paberi ja IT tootmisest tekkivad keskkonnakahjud. Või New Mexico rohujuuretasandi liikumiste katusorganisatsioon SouthWest Organizing Project, mis omab end tutvustavat veebisaiti, ent kõigi ühendusse kuuluvate liikumiste ülesandeks on võidelda elektroonikatööstuste tekitatava keskkonnareostuse vastu (Harpold & Philip, Dordoy' & Mellori 2001, kaudu).

Castells tunnistab, et mitte kõik ühiskonna dimensioonid/institutsioonid ei järgi võrguloogikat. Ometigi ei suuda ta perekondlike muutuste analüüsil kiusatusele vastu panna. Nii võib peresuhetealane andmestik tõepoolest üksikemade arvu suurenemist, rohkemat partnerite arvu jne näidata. Küsitavusi tekitavad aga toetusvõrgustikud: tundub loogiline, et üksikemal on raske end töö ja lastekasvatamise vahel jagada. Sellest tulenevalt on ka igati mõisteta, kui laste hoidmisel tulevad abiks vanemad/vanavanemad, sõbrad, eksabikaasa vanemad jne. Samas tekib küsimus, kas toetusvõrgustikes on midagi põhimõtteliselt uutset? Kui tegu oleks tavalise tuumperekonnaga ning mõlemad pereliikmed tahaksid tööl käia, siis oleks ilmselt (vähemasti osaliselt) tarvis täpselt samasuguseid toetusvõrgustikke: vanavanemad, kes aeg-ajalt lapse järele vaataks; sõbrad, kes oleks nõus õhtul paar tundi lapsega veetma, kui vanemad teatrisse otsustavad minna, ja nõnda edasi. Lisaks võib väita, et

võrgustikel baseerus suuresti mineviku peremudel, kus mitu põlvkonda ühes kodus koos elasid ning vanavanemad laste kasvatamisel pidevalt abiks olid. Nii võiks Castells küll väita, et toetusvõrgustikud on tänapäeval senisest enam suguvõsavälised, ent need iseenesest ei näi siiski kuidagi perekorralduse uudseks elemendiks olevat.

Kuid veel enam küsitavusi tekitab Castellsi käsitlus emadusest. Siin laenab ta mõtteid feministist psühhoanalüütikult Nancy Chodorow'lt. Tema esitatud mudelit peab Castells „lihtsaks, elegantseks ja võimsaks”, tunnistades samas siiski selle mõningast vaieldavust. Chodorow' järgi on emaduse taastootmine sooliste arusaamade reprodutseerimise seisukohalt keskne. Jätkab Castells: „*Klassikalistes, nüüd hääbuvates patriarhaalsetes/heteroseksuaalsetes tingimustes suhestuvad naised peamiselt nelja tüüpi objektidega: lapsed kui nende emaduse objekt; naiste toetusvõrgustikud kui nende peamine emotsionaalne tugi; mehed kui erootilised objektid; ja mehed kui pere ülalpidajad*” (Castells 2001a: 232)⁸⁶. Kuna seoses naiste sisenemisega tööturule on meeste pea- (või ainu-)osa viimases punktis kadunud ning meeste osa on emotsionaalse toetuse osas alati teisejärguline olnud, jätab see neile Castellsi järgi erootiliste objektide rolli, „*hääbuv huviobjekt ajal, mil naiste toetusvõrgustikud levivad laialdaselt (sh kiindumuse väljendamine „lesbilises kontinuumis”)* ning naised keskenduvad emaduse ja tööelu kombineerimisele” (Castells 2001a: 233)⁸⁷. See viitab võimalusele, kus perekonnamudel on üha naisekeskem ning mehed selles vaid juhukülalisteks.

Sellise argumentatsiooni põhiveaks on kõige lihtsamalt öeldes piiratud eeldused. See tähendab, et kitsendades eeldused teatud viisil, võimaldab see nende (aga ainult nende) raames soovitud järeldusteni jõuda. Castells soovib tõestada patriarhaalse perekonna kriisi, kasutades niivõrd mõjuvat ja fundamentaalset mehhanismi kui seda on sooline taastootmine. Ja tõesti: piiritledes meeste rolli sissetulekuallika ja naudingumasina ning asetades sinna kõrvale naiste osakaalu järsu suurenemise tööhõives, võib jõuda soovitud tulemuseni, et meestest on tänapäeval naiste jaoks vaid *gigolo*'d saanud. Kuigi järeldus näib seatud piirides paika pidavat, välistab see ühtlasi hoogsalt mõned vanamoelised terminid nagu „truudus”, „kiindumus”, „pühendumus” ja eelkõige „armastus”. On ütle mata küsitav, et neid saaks ainult

⁸⁶ „Under the classic, now fading, patriarchal/heterosexual condition, heterosexual women relate primarily to four kinds of objects: children as the object of their mothering; women's networks as their primary emotional support; men as erotic objects; and men as providers of the family.”

⁸⁷ „...a dwindling source of interest for women in a time of widespread development of women's support networks (including expressions of affection in a „lesbian continuum”), and given women's focus on combining their mothering with their working lives.”

seksuaalse iha ühe vormina defineerida. Castelli raamistiku (mis aga ei pruugi kaugeltki täiuslik olla) juurde jäädes võiks neid pigem käsitleda sulamina ihast ja just nimelt sellest samast emotsionaalsest toetusest. Kuid Castells arvab ju, et siin „*olid mehed alati sekundaarsed*” (Castells 2001a: 232)⁸⁸.

Lisaks jääb mõistetamatuks meeste kui erootiliste objektide rolli hääbumine. Kõige lihtsamalt öeldes näib eeltoodud tsitaadist jäävat mulje, et naiste hõivatus töö, lastekasvatamise ja toetusvõrgustikuga suhtlemisega kahandavad nende huvi heteroseksu vastu. Siin aga on taas kaks probleemi: 1) miks just naiste huvi meeste vastu? Kas pingeline tööelu ei võiks ka mehe seksuaalsele ihale ruineerivalt mõjuda? Castelli järeldused on siin isegi parimal juhul väga valikulised; 2) Castells näib arvavat, et naiste- ja meestevahelise suhte (nagu tema seda esitab) lõdvenemine viib suurema lesbistumise/geistumiseni (vihje „*lesbilisele kontinumile*”, geistumine kui meeste reaktsioon patriarhalismi kriisile leheküljel 234). Siin kohtame taas tema äärmuslikkust: sotsiaalne (seksuaalne) identiteet on küll vastastikmõjus bioloogilisega, ent ei painuta seda lõputult. Tundub, et võrgustikuparadigmast väljudes satub Castells oma analüüsis ütlemata ebakindlale pinnasele.

Lõpuks tuleb küsida: mida ütleb Castelli triloogia meile Infoajastu inimese kohta? Tema käsitlus isiksuse muutumisest mahub veidi üle kahele leheküljele ning piirdub suuresti tõdemusega, et isiksus peab kiirelt muutuvates oludes senisest veelgi enam paindlikuks muutuma. Siinjuures on huvitav tähele panna, mida Castells põhjuslikeks teguriteks peab: „*Kuna perekond ja seksuaalsus on isiksussüsteemide põhilised determinandid, toovad tuntud perestruktuuride küsimuse alla seadmine ja oma seksuaalsuse avalik esitlemine kaasa võimaluse uut tüüpi isiksuste tekkeks, mida oleme just nüüd tajuma hakanud*” (Castells 2001a: 241)⁸⁹. Kui aga perekond ja seksuaalsus on tõesti nii suured mõjutegurid kui Castells nad olevat väidab, kuidas siis selgitada, et keskkonna esitatavate kiirelt muutuvate nõuete, tajude ülestimuleerimise ja inimese kohanemisega linnakeskkonnas tegeles Georg Simmel juba 19. sajandil (Harvey 1996)? Patriarhaalse peremudeli kriis võib küll panustada isiksuse senisest veelgi paindlikumaks muutumisse, ent ühiskondlike protsesside kiirenemise ja nende tajumise ajaloolised juured näivad sellest märksa sügavamal asuvat (tasub veelkord meenutada Harvey’ „aja-ruumi kokkusurumist”). Huvitaval kombel oleks Castells võrguloogikat põhjusliku tegurina nähes võib-olla isegi tõele lähemal kui sellest antud juhul perekonna ja

⁸⁸ „...men were already secondary assets...”

⁸⁹ „Because family and sexuality are fundamental determinants of personality systems, the calling into questions of known family structures, and the coming into the open of personally projected sexuality, bring about the possibility of new types of personality that we are just beginning to perceive.”

seksuaalsuse kasuks loobudes. Alternatiivse võimalusena võib kaaluda asjaolu, et patriarhaalse perekonna kriis algas Castelli täheldatust märgatavalt varem, ent siis poleks see protsess jällegi vaid kaasajale iseloomulik.

Eelnev juhib paratamatult järeldusele, et Castelli analüüs on tervikuna ebäühtlane. Kuigi ta üritab käsitleda erinevaid ühiskondlikke mõõtmeid – globaalne süsteem, riigid, grupid/institutsioonid, üksikisik – jääb analüüs, eriti just viimases osas, lünklikuks. Sarnaselt Bellile ei selgu Castelli kirjutisest (või selgub ülimalt napilt), milline on Infoajastu inimese olukord, tundestruktuur, mõtlemine, käitumine, taju, ja mis seda eelnenust eristab. Siinkohal pean taas nõustuma van Dijki karmi hinnanguga: „*Castells ei tegele isiklike identiteetidega, kuna tema vaade neile on läbinisti sotsioloogiline ning haruharva psühholoogiline. Psühholoogia on koos ülejäänud sotsiaalse ja bioloogilise reaalsusega, mis ei klapi ta essentsialistliku /--/ vaatega iselaienevast „võrguloogikast”, välistatud*” (van Dijk 1999: 135-136)⁹⁰. Tundub, et mida väiksemate inimüksustega Castells oma käsitluses tegelema peab, seda vähem saab ta tugeva argumendina rakendada võrguloogika sundivat-ette määravat jõudu ning seda ebaseaduseks ja spekulatiivsemaks muutuvad ta selgitused.

3.7 Veelkord ühiskonnamudelitest

Heites pilgu Belli ja Castelli pakutud ühiskonnamudelitele, näib Castelli oma mõnevõrra nüansirikkama ja üldisemana. Nii tundub intrigeeriv jaotada ühiskond kolme tüüpi suhete – tootmine/tarbimine, võim, kogemus – vastastikmõjudeks, mida läbib tehnoloogia. Samuti sisalduvad Castelli mudelis aeg ja ruum, ühiskonnateooria seisukohalt samuti olulised kategooriad. Näib ka loogiline, et eri suhetüüpide ja tehnoloogia vastastikmõju teatud ajas ja ruumis pakub agendile tähenduste repertuaari, millest lähtuvalt ta ühiskonda loob ja taastoodab. Kuid ka selle mudeli juures võiks esitada mõned küsimused.

Tootmine/tarbimine, võim ja kogemus on küll vaieldamatult inimtegevuse tähtsad osad, ent tekib küsimus, kas need ainsatena moodustavad sotsiaalse struktuuri põhiraamistiku. Sisuliselt on Castells need suhted defineerinud kui a) inimese materiale; b) inimese teistele inimestele; c) inimese endale suunatud tegevus.

Nii defineerib Castells tootmise kui „*inimese tegutsemise avaldamaks mõju materiale (loodus) selle enda hüvanguks võtmiseks ja muutmiseks, omandades toote,*

⁹⁰ „Castells does not really deal with personal identities as his view of them is thoroughly sociological and hardly psychological. Psychology is excluded, with the rest of social and biological reality not matching his essentialist /--/ view of a self-expanding network „logic”.”

tarbides (ebavõrdselt) osa sellest ja akumulereides ülejäägi investeerimiseks, vastavalt sotsiaalselt otsustatud eesmärkidele” (Castells 2000a: 7)⁹¹. Juba siin on tegelikult koos mitu tegevust: omastamine, muundamine, tarbimine. Lisaks sellele võib ainelisi hüvesid ka vahetada, neid (rituaalselt) hävitada jne. Inimese materiaale suunatud tegevus ei pea üldsegi viimase muundamisega tegelema: näiteks metsast korjatud lille vaasi asetamist oleks raske tootmisena defineerida (vähemalt Castelli mõistes). Pole seega erilist põhjust eeldada, et suhe „inimene-materia” peaks peaks pelgalt tootmise või tarbimisega piirduma.

Sarnaselt ei piirdu inimese teisele inimesele suunatud tegevus võimusuhetega. Derek Layder näeb sotsiaalse elu elementidena nii võimu kui emotsiooni, mis on omavahel tihedalt seotud: emotsioon võib olla võimumängude objektiks (nt teise inimese tunnetega manipuleerimine), võimu mõjuga kaasnev või võimu enda aluseks olev (karismaatilise juhi tüüp). Emotsioone nagu uhkus või häbi võib leida kõikjal sotsiaalses elus (Layder 1997). Kuigi võimu ja emotsiooni täpne suhe on üsnagi hägune (ja pidevalt muutuv), piisab praeguseks lihtsalt tähelepanekust, et inimeste suhetes teiste inimestega võib võim olla küll oluline, ent mitte ainus komponent. Nõnda tunduks veider sõprussuhteid pelgalt võimu kaudu defineerida.

Samuti võib küsida, kas inimese endale suunatud tegevus piirdub vaid soo ja seksuaalsusega. Kui mõistame inimese endale suunatud tegevusena näiteks identiteediküsimusi (kes ma olen? Mis on mu koht maailmas?), selguks kohe, et eelmainitud kategooriatest üksinda ei piisa: nii võib inimene anda oma elule tähenduse ja eesmärgi töö kaudu, mil pole aga pere või seksuaalsusega suuremat pistmist. Kuigi viimased on kahtlemata olulised, ei pruugi neid käsitleda inimisiksust ainuliselt määravate teguritena.

Probleeme tekitab ka tehnoloogia: „*Tehnoloogilised korraldused, läbi mille avaldavad inimesed mõju materiaale (loodus), iseendale ja teistele inimestele*”. *Tehnoloogiliste korralduste all pean silmas kogumit tööriistu, reegleid ja protseduure, läbi mille rakendatakse teaduslikku teadmist antud ülesandele taastoodetaval kombel*” (Castells 2000a: 9)⁹². Sellise definitsiooni järgi on põhimõtteliselt tegu ühe kindla suhtevormi (teaduslik teadmine) ulatumisega kõigisse valdkondadesse. Samas viitab definitsioon siiski ka

⁹¹ „...the action of humankind on matter (nature), to appropriate it and transform it for its benefit by obtaining a product, consuming (unevenly) part of it, and accumulating the surplus for investment, according to socially decided goals.”

⁹² „...,the technological arrangements through which humans act upon matter (nature), upon themselves, and upon other humans”. By technological arrangements I mean the set of tools, rules, and procedures, through which scientific knowledge is applied to a given task in a reproducible manner.”

tehnoloogia materiaalsele olemusele. Tekib aga küsimus, kas mateeria valdkonnast mõjutab sotsiaalset struktuuri ainult tehnoloogia või ka keskkond ise? Võib ju argumenteerida selle kasuks, et ühiskondade esiletõusul on üht-teist tegu nende materiaalse keskkonnaga: kliima, vesi, loodusvarad jne. Seega võiks nii tehnoloogiat näha inimsuhete ja mateeria vastastikmõju ühe (jällegi ülimalt olulise) vormina, ent loobuda selle eraldi käsitlemisest mõne üldistavama kirjeldusviisi kasuks. Selle juurde pöördun diskussiooni osas veel tagasi.

Kokkuvõtteks võib öelda, et kuigi Castells läheb ühiskonnamudeli osas oma üldistuses Bellist kaugemale, ei jõua ta siiski sellise tasemeni, et inimtegevust tema võimalikult suure ulatuses teoretiseeringusse haarata. Tuleb siiski siinkohal märkida, et tegu pole olulisima puudujäägiga – lõppude lõpuks ütleb ju Castells triloogia sissejuhatuses isegi: „...*kindlasti ei kavatse ma tegeleda kaasaegse ühiskonna temaatika ja probleemide nende täielikus ulatuses, sest entsüklopeediate kirjutamine pole minu amet*” (Castells 2000b: 26)⁹³. Ning nagu juba eelnevalt näitasin, peitub oluline osa Castelli probleemidest juba tema enda piiritletud analüüsisosas. Tasub aga siiski meeles pidada, et mudelist välja jäänud inimtegevused ja – suhted võivad teatud tasanditel analüüsi detailsusele (et mitte öelda õigsusele) mõju avaldada (vt eelnenud kriitikat perekonna, seksuaalsuse ja isiksuse osas).

Manuel Castelli „*The Information Age: Economy, Society and Culture*” on infoühiskonna kaasaegse teooriavälja üks olulisemaid ja põhjalikemaid teoseid. Eelnevalt olen aga püüdnud näidata, et autori nõrkusteks võib pidada a) teatavat tehnoloogilist determinismi, uute tehnoloogiate tähtsuse ja mõju ülehindamist; b) strukturalismi, võrguloogika domineerimist agentide üle; c) arutluste kohatist laskumist ähmastesse metafooridesse; d) argumentatsiooni (ebavajalike) äärmusteni viimist; e) ajamõõtme välistamist ning sellest tulenevat ajaloolise mälu puudumist; f) pealiskaudsust mõne ühiskonnamõõtme (eelkõige individid) käsitlemisel. Kui Daniel Belli käsitleva peatüki lõpetamisel laenasin sõnu Alistair S. Duffilt, siis nüüd olen sunnitud appi võtma van Dijki mõtte Castelli kohta: „*Autori suurepäraseid analüüsinäited tänapäevast võivad olla märksa enam ajatundlikud ning vähem pikaajalisemad kui tema imetlejad seda arvavad*” (van Dijk 1999: 128)⁹⁴. Sarnaselt Belliga ei moodustu Castelli käsitlusest lõppkokkuvõttes veenvat tervikut ning aukartust äratav ettevõtmine jääb pidama poolel teel.

⁹³ „...I certainly do not intend to address the whole range of themes and issues in contemporary societies – since writing encyclopedias is not my trade.”

⁹⁴ „The author’s brilliant cases of contemporary analysis might be much more time-sensitive and less long-standing as his admirers think they are.”

4. Vaade minevikku: Brian Winston, James Beniger, Paschal Preston

Eelnevalt vaatluse all olnud käsitluste ühisnimetajaks osutus teatav pealiskaudsus ajalise mõõtme osas. Kirjeldades kaasaja „uudseid” jooni, eirasid nii Daniel Bell kui Manuel Castells vahel asjaolu, et nii mõnigi kord võisid nende järeldused olla pigem kinnituseks minevikutendentside jätkumise kohta kui millegi ajalooliselt täiesti enneolematu tõestuseks. Kritiseerides infoühiskonna defineerimise eri aluseid tõstatavad Frank Webster ja Alistair Duff sarnaseid küsimusi.

Nii võtan järgnevas peatükis vaatluse alla mõned teoreetikud, kes näevad kaasaegset ühiskonda pigem industriaalühiskonna laienduse kui millegi radikaalselt uuna. Selle tõestamiseks tuginevad nad ajaloolisele tõestusmaterjalile tööstusrevolutsioonist tänapäevani. Igaühe fookus on siiski erinev: Brian Winston püüab IT uudsusetust tõestada kommunikatsioonitehnoloogiate levikumudelite kattuvuse, James Beniger aga nende üldise funktsiooni sarnasuse poolest. Paschal Preston on oma peamiseks ülesandeks võtnud küll kaasaja kirjeldamise, ent tema „pikkade lainete” mudel toetub olulises osas just korrapärasustele minevikust⁹⁵.

Samas pole ükski edasistest käsitlustest haardelt Daniel Belli või Manuel Castelli panusega võrreldav: üldjoontes keskenduvad nii Winston, Beniger kui Preston enam või vähem tehnoloogiale, majandusele ja poliitikale. Nii võib öelda, et kuigi selle peatüki eesmärgiks on pigem eelnevate täiendamine kui kasutatavate teoreetikute ammendav kriitika, tuleb siiski silmas pidada, et kõiki lünki need käsitlused täita ei suuda. Küll aga täidavad nad oma osa, osutamaks asjaolule, et infoühiskond uue ajaloolise reaalsusena võib olla suuresti pigem soovmõtlemine kui põhjendatud kontseptsioon ning et ühiskonna lähiajalugu on olnud pigem evolutsiooniline kui revolutsiooniline.

⁹⁵ Järgnev peatükk toetub suuresti Brian Winstoni teose „*Media Technology and Society. A History: From the Telegraph to the Internet*” väljaandele 2000. aastast (London & New York: Routledge), James Benigeri teose „*The Control Revolution: Technological and Economic Origins of the Information Society*” väljaandele 1986. aastast (Cambridge, Massachusetts & London: Harvard University Press) ning Paschal Prestoni teose „*Reshaping Communications*” väljaandele 2001. aastast (London: Sage), kui viites pole märgitud teisiti. Refereeringu mahukuse tõttu olen kõik muud tekstisisesed viited eelmainitud teostele peale otsese tsiteerimise selles peatükis märkimata jätnud.

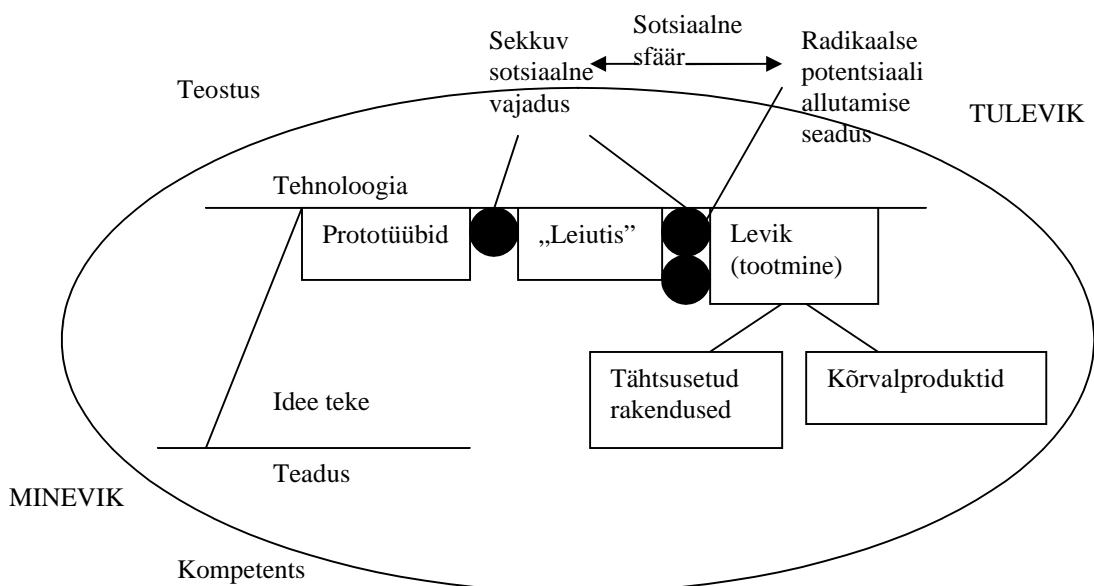
4.1 Brian Winston ja kommunikatsioonitehnoloogiate levikumudel

Infoühiskonna teooriad ei pääse (enamasti) mööda tehnoloogia olulisest rollist ühiskonnas. Nii tundub mõiste „infoühiskond” vältimatult infotehnoloogiatega seostuvat. Ja kuigi tehnoloogial on ühiskondlike protsesside toimimises teatav osa, tekitab just viimase olulisuse määramine pidevaid raskusi. Näitasin eelnevalt, kuidas infoühiskonna teoreetikuid iseloomustab teatav optimism uute tehnoloogiate potentsiaalse või juba olemasoleva ühiskondliku mõju suhtes (sh Castells); niisamuti näitasin, kuidas kriitikud IT-le omistatavat „enneolematut” mõju kritiseerida võiksid (nt Garnham, Preston). Britist Brian Winston asetubki meedia- ja kultuuriuuringute alase tausta ning kriitilise lähenemise esindajana just nimelt viimasesse leeri: esmakordselt 1998. aastal ilmunud raamatus „*Media Technology and Society. A History: From the Telegraph to the Internet*” asetab ta eri liiki suhtlust võimaldavate tehnoloogiate arengu ajaloolisse konteksti. Selle eesmärgiks on tõestada, et ühiskond imab eri tehnoloogiate radikaalse potentsiaali suhteliselt kiiresti endasse, säilitades suuresti eksisteerivad sotsiaalsed suhted. Seejuures pole ei arvuti ega internet erandiks: niisuguses valguses tuleks vaadelda ka IT esiletõusu ning sellega seostatavaid „revolutsioonilisi muutusi” ühiskondlike protsesside olemuses.

Winstoni analüüsi kohaselt on kommunikatsioonitehnoloogiad vähemalt 19. sajandi algusest sarnasele innovatsiooni- ja levikumudelile allunud (vt joonis 4). Lühidalt seisneb mudeli olemuse järgnevas: tehnoloogiat võib näha teadusliku keele (kompetentsi) „lausungina”, mis aga ei pruugi sellega otseselt ja teadlikult seotud olla (see tähendab, et mingi loodusliku fenomeni rakendamine võib aset leida katse-eksituse meetodil, vastavat teoreetilist tausta tundmata). Idee formuleerimine viib tehnoloogia teaduslikust kompetentsist tehnoloogilise teostuseni, hõlmates endas probleemi püstitamist, võimalike takistuste ja lahenduste kaalumist jne (alternatiivide kaalumisele võib piire seada näiteks leiutaja kultuuriline taust). Osa ideedest võib jõuda füüsiliste väljundite ehk prototüüpideni. Kuidas aga saab protoüübist leiutis?

Vastuse annab nähtus, mida Winston nimetab „sekkuvaks sotsiaalseks vajaduseks”. Just ühiskondlik vajadus otsustab, kas prototüüp (või isegi idee sellest) läheb käiku või mitte. Nii pakuti telegraafi või telefoni nende „tegelikust” leiutamisaastat mitu astakümnet varem välja, kuid vastavad ideed ei leidnud laiemat kõlapinda. Ühiskondlik vajadus ise jaguneb laias laastus kolmeks: 1) teise tehnoloogilise innovatsiooni poolt kaasa toodavad vajadused (nt raudtee seos telegraafiga); 2) sotsiaalsete jõudude kontsentreerumise tagajärjed (modernse korporatsiooni seos telefoni ja trükimasinaga); 3) puhtalt ärilised huvid, turukaalutlused (polaroidfilmid, CD-plaadid jne). Nii võib leiutist põhimõtteliselt käsitleda

kui õnnestunult ajastatud (enam või vähem töötavat) prototüüpi. Kui aga sotsiaalne vajadus leiutise levikut kiirendab, siis pidurdavaks teguriks osutub „radikaalse potentsiaali allasurumise seadus”. Viimase eesmärgiks ongi tõkestada uue tehnoloogia võimet kehtivat sotsiaalset korda häirida. Kaasaja kontekstis võiks selle näiteks olla kas või failivahetusprogrammide keelustamine autorikaitse nimel: kuigi rakendused nagu Napster, Kazaa või BitTorrent võiksid ideaalis teostada info täielikku ja vaba ringlust (kapitalistlikus majanduses tõepoolest „radikaalne potentsiaal”), ei lepi sellega muusika- või filmitootjad, kellel tulu niimoodi saamata jääb. Kiirendava ja aeglustava protsessi vastastikmõju tulemusel jätkub uue tehnoloogia levik: selle tootmine, kõrvalproduktide teke ning teatud rakenduste tähtsusetuks muutumine. Järgnevalt näitangi lühidalt, kuidas Winston oma mudelit infoühiskonna arhetüüpsetele tehnoloogiatele – arvutitele ning internetile – rakendab. Siinkohal pean kõige olulistemaks küsimusteks just ühiskonna rolli tehnoloogia kujunemisel, seega ei peatu ma pikemalt teaduslikul kompetentsil ega prototüüpide tööpõhimõtte kirjeldamisel.

JOONIS 4. TEHNOLOOGIA LEVIK (WINSTON 2000)

Kuigi idee arvutusmasinatest ulatub juba sajandite taha, kerkisid modernse arvuti eelkäijad Winstoni analüüsis esile just nimelt sõjaliste vajadustega. Nii süvenes Teise maailmasõja ajal vajadus ballistiliste tabelite järgi, mis võimaldasid eri muutujate kombinatsioone arvesse võttes suurtükilt täpselt juhtida. Paraku nõudis selliste tabelite koostamine keerukaid arvutusi, mistõttu tekkis tarvidus arvutuskiirust kuidagi tõsta. Teine

sekkuv vajadus oli seotud sakslaste kodeeritud teadete dešifreerimisega. See viis põhimõtteliselt elektrooniliste kalkulaatorite, ENIACi ning Colossuse ehitamiseni. Näidates kalkulaatori ja arvuti eristamise raskust (kui palju peab seade mälus numbreid säilitama, et arvuti nime ära teenida?), näitab Winston, et sõja lõppedes kadunud vajadused ähvardasid halvata ka töö arvuti arendamise kallal: sõjavägi rahastas arvutitega seonduvaid projekte vähe kui üldse, erasektor aga ei näidanud uute seadmete vastu üles mingisugust huvi. Uueks sekkuvaks vajaduseks sai Nõukogude Liidu tuumakatsetus, mis tõstis päevakorda õhukaitsega seonduvad probleemid. Just sellistes tingimustes pöörati tähelepanu eelkõige arvutusvõimekuse tõstmisele: „*Ainuüksi vajadus salastatuse järele tähendas seda, et kellelgi polnud tõelist huvi kergesti ligipääsetavate, väiksemate ja odavamate seadmete vastu*” (Winston 2000: 188)⁹⁶.

Lisaks erasektori huvipuudusele ning mõtteviisile, mis eelistas vaid suuri ja võimsaid arvuteid (mõned katsetused väiksemaid arvuteid ehitada ei jõudnud eksperimentaalsest faasist kaugemale), nimetab Winston sotsiaalselt piiravate teguritena veel kasutajamugavuse poole püüdlamise takistamist: vastasseis, mis on arvuti kujunemisloojooksul eri kujusid võtnud. Nõnda läks Konrad Zuse kirja pandud ideedest esimese töökõlbliku programmeerimiskeele FORTRAN levikuni 15 aastat, kuna spetsialistides ei äratanud erilist vaimustust idee, nagu peaks arvutiga töötamine olema mõistetav „asjasse mittepühendatutele”. Siia tuleb aga lisada veel asjaolu, et teekond transistorist mikroprotsessorini võttis aega üle kahekümne aasta ning viimased hakkasid arvutitööstuses tõsist rolli mängima alles 1970ndatel. Nii näiteks ei toonud IBM edukalt turule ühtki täielikult transistoripõhist arvutit ning tootis elektronlampidel töötavaid seadmeid tervelt kümnend peale seda, kui transistor oli tööstustele laiemalt kättesaadavaks muutunud. Winston arvates tähendab see, et sisuliselt oleks võinud personaalarvuteid hakata tootma tunduvalt varem kui 1970ndate keskpaigas. Just nimelt eri takistuste mõjul (sh ka innovaatorite endi mõtlemise tõttu) ning piisavalt mõjuka sekkuva vajaduse puudumisel seda aga ei toimunud.

Winston seisab niisiis vastu mõttesuunale, mis näeb IT levikut plahvatuslikult kiirena ning selle mõjusid ajalooliselt enneolematutena. Sarnaselt Websteriga esitab Winston küsimuse „ja mis siis?”: 1) mis siis, et arvutite kiirus kasvab? 2) mis siis, et nende suurus kahaneb? 3) mis siis, et arvutiäris näivad rikastuvat väga noored inimesed? 4) mis siis, et maailmas on järjest rohkem arvuteid? 35 aastat peale auto leiutamist kasutas seda USA-s 23

⁹⁶ „The need for secrecy alone meant nobody had any real interest in the possibilities of accessible, smaller and cheaper devices.”

miljonit inimest, millega kaasnes keskkonna ulatuslik ümberkujundamine (nt parklad, sillutatud tänavad jne). 35 aastat peale arvuti leiutamist jäi nende arv endiselt alla kümne miljoni. Ometi ei räägita laialdaselt tänapäeval 20. sajandi algusest kui „autoühiskonnast”. Arvude ja graafikutega manipuleerimine juhib Winstoni arvates tähelepanu kõrvale asjaolult, et oma olemuselt on arvuti kommunikatsioonitehnoloogia nagu iga teinegi ning rääkida selle revolutsioonilisest mõjust ühiskonnale on pigem tehnofiilide liialdus.

Ent on ju arvuti kõigest infoühiskonna tehnoloogiate üheks komponendiks interneti kõrval. Kuid jällegi ulatusid vastavad ideed/katsetused arvutite võrku ühendamise alal (nt arvuti kaugjuhtimine telefoniliini kaudu, info jagamine pakettideks, mõte keskuseta võrgustikust jne) 1940.-1960ndatesse. Interneti eellase, ARPANETi loomise taga peitusid USA sõjaväe huvid luua arvutivõrk, mis oleks võimeline toimima ka tuumasõja ajal. Piiravateks teguriteks võib pidada sõjaväe huvisid võrgu kontrollimisel (nii näiteks kuulus veel 1979. aastal ülikoolidele vaid 16 ARPANETi 16 sõlme, samal ajal kui sõjalis-tööstusliku kompleksi vastavaks näitajaks osutus 46), võrgu käigushoidmise kallidust (1979. aastal maksis võrgustiku sõlme töö 100 000 dollarit, olenemata seda läbiva võrguliikluse mahust), eri standardite olemasolu (takistas arvutitevahelist suhtlust) ning interneti kommertsialiseerumist („[Bill] Gatesi huvi ei esindanud midagi muud kui radikaalse potentsiaali allasurumise viimase faasi sirgjoonelist klassikalist väljendust, milles uut tehnoloogiat levitatakse vanade tegijate hulgas, minimeerimaks ähvardusi oma ärile” (Winston 2000: 333-334)⁹⁷). Seega iseloomustas ka internetti pikk „haudeaeg”, vastupidiselt prohvetlikele kuulutustele, nagu olnuks selle levik välkkiire. Niisamuti võib Winstoni kirjeldatu järgi tugevalt kritiseerida arusaama, nagu kujundanuks internetti kui „vabaduse kultuuri” musternäidet teadlaste ning tehnikute huvid: põhimõtteliste otsuste ja rahastamise taga seisis ikkagi sõjavägi. Seoses interneti süveneva kaubastumisega leidub kahtlusi selles osas, kas vabaduse ning info piiranguteta liiklemise eetos on sellistes tingimustes üleüldse võimeline säilima (Preston 2001).

Winston suudab näidata, et uute kommunikatsioonitehnoloogiate elutsükli kujundavad suuresti ühiskondlikud vajadused ning et tehnoloogia vaatlemine ühiskonnavälise ja viimase tegutsemisest suuresti sõltumatu muutujana pole otstarbekas. Tehnoloogiate tekkeloo kirjeldamisega tõestab Winston, et IT levikus pole midagi ajalooliselt uudset. Samas

⁹⁷ „What [Bill] Gates’ interest represented was nothing but the last phase in a straightforwardly classic expression of the suppression of radical potential whereby the new technology is distributed among the established players to minimise the threat to their businesses.”

pole Winstoni kombel põhjust samastada IT ja teiste kommunikatsioonitehnoloogiate levikumudeli sarnasust esimese üldise ajaloolise uudsuse puudumisega. Lühemalt: levikumudeli sarnasus ei tähenda uue tehnoloogia pakutavate võimaluste uudsusetust. Nii näiteks kõrvutab Jan van Dijk uut meediat mitmete kriteeriumite alusel teiste suhtlusviisidega, jõudes järgmiste tulemusteni:

Tabel 2 – suhtlusviiside/vahendite omadused (van Dijk 2001)

Kommunikatsiooni- võime	Vana meedia				Uus meedia	
	Näost- näkku	Trüki-	Ringhääling	Telefon	Arvuti- võrgud	Multimeedia
Kiirus	Väike	Väike/ keskmine	Suur	Suur	Suur	Suur
Ulatus (geograafiline)	Väike	Keskmine	Suur	Suur	Suur	Väike
Ulatus (sotsiaalne)	Väike	Keskmine	Suur	Suur	Väike	Väike
Salvestusmaht	Väike	Keskmine	Keskmine	Väike	Suur	Suur
Täpsus	Väike	Suur	Väike/ keskmine	Väike	Suur	Suur
Eraldusvõime	Väike	Väike	Väike	Suur	Suur	Suur
Interaktiivsus	Suur	Väike	Väike	Keskmine	Keskmine	Keskmine
Stiimulite mitmekesisus	Suur	Väike	Keskmine	Väike	Väike	Keskmine
Keerukus	Suur	Suur	Keskmine	Keskmine	Väike	Keskmine
Turvalisuse kaitse	Suur	Keskmine	Suur	Keskmine	Väike	Keskmine

Tabelist näeme, et vaatamata levikumudeli sarnasusele pakuvad arvutivõrgustikud ja multimeedia teiste tehnoloogiatega võrreldes (jättes näost-näkku suhtluse kõrvale) uudseid võimalusi, nt senisest suurem interaktiivsus suhtlemisel. Seega võib arvata, et kuigi ühiskond mängib tehnoloogia kujundamisel tõepoolest vägagi olulist rolli, ei pruugi nad uue tehnoloogia pakutavat radikaalset potentsiaali siiski täielikult nullida. Seega säilib võimalus, et uuel tehnoloogial on siiski teatav „hääriv” mõju. Tulles selle juurde hiljem tagasi, heidan aga esmalt pilgu käsitlustele, mis omistavad tehnoloogiale eelkõige kontrolliva funktsiooni.

4.2 IT ja ühiskondlik kontroll

1986. aastal ilmunud „*The Control Revolution: Technological and Economic Origins of the Information Society's*” võtab Beniger fookusesse ühiskonna arengu kontrolli seisukohast, andes seega Winstoni „sekkuvale vajadusele” (näiliselt) veidi konkreetsema sisu. Beniger väidab, et kuigi kaasaega iseloomustab revolutsiooniline transformatsioon üleilmsel skaalal, peituvad selle juured hoopis 19. sajandi keskpaiga kontrollikriisis. Vastus sellele –

Kontrollirevolutsioon – tähendas ühiskondliku kontrolli uut, tugevdatud astet. Kontrolli süvenemine jätkub aga tänapäevani ning IT on kõigest üks tehnoloogiast, mille abil seda teostatakse. Seega näeb Beniger tehnoloogiaid mingi kindla sotsiaalse vajaduse väljendusena, mis aga ei välista nende „häirivat” mõju. Kuna Benigeri käsitlus on suuresti tehnoloogia- ja majandusekeskne, jäävad tema vaateväljast suuresti kõrvale nende ja teiste valdkondade (poliitika, kultuur, sõjavägi) vastastikused mõjud.

Siinkohal peab märkima, et Benigeri käsitluses opereerib termin „kontroll” vägagi erinevatel tasanditel. Kõige üldisemalt seostab ta kontrolli elusolendi vajadusega entroopia vastu võitlemiseks materiat ja energiat töödelda – viimane aga tähendab ka info töötlemise tarvet. Sellest tuleb Beniger, et innovatsioonid materia ja energia töötlemises (nt auruedur, sisepõlemismootor) nõuavad samaväärseid innovatsioone ka info- ja kommunikatsioonitehnoloogiates. Jättes vaatluse alt välja Benigeri käsitluse üldisema tasandi (mis algab elu tekkest, olles samas üsnagi pealiskaudne), leian tema „illustratsiooni” USA 19. sajandi industrialiseerumisest käesoleva töö eesmärkide jaoks siiski kasuliku olevat. Tuleb aga taas meeles pidada, et oma vaatevinklit sellisel viisil kitsendades ei vaatle Beniger sugugi mitte kõiki ühiskondlikke ja individuaalseid „kontrollivorme” (ignoreerides näiteks täielikult 19. sajandi keskpaigas esile kerkinud puhangut kunstis) ega nendevahelisi suhteid.

18. sajandi lõpul alguse saanud industrialiseerumine, mis tähendas fossiilsete kütuste, palgatööjõu ja masinate uudseid rakendusviise, sulandus varasemate tehnoloogiliste revolutsioonidega (nt transpordis, põllumajanduses). Ühtlasi ühendas tööstusrevolutsioon omavahel seni teineteisest suhteliselt eraldatuna eksisteerinud turud. Kokkuvõtlikult viis see süsteemi suurema keerukuseni – turgusid polnud enam võimalik vahetult haarata. Kui 1830ndatel aastatel kontrollis USA kõige konkurentsivõimelisemat pangandussüsteemi Second Bank of the United States Nicholas Biddle koos kahe abilisega, siis mõne aastakümne pärast kasvasid eri organisatsioonide liikmeskonnad seoses süveneva bürokratiseerumisega juba tuhandetesse.

Tööstusrevolutsiooniga kaasnenud innovatsioonid tootmises ja transpordis ületasid keerukuselt, võimalustelt ja kiiruselt vastavaid info- ja kommunikatsioonitehnoloogiaid. Nii näiteks võimaldas kasvav raudteevõrgustik inimesi ning kaupu üha kiiremini transportida, kuid informatsioonilised puudujäägid viisid asjaoludeni, kus raudteeliikluse kontrollimine muutus väga raskeks: sagesid rongide kokkupõrked, vagunid seisid kuude kaupa peatustes, kuna nende kohta polnud täpset ülevaadet jne. 1870ndatel aastatel lükkasid raudteekompaniid suuremate süsteemide ehitamist lihtsalt edasi, kuna puudusid vahendid nende kontrollimiseks.

Kuigi kriis sai alguse 1840ndatel raudtee turvalisusega seonduvatest küsimustest, levis see kümnend hiljem levitamisse, sellest omakorda kümnend hiljem tootmisse ning 1880ndate algul turustamisse ja tarbimisse. Nõnda oli kaupmeestel üha raskem saadetiste üle arvet pidada, hulгимүүjad kohtasid tõsiseid raskusi hüvede ja raha liikumise haldamisel, kaubeldes korraga sadade tootjate ning tuhandete jaemүүjatega; petrooleumitootjad täiustasid tootmise kiirust sedavõrd, et tekkis vajadus stimuleerida senisest suuremat tarbimist; masinatootjate kiirus kippus metallitootjatele alla jääma, info hulk (nt arved, inventar) ähvardas ületada võimet seda käsitsi töödelda jne jne jne.

Vajadus tootmis-, levitamise-, tarbimis- ja transpordiprotsesse kontrollida tõi endaga kaasa vastavate innovatsioonide laine: „...*transport keskendus bürokraatliku organisatsiooni arendamisele, tootmine materiaalse töötlemise organiseerimisele, /--/ tööjaotusele ja funktsionaalsele spetsialiseerumisele; levitamine keskendus telekommunikatsioonile, turundus massimeediale*” (Beniger 1986: 432)⁹⁸. Telegraaf, trükimasin, monteerimisliin, käekellad, arvamusküsitlused, pakendatud tooted, postmargid, reklaamifirmad, patendid on vaid mõned näited arvukatest uuendustest eelnimetatud protsesside kontrolli alla saamiseks⁹⁹. Nii hakkas taastuma vahepeal kaduda ähvardanud ühiskondlik kontroll: kui enne sõltus kontroll majanduse ja valitsuste üle isiklikest suhetest ning näost-näku suhtlemisest, siis nüüd võtsid sama funktsiooni suuresti üle bürokraatlik organisatsioonivorm, uus transpordi ja telekommunikatsiooni infrastruktuur ja ühiskonda hõlmavat suhtlust võimaldav massimeedia.

Nähes seega kontrollikriisi allikaid materiaalse tootmise ning hüvede ringluse kiirenemises, leiab Beniger, et infoühiskonna algus peitub hoopis 19. sajandi keskpaigas, mitte 1960.-1970ndates. Selle vaate kohaselt on IT aina jätkuva kontrollirevolutsiooni kõige hilisem faas. Mikroprotsessoritel põhinevate tehnoloogiate kasutuselevõtt on aga revolutsiooni kõigest kiirendanud, hakates vähemasti osaliselt bürokraatia rolli üle võtma. See haakub näiteks Castelli tähelepanekuga, mille kohaselt võib IT aidata teostada alamastme rutiinse töö ning keskastme ülevaatusfunktsiooni (Castells 2000b).

Kui Benigeri käsitluses on kontrolli mõiste vägagi lai – „*eesmärgipärane mõjutamine eelnevalt määratletud eesmärgi saavutamiseks*” (Beniger 1986: 7)¹⁰⁰ – ulatudes absoluutsest võimust kerge mõjutamiseni, siis Kevin Robins ja Frank Webster tegelevad 1999. aastal

⁹⁸ „...transportation concentrated on the development of bureaucratic organization, production on the organization of material processing, /--/ division of labor and functional specialization; distribution concentrated on telecommunications, marketing on mass media.”

⁹⁹ Kokkuvõtliku tabeli kontrollitehnoloogiatest leiab Benigeri raamatu lehekülgedelt 430-432.

¹⁰⁰ „...purposive influence toward a predetermined goal.”

ilmunud raamatus „*Times of the Technoculture*” pigem sellise kontrollivormiga, mida Beniger nimetab „tugevaks kontrolliks”. Sellest hoolimata on Robinsi ja Websteri käsitlusel Benigeri omaga tugevaid sarnasusi: mõlemad püüavad näidata infoühiskonna ajaloolist uudsusetust ning kontrolli süvenemist.

Robins ja Webster märgivad, et info/teadmine on juba pikka aega kapitalistlike ühiskondade tähtsaks osaks olnud – nii võib nende meelest bürokraatlikku kontrolli teostada minimaalse tehnoloogilise toe abil. „Infoevolutsiooni” aga ei tuleks mõista mitte tehnoloogia ja tehnoloogilise innovatsiooni kontekstis, vaid laiemalt, vaadeldes inforessursside kontrolli ning ligipääsu neile (Robins & Webster 1999). Kuigi esmapilgul näib see Benigeri vaadetest järsult lahknevat, tuleb märkida, et Benigeri käsitluses „*pole tehnoloogia mõeldud kitsalt praktilise või rakendusteadusena, vaid üldisemalt, iga loomuliku protsessi tahtliku laiendamisenä, so materia, energia ja info töötlemisenä, mis iseloomustab kõiki elavaid süsteeme*” (Beniger 1986: 9)¹⁰¹, samas kui Robinsi ja Websteri tehnoloogiadefinitsioon näib viitavat pigem mõiste kitsamale piiritlemisele. Seega on ka bürokraatia ise Benigeri meelest tehnoloogia, samas kui Robins ja Webster eristavad „tehnikaid” (organisatsiooni- ja juhtimisalased uuendused) tehnoloogiatest, neid küll täpsemalt defineerimata.

Niisamuti võib segadust tekitada asjaolu, et näiliselt keskendub Beniger just nimelt tehnoloogiale/tehnoloogilistele innovatsioonidele, mille eest Robins ja Webster hoiatavad. Kuid viimased mõtlevad sellega „tehnoloogia-mõjud-ühiskonnale” mõttesuunda, samas kui Benigeri käsitluses on tehnoloogia just nimelt mingi kindla sotsiaalse vajaduse tulemiks. Nii ei näi kahe käsitluse vahel põhimõttelist vastuolu siiski olevat.

Robins ja Webster tuginevad oma argumentatsioonis Anthony Giddensi (Giddens 1985, Robins & Websteri 1999, kaudu) tähelepanekule planeerimise ja kontrolli suhtest – lühidalt öeldes sõltuvad nii riigi administratiivne tõhusus kui võimu säilitamine info regulaarsest kogumisest, säilitamisest ja kontrollimisest. Raamatus „*Theories of the Information Society*” toob Webster selle kohta järgmise näite: demokraatlike valimiste toimimiseks peab riik teadma oma kodanike identiteeti, hääletamiseks on tarvis oma isikut kuidagi tõendada. Seega on riigil tarvis pidevat ülevaadet oma kodanikest, mis omakorda tähendab inimeste korrapärasest jälgimist (nt rahvaloenduste teel). Nii võib info kogumine paradoksaalsel kombel isiku vabadust hoopis suurendada (Webster 1995). Kuid teisalt võib

¹⁰¹ „...technology is intended not in the narrow sense of practical or applied science but in the more general sense of any intentional extension of a natural process, that is, of the processing of matter, energy, and information that characterizes all living systems.”

see tähendada ka repressiivse kontrolli süvenemist, mis ei pruugi võtta mitte otsese, välise ja sundiva, vaid pigem kaudse, kalkuleeriva ja ratsionaalse sotsiaalse juhtimise vormi: „*On märke, et peale „mitteallumuse” ja destabiliseerumise perioodi, seisneb kaasaeg taas suuresti kontrollistrateegiate uuesti maksma panemises ning sujuvaks muutmises*” (Robins & Webster 1999: 95)¹⁰². Ning just viimane, „inforevolutsiooni tume pool”, ongi autorite fookuses.

Robins ja Webster leiavad kontrolli süvenemise hälli Frederick Winslow Taylori ning tema Teadusliku Juhtimise süsteemi juures. See hõlmas endas tööliste organiseerimist tootmisprotsessis, mida iseloomustasid „*inseneride ekspertjuhendamine, vabriku planeerimine, aja ja liikumise uuringud ning tõhus tööjaotus*” (Robins & Webster 1999: 96)¹⁰³. Lühidalt tähendas see tööliste kohtlemist masinatena: neid vaadeldi kui tootmisprotsessi komponente tõhususe ning juhtimise seisukohast. Näite Taylori süsteemi detailsusest toob oma raamatus ka Beniger: nii uuris Teadusliku Juhtimise leiutaja vilunud tööliste liigutusi, leidis neist täidetava ülesande jaoks sobivad, praakis ülejäänud välja, mõõtis vaid kasulike liigutuste sooritamiseks kuluvat aega ning standardiseeris sellest tulenevalt töölistele etteantud juhised ning ajalised piirmäärad. Seega olid efektiivne tootmine ja juhtimine tihedalt seotud kontrolliga tööjõu üle ning selle pideva jälgimisega, samas kui „ajutöö” eraldati tehase planeerimisosakonda (Robins & Webster 1999).

Edaspidi on kombinatsioon info kogumine/jälgimine + tootmisprotsessi planeerimine/kontrollimine vaid süvenenud: nii võimaldas monteerimisliini kasutuselevõtt Henry Fordil vähendada „ebausaldusväärse” inimtööjõu iseseisvust ning dikteerida talle masinlikku tööritmi, suurendades ühtlasi nii tõhusust kui kontrolli. Vajadus kindlustada majanduslikku ja sotsiaalset stabiilsust, nõudis stabiilsust ka tarbimises, mis omakorda viis Teadusliku Juhtimise põhimõtete rakendamisse iha ja fantaasia stimuleerimisel. Tekkisid uued vahendid tarbimise stimuleerimiseks või selle kiirendamiseks (krediit, automudelite välimuse hooajaline muutmine jne). Masstarbimise süsteem omakorda sõltus infost tarbijate kohta, andes muuhulgas teed turu-uuringute ja reklaami tõusule (Robins & Webster 1999).

Seega on kaasaegsete protsesside juured Robinsi ja Websteri arvates peidus 20. sajandi alguses. Uudseks on majanduslike ettevõtete opereerimisulatus ning toetumine keerukatele info- ja kommunikatsioonitehnoloogiatele, mis võimaldavad tarbija elu Teaduslikku Juhtimist hõlbustada. Nii pakuvad reklaamifirmad turundusuuringuid ja tootekampaaniaid globaalsel

¹⁰² „There are signs that, after a period of „de-subordination” and destabilisation, the present period is very much about the reassertion, and the streamlining, of control strategies.”

¹⁰³ „...expert direction by engineers, factory planning, time and motion study, standardisation and the intensive division of labour.”

tasandil, eksisteerivad võimalused nii üleilmseks kui väga kitsale sihtgrupile suunatud reklaamiks, eri seadmed võimaldavad koguda infot inimeste meediatarbimise (televiisori vaatamine, raadio kuulamine jne) kohta jne (Robins & Webster 1999).

Robinsi ja Websteri jaoks ei piirdu Teaduslik Juhtimine vaid majandusliku valdkonnaga – nende arvates on tegu tehnokraatliku sotsiaalse filosoofiaga. Nii ulatub selline mõtteviis ka poliitikasse, avalikku sfääri: ekspertide teadlik ratsionaalsus ja „objektiivsus” näib lubavat senisemast tõhusamat ühiskonnakorraldust kui ebakindel ja irratsionaalne kodanik. Üha keerukamaks muutuv as ühiskonnas on aga kodanikku riigi poolt vastu võetavate otsuste kasulikkuses veenda, nt propaganda kaudu (Robins & Webster 1999).

Ratsionaliseeritud poliitilist juhtimist pooldavad ideed pole aga jällegi uued, ulatudes Saint-Simoni ja Comte'ini. Uued tehnoloogilised ja organisatsioonilised arengud – IT, PR-firmad, arvamusküsitlused, poliitiline turundus jne – aitavad kõigest sellist mõtteviisi paremini ellu viia. Eeltoodu valguses hoiatavad Robins ja Webster eelkõige ITga seonduva liigse optimismi eest ning rõhutavad, et tehnoloogiad ning info/teadmise kogumine/kasutamine tuleb asetada võimuhete konteksti (Robins & Webster 1999).

Benigeri, Robinsi ja Websteri kasulikkus seisneb niisiis asjaolus, et nad vaatlevad tehnoloogiaid ühiskondlikus taustsüsteemis ning ei omista sellest tulenevalt IT-le revolutsioonilisi mõjusid. Kuigi mõlemad täheldavad ühiskonna keerukuse kasvu ning sellest tulenevat suurema koordineerimise vajadust, eelistab Beniger oma raamatus neutraalseks jääda. Kuna Benigeri käsitlest jäävad välja majandust juhtivad poliitilised ideaalid, pole tema jaoks põhimõtteliselt tähtis, mida suurem kontroll ikkagi tähendab või missuguse kuju ta võtab: võib ju kontrolli kasv olla nii demokraatlik kui totalitaarne. Tagajärjed inimesele erinevad aga mõlemal puhul oluliselt. Ja nimelt selle ohu suhtes on Robins ja Webster Benigerist märksa valvsamad: nii näiteks hoiatavad nad reklaami ja lobigruppide kiireneva kasvu eest, juhtides tähelepanu ohule, et demokraatlik otsustamine võib sel teel märkamatuks asendada avaliku arvamuse manipuleerimisega (Robins & Webster 1999).

Niisamuti võib küsimuse alla seada, kas kontrollirevolutsioon on ikka nii süvenevalt kulgenud, kui Beniger seda väidab. Siin astub mängu kontrolli mõiste laius: kõige üldisemalt võib vaevata väita, et ühes ühiskonna keerukusega suurenemisega arenevad ka selle kontrollimiseks kasutatavad mehhanismid. Teisalt ei pea seda protsessi sugugi lineaarsena nägema. Pole mingit põhjust arvata, nagu peaksid üha uued ja uued põhjalikku koordineerimist nõudvad probleemid (nt ülemaailmse tootmise organiseerimine) koheselt hea lahenduse leidma. See tähendab, et tehnoloogilised lahendused võivad end perioodiliselt

ammendada. Viimane juhib meid aga järeldusele, et kontrollikriis ei pea juhtuma vaid korra ajaloos.

Just sellise mõttekäigu esitab artiklis „*Communication and Modernization*” Jan van Dijk. Tema jaoks iseloomustabki kaasaega teine kontrollikriis, mida IT vähemasti osaliselt leevendada aitab. Nagu Castells, märgib van Dijk, et klassikaline tsentraliseeritud bürokraatlik organisatsioonivorm on asjaajamises pigem takistuseks muutunud: kuigi bürokraatia säilitab omadused nagu standardiseerimine, formaliseerimine või sotsiaalse tegevuse fragmenteerimine, võimaldab IT rakendamine samaaegset detsentraliseerumist, paindlikkust, deregulatsiooni jne. Infrastruktuuris on tekkinud uusi probleeme telekommunikatsiooniliinide ummistumise, transpordis keskkonnareostusega; massikommunikatsioon ja –uuringud peavad aga kohanduma üha enam diferentseeruva, fragmenteeruva ja individualiseeruva ühiskonnaga. Samas tuleb märkida, et van Dijki arvates alahindab Beniger IT potentsiaali, nähes neid pelgalt 19. sajandi funktsioonide laiendusena: kui vanemaid kommunikatsioonitehnoloogiaid iseloomustas tehniliselt vahendatud suhtluse võimaldamine geograafiliselt kaugete paikade vahel ning erinevate meediumite teke heli, teksti, andmete ja pildi edastamiseks, siis uus meedia on suunatud pigem integreerimisele ja interaktiivsusele (viimase puhul oli enne erandiks telefon). Nii peituvad van Dijki jaoks IT võimalused kõrgekvaliteedilises kahepoolses suhtluses, mis võimaldab eri meediumite eeliseid ühtses süsteemis kasutada (van Dijk 1993). Kuid otse loomulikult ei tähenda see IT tingimusteta omaksvõttu või selle huvide mitteallutamist majanduslikele või poliitilistele huvidele.

Eelnevast võime lühidalt teha kolm järeldust: 1) asetades uued tehnoloogiad olemasolevasse kultuurilisse, poliitilisse ja majanduslikku konteksti, võime muuhulgas küsida, mis on võimusuhetes muutunud, kes saab kasu, kas ühiskondlikud tootmissuhted transformeeruvad? Kui muutus on toimunud vaid vormiliselt (nt nihe masstootmiselt paindlikule tootmisele, uute tehnoloogiate levik), jättes tootmissuhete sisu suuresti samaks (kapitalism), siis võib järeldada, et IT revolutsioonilisus on oluliselt väiksem kui utoopilised/düstoopilised tulevikukuulutajad seda tahaksid. Pigem võiks esitada teesi kapitalistliku loogika tugevnemisest, selle tungimisest informatsiooni valdkonda, info kaubastumisest; 2) eelnevast tulenevalt võib uusi tehnoloogiaid käsitleda küll potentsiaalselt võimsate mõjudega, kuid erinevad ühiskondlikud protsessid piiravad nende maksimaalset rakendumist. Seega võib tehnoloogia mõju ühiskonnale vaadelda pelgalt „häirivana”; 3) teatav tsüklilisus: näiteks kontrolli kasv, selle nõrgenemine vanade lahenduste ammendumisel, sellele omakorda vastavad innovatsioonid, mille eesmärgiks on ühiskondlikku kontrolli taas hõlbustada jne. Niisugusest vaatepunktist näib ühiskonda

iseloomustavat erinevate jõudude keerukas vastastikmõju, milles esineb siiski teatavaid regulaarsusi. Ühe sellise tähelepaneku, majanduse „pikad lained”, on oma teoreetilise mudeli aluseks võtnud Paschal Preston.

4.3 Paschal Preston, kahe suuna ettevaatlik ühendaja

2001. aastal ilmunud raamatus „*Reshaping Communications*” seab Preston enesele eesmärgiks kaasaega iseloomustavate muutuste kirjeldamise ning nende põhjuste seletamise. Olles küll briti kriitiliste kommunikatsiooniuringute taustaga, ei soovi Preston siiski eirata suuna „tehnoloogial on ühiskonnale mõju” pakutavaid eeliseid. Nii kasutab ta neo-šumpeteriaanlikku majanduslainete („pikad lained”) mudelit, mis näitab, et iga majandusliku tõusu- ja langusfaasiga kaasneb tehnoloogia kõrval veel hulk mitmesuguseid juhtimis- ja organiseerimisalaseid, sotsiaalseid, poliitilisi ning kultuurilisi muutusi. Kuna Preston üritab a) siduda tehnoloogilise determinismi seisukoha sotsiaalse konstruktivismiga; b) näidata, et tehnoloogia on kõigest osa majanduslaine tõusufaasi kujunemisel; c) asetada IT ajaloolisse konteksti ning tõestada seeläbi ühel ajal nii selle erandlikkust kui uudsusetust, leian tema mudeli antud ülevaate jaoks kasuliku olevat. Järgnevalt kirjeldangi Prestoni arusaamu tehnoloogia ja ühiskonna suhtest.

Algatuseks peab Preston vajalikuks tehnoloogilisi innovatsioone (siin peab ta silmas tehnilisi, mitte juhtimisalaseid vms uuendusi. Seega poleks Prestoni käsitluses bürokraatia tehnoloogiaks, vaid innovatsiooniks organiseerumise alal) üksteisest kvalitatiivselt eristada, sest mitte kõik tehnoloogiad ei paku radikaalselt uudseid võimalusi. Nii pakub Preston välja järgneva tüpoloogia: 1) „jätkavad” innovatsioonid – enamasti olemasoleva tehnoloogia funktsionaalsed laiendused; 2) radikaalsed innovatsioonid – eelnevast uudseuse poolest selgelt eristuvad seadmed, süsteemid või tehnoloogiad. Mõnedel võib olla suur mõju (nt televisioon), ent enamasti jääb nende mõjukus üksikute majandussektorite piiresse; 3) tähtsamad uued tehnoloogilised süsteemid (*Major New Technology Systems*) – innovatsioonide kogum, mis on tehniliselt ja majanduslikult omavahel seotud. Toovad endaga kaasa mitmeid organiseerumisalaseid innovatsioone ning stimuleerivad täiesti uute tööstussektorite teket. Kõige haruldasematel süsteemidel (nt elekter) on läbiv rakenduspotentsiaal, so neid saab rakendada enamuses majandussektoritest ning sotsiaalsetes ja kultuurilistes valdkondades.

Kuid sellised süsteemid on vaid üks osa erinevate jõudude vastastikmõjust, mille tulemuseks on pikaajaline majanduskasv. Lisaks sellele on tarvis ka vastavaid juhtimis- ning organisatsioonilisi innovatsioone, nn „parimaid praktikaid”, mille kombinatsioon uute tehnoloogiatega toob kaasa olulise tõusu tootlikkuses ja pikaajalise majanduskasvu:

moodustub uus tehno-majanduslik paradigma. Preston kritiseerib sellist lähenemist, märkides, et ka niisugune käsitlus on liialt kitsas. Lisaks eelnimetatutele tuleb rõhutada sotsiaalsete, poliitiliste ja kultuuriliste jõudude (sotsiaalsed liikumised, riigi poliitika jne) olulisust tõusulaine olemuse ja suuna kujundamisel. Seega eelistab ta kasutada terminit sotsio-tehniline paradigma (STP)¹⁰⁴. Riigi loodud tingimustel on Prestoni meelest ülimalt oluline osa, viimaks majandust kriisist tõusufaasi.

Preston üritab kahe tehnoloogia ja ühiskonna suhteid käsitleva suuna vahel tasakaalu leida: nii iseloomustab Prestoni käsitlust tehnoloogilise determinismi seisukohalt arusaam, et uue läbiva rakenduspotentsiaaliga tehnoloogia arengul ja levikul on teatavad „häirivad” mõjud, mis tähendavad survet/algatusi muutusteks tööstuslikus restruktureerimises, tööjaotuses ning tootlikkuses. Nõnda stimuleeris elektri kasutuselevõtt nii seda, missuguseid tooteid/teenuseid toodeti kui seda, kuidas seda tehti. Samuti kerkisid esile uued võimalused kasumi teenimiseks ning tootlikkuse tõstmiseks, mida enne polnud (nt kultuuriliste väljendusviiside talletamine helikandjaile). Ühtlasi tähendas see ka nihet tööjaotuse sotsiaalse/tehnilise süvenemise suunas. Samas seab Preston sellele kohe sotsiaalse konstruktivismi seisukohalt vastu asjaolu, et a) kapitalistlikud suhted pole muutunud; b) tehnoloogiate sünnid ning esiletõus on nende suhetega lahutamatult seotud; c) „häirivad” mõjud on suhteliselt ebakindlad ning erinevatele majanduslikele ja kultuurilistele väljunditele avatud. Seega tuleb ka Prestoni meelest uued tehnoloogiad ilmingimata võimusuhte konteksti asetada. Ühtlasi tähendab see, et erinevatel sotsiaalsetel jõududel on ühiskondlike protsesside kujundamisel mängida palju suurem roll kui jääk tehnoloogiline determinism seda ette näeks.

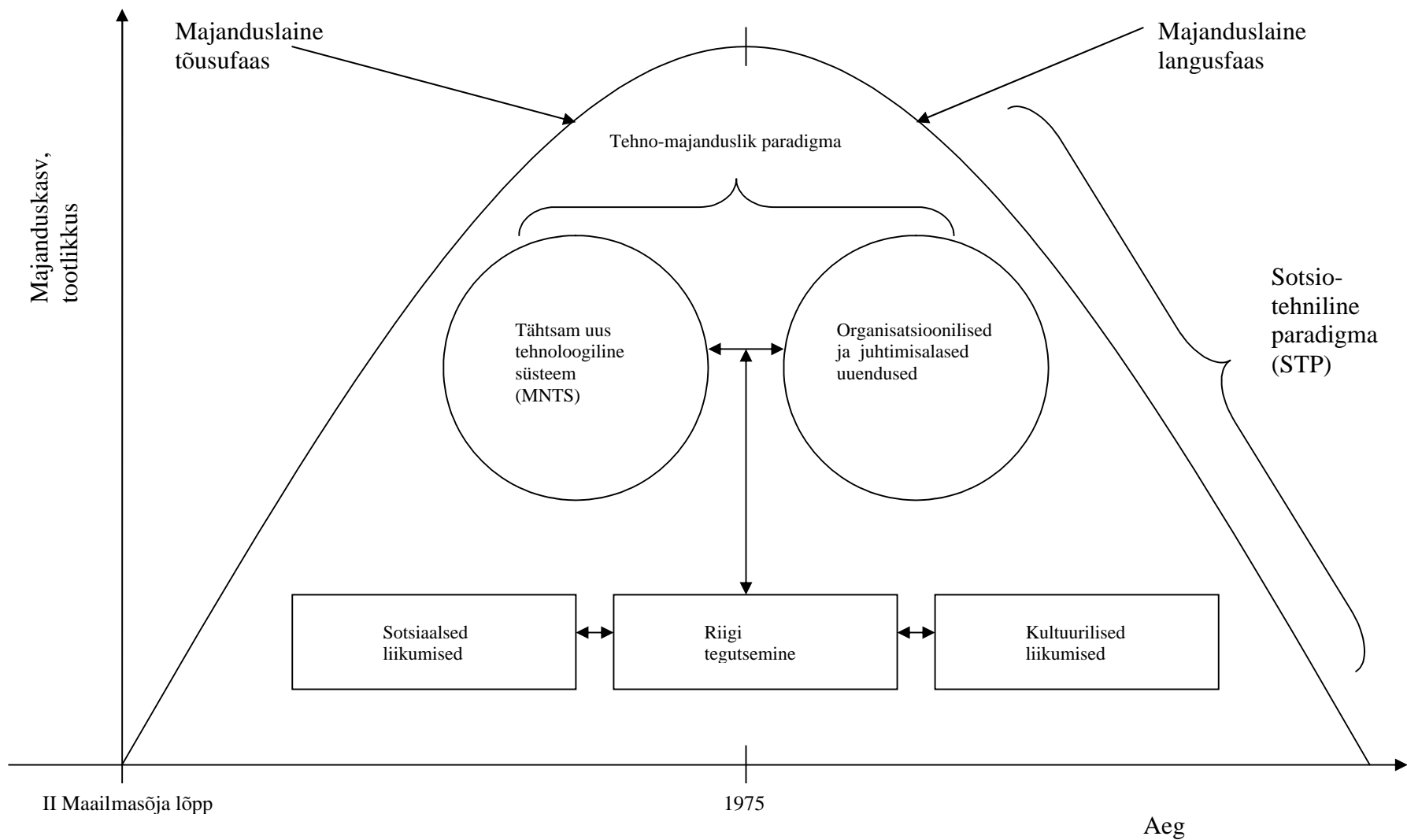
Ent peale sotsio-tehnilise paradigma kasutab Preston oma teoorias veel majanduslainete mõistet. See viitab STP õitsengule ja ammendumisele (vt joonis 5). Majanduslaine tõusuperioodi iseloomustab suhteliselt suur majanduskasv ning üldine heaolu paranemine: uued tehnoloogiad ja „parimad praktikad” selle kõige laialdasemas tähenduses „töötavad”. Majanduslaine langusfaasi aga iseloomustab majanduskasvu aeglustumine,

¹⁰⁴ Tuleb märkida, et Prestoni arvates võib Joseph Schumpeteri töödest leida innovatsiooni laiemat tõlgendust, so selle mittetaandamist pelgalt juhtimis- ja organiseerimisalastele uuendustele. Paraku pole Schumpeteri järgijad Prestoni sõnul seda mõtet hiljem piisava põhjalikkuse ning süstemaatilisusega kasutanud. Ilmselt sellel põhjusel eelistabki Preston tehnoloogiliste uuenduste tabelis tehno-majandusliku ja sotsio-tehnilise paradigma paralleelseteks alajaotusteks märkida (Preston 2001: 116-117). Nii võiks joonist 5 teataval määral eksitavaks pidada – sellest hoolimata eelistan jääda ülal teostatud variandi juurde, kuna see toob minu arvates välja tehno-majandusliku paradigma kitsama käsitluse puudujäägid.

vähene kasumlikkus (va mõned majandussektorid) ning töötuse kõrge aste. Ühtlasi toob see endaga kaasa kriisi ja restruktureerimise perioodi uue pikaajalise õitsenguperioodi saavutamiseks. Nii iseloomustas Teise maailmasõja järgset aega muuhulgas fordistliku masstootmise, sloanistliku turunduse ning keinsiaanliku majanduspoliitika kombinatsioon (vt täpsemalt tabel 3), mis aitas kaasa heaoluriigi käigushoidmisele; 1970ndate kriis tõi aga kaasa neoliberalismi kui majandusliku ideoloogia kasvu, sotsiaalse ebavõrdsuse suurenemise, ametiühingute võimu vähenemise jne. Prestoni arvates iseloomustabki kaasaegset perioodi restruktureerimine, kus IT on vaid üheks komponendiks uue tõusulaine saavutamisel. Tabel 3 võtabki sellise mudeli rakenduse kokku, asetades IT ajalooliste regulaarsuste konteksti ning püüdes näidata, et sellist sorti tehnoloogiate revolutsioonilisust on tugevasti üle hinnatud.

Eelnevast tulenevalt käsitleb Preston IT-d kui ajalooliselt haruldast, ent mitte ainulaadset läbiva rakenduspotentsiaaliga tähtsat uut tehnoloogilist süsteemi. Niisugune tehnoloogiline süsteem viitab olulistele kapitalismisisestele muutustele, ent ei muuda viimast põhiolemuselt. IT rakendamisel on potentsiaal tõsta kasumeid/tootlikkust, stimuleerida uute tööstussektorite teket ning aidata kaasa pikemaajalisele majanduskasvule. Sarnaselt Castellsiga tunnistab ka Prestoni tootlikusparadoksi olemasolu, pidades parimaks selgituseks seda, et uutele tehnoloogilistele süsteemidele vastavate parimate institutsiooniliste ja organisatsiooniliste vormide väljatöötamine võtab lihtsalt aega. Nii näiteks on Prestoni arvates tõusufaasi väljakujunemiseks vaja tarbimise vallas täita vähemalt kaks eeldust: tõsta ühiskonna enamuse ostuvõimet (võimaldab uute toodete ja teenuste masstarbimist) ja vähendada tööaega (kuna infotoodete tarbimine on „ajaintensiivne”). Ühtlasi viitab see asjaolule, et Prestoni arvates peab majanduse pikaajalise tõusufaasiga kaasnema heaolu tõus enamike kodanike jaoks – selleks on aga riigi roll sobivate tingimuste kujundamisel (nt tulude ümberjaotamine) vägagi oluline, millega aga õigustub taas STP mudeli kasutamine.

Tulles tagasi IT pakutavate võimaluste juurde: tõenäoliselt stimuleerivad need tehnoloogiad olulisi uusi toote/protsessiinnovatsioone kommunikatsiooni-, massimeedia- ja kultuuritööstustes, millega kaasneb vastava sektori osatähtsuse suurenemine. Selle üheks näiteks võiks olla suund konvergensile (multimeediatooded ja -teenused): Preston aga ei väsi rõhutamast, et siin on olulisi mittetehnilisi takistusi, mis seda protsessi tunduvalt aeglustavad (nt regulatoorsed tingimused, kultuurilised erinevused jne). Niisamuti näib IT toetavat muutusi spetsialiseeritud infoteenuste ning teadmise tootmise (teaduslik ja tehniline teadmine, reklaam, juriidiline info jne jne) rollis ning nende levitamise viisides. Unustada ei tule ka asjaolu, et uusi „infokiirteid” võib pidada IT tuumikuks ning seoses nendega kerkivad esile mitmed võrgustikuvormid. Viimased omakorda pakuvad uudseid võimalusi tööjaotuse

JOONIS 5. NELJAS MAJANDUSLAINE (PRESTON 2001 JÄRGI)

Tabel 3 – nelja majanduslaine iseloomulikud tunnused eri valdkondades (Preston 2001)

	PL1: 1790s-1840s	PL2: 1840s-1880s	PL3: 1890-1940/45	PL4: 1940ndate lõpp ->
1) Uued tehnoloogilised süsteemid ja infrastruktuurid	<ul style="list-style-type: none"> - Vee- ja aurujõud - Tekstiili jne tootmise varajane mehhaniseerimine - Uued rauatootmistehnikad - Kanalid ja maanteed 	<ul style="list-style-type: none"> - Raudteetransport - Aurujõud vabrikutes, laevanduses jne - Täppistehnika, masinad ja tööriistad - Uued terase ja söe tootmise protsessid 	<ul style="list-style-type: none"> - Elektrotehnika ja aparaadid - Kemikaalid ja värvid - Teras ja rasketehnika 	<ul style="list-style-type: none"> - Motoriseeritud transpordi massiline levik - Elektroonika - Atmosfäär/kosmos - Tehiskiud
2) „Juhtivad” kasvusektorid	<ul style="list-style-type: none"> - Valukojad ja metallivalamine - Puuvillatekstiil, tekstiilimasinad - Keraamikatehased - Tarbekaupade hulgemüük ja jaekaubandus laienevates linnakeskustes 	<ul style="list-style-type: none"> - Raudteed ja seadmed - Aurumootorid/ täppismasinad - Söe/terasepõhised tööstused 	<ul style="list-style-type: none"> - Elektro- ja rasketehnika tööstused - Kemikaalid ja värvid - Kestvuskaupade sektorid - „Valgekrade” teenuste/ ametite kasv - Uued massimeedia- ja vaba aja sektorid (autod – USA) 	<ul style="list-style-type: none"> - Autod - Elektroonika - Atmosfäär/kosmos, kemikaalid - Tootja/spetsialiseeritud info, elektroonilise meedia jne ja kultuuritööstuste kasv - Naiste palgatöö kasv
3) Organiseerumis- ja juhtimisalased uuendused; tüüpilised tootmis/tööprotsessid	<ul style="list-style-type: none"> - Vabrikusüsteemi ja detailse tööjaotuse kasutuselevõtt - Üksikomanike ja perekondade juhitud väikefirmad 	<ul style="list-style-type: none"> - Suurte firmade kasvav roll - Aktsiaseltsid ja teised investeerimise vormid, kontroll ja omand - Auruenergia suurendab paiknemisalast paindlikkust ja tootmisüksuste ulatust 	<ul style="list-style-type: none"> - Kapitaliüksuste kasvav ulatus/ kontsentreerumine - „Monopoolse” või finantskapitalismi aeg - Elektri kasutamine vabriku asukoha ja plaani paindlikkuse suurendamiseks - Varajane fordism ja „teaduslik juhtimine” uutes „massitoodangu” sektorites - Firmasisese teadus- ja arendustegevuse (T&A) uus roll - „Sloanism”: uued turundus-, reklaami-, iganemis- ja tarbijakrediidistrateegiad 	<ul style="list-style-type: none"> - (Tööstuslike) multinatsiooniliste korporatsioonide rolli kasv - Fordismi laienemine mitmetesse sektoritesse - Juhtimine ja professionaalne ekspertiis - Riigi ja erasektori T&A tegevuse kasv - Ametiühingute tugev roll (1945-1975) - Mitmekesisestunud „elustiilidele” suunatud sloanistliku turunduse, reklaami ja iganemisstrateegiate laienemine
4) Sotsiaalsed, institutsioonilised ja poliitilised	<ul style="list-style-type: none"> - Nihe liberaalsetele <i>laissez-faire</i> põhimõtetele läbi vanade gildide, monopolide, kaubandus- ja reisipiirangute 	<ul style="list-style-type: none"> - Kasvav „altpoolt tulev” surve sotsiaalseteks ja poliitilisteks reformideks - Erialaühingud saavutavad 	<ul style="list-style-type: none"> - Ametiühingute ja enam politiseeritud tööliikumise tähtis kasv - Kasvav surve kodaniku- ja 	<ul style="list-style-type: none"> TÕUSUFAAS: 1940-70ndad: - „Oleme nüüd kõik keinsiaanid”, täistööhõive kui peamine poliitiline eesmärk, olulised

uuendused/nihked	jne kaotamise - Varajaste ametiühingute allasurumine - Salaiühingud madalamate klasside huvide propageerimiseks nii maal kui linnas	mõned juriidilised õigused - Tööaja/tundide, laste ja naiste töö minimaalne reguleerimine - „Rahvuse ehitamise” projekti kinnistumine mõnedes maades - Formaalse hariduse ja tehnilise koolituse kasv	poliitiliste õiguste laiendamiseks - „Aeg/raha” eelarvete ümberkujundamine - Liberaalsed reformid: kindlustus- ja pensioniskeemid tööliste (Lääne-Euroopa) - Uued T&A tegevuste rollid/vormid, patendid ja teised intellektuaalse omandiõiguse kaitse vormid - Riiklikud tööstuspoliitika, regulatsiooni roll - Avalikud kommunaalteenused/loomulikud monopolid	heaoluriigi reformid - Nihe „segamajandusele” ühes uute sotsiaalsete kodanikuõigustega LANGUSFAAS u 1975-1990ndad: - Neoliberalismi kasvav hegemoonia - Töötuse kõrge aste ja aeglane [majandus]kasv - Suurenev sotsiaalne ebavõrdsus - Ametiühingute mõningane nõrgenemine - Uued sotsiaalsed liikumised (feminism, rohelised)
5) Uuendused tarbimises ja igapäevaelus	- Kiire nihe maaelult linnaelule - Töölisklassi töö- ja elutingimuste ning eluvõimaluste kahanemine - Tarbekaubaturgude kasv laienevates linnakeskustes	- Suurte linnade ja „urbanismi kui elustiili” kiire kasv - Uued vee/kanalisatsioonisüsteemid, tervishoiu- ja reostuse regulatsioonid - Teenrite arvu kasv uutes linnakeskklassi majapidamistes	- Raudtee- ja teiste massiveosüsteemide kasv üha enam kokkusulanduvate linnade tarvis - Eeslinnastumise algus - Uued massiturud kestvuskapadele - Massimeedia ja üha enam privatiseerunud tarbijapraktikate kasv	- Eeslinnastumise, privatiseerunud individualiseerunud elustiilide ja meediale orienteeritud tarbijapraktikate massiline laienemine - Laienenud kaubavood: mitmekesised tarbija kestvuskapad ja sümbolilised hüved - Krediitdivõimaluste kasutamise kasv eluaseme ja kestvuskapade omandamiseks - Iseteeninduse tõus – vaid tõusufaasis?

ümberkujundamiseks. Seegi ei pruugi olla midagi põhimõtteliselt uut, vaid kõigest fordismi laiendamine „ajutööle”.

Lõpuks aga ei tule unustada ka asjaolu, et alates tööstusrevolutsioonist on uued kommunikatsiooni- ja transporditehnoloogiad aidanud kaasa maailma „vähendamisele”. Seega pakub IT võimalusi globaliseerumise uute vormide tekkeks (sh rahvusvahelise tööjaotuse teatud vormide süvenemine). Samas ei saa seda nähtust taandada uue kommunikatsioonisüsteemi loogikale – üleilmastumise taga seisavad selgelt ka majanduslikud ja poliitilised suundumused (nt kapitalismi tendents pideva laienemise suunas, poliitilised otsused 1970ndate kriisi järel, mis hõlbustasid kapitali vaba liikumist ja seega majanduse rahvusvahelisemaks muutumist). Näeme, et Preston sõnastab siin väga ettevaatlikult ümber nt Harvey või Castelli poolt kirjeldatud muutused: samas mõistab ta, et ühiskond kontrollib tehnoloogia loomist, levikut ja rakendamist märgatavalt rohkem kui Castells seda arvab ning seega ei tasu IT-d kehtiva ühiskonnakorra kõigutajaks pidada. Võttes arvesse mitmeid piiravaid tegureid, hoidub Preston seega revolutsioonilistest ettekuulutustest.

Kuna „*Reshaping Communications*” on vaadeldavatest teostest hilisem, pööran nüüd tähelepanu kaasaega iseloomustavatele tendentsidele, mida Preston empiirilise andmestiku põhjal kirjeldab. Kasutades Machlupi ideeliini, pakub ta välja enda primaarse infosektori (PIS) idee: sellesse kuuluvad nii infotehnoloogiaseadmeid, -süsteeme ja võrgustikke tootvad sektorid (alates kirjutamis-paberist ning postiteenustest lõpetades arvutite ja tarkvaraga) kui olemuselt „infointensiivsed” ja kommunikatsioonitööstused (trükimeedia, filmid, raadio- ja teleteenused, aga ka spetsialiseerunud infoteenused nagu teaduslikud uuringud, avalikud suhted, reklaam jne). Rakendades seda mudelit USAle, leiab Preston järgnevat: 1) alates 1980ndate algusest on PIS tervikuna suhteliselt vähe kasvanud (mõned sektorid, nagu näiteks IT tarkvara moodustavad siin erandi). Seega oleks vale rääkida järsust nihkest „dematerialiseerunud” majanduse suunas, seda enam, et infotööstuste heaolu on lahutamatult seotud materiaalse tootmise/levitamise sektoritega; 2) erinevalt eelmistest majanduslainetest, on kahanenud „juhtsektori” seadmete (antud juhul IT) tootmine. See viitab uuele rahvusvahelisele tööjaotusele (tootmine on üle viidud teistesse, tõenäoliselt odavamatesse riikidesse); 3) järsult on kasvanud spetsialiseeritud infoteenuste osakaal. Seejuures on kiireima kasvuga mitte teadusuuringute, vaid mitmesuguste äri- ja juhtimis- ja turustamiskonsultatsioonidega tegelevad sektorid; 4) eelnevaga võrreldes on meedia- ja kultuuritööstuste suurenemine märgatavalt väiksem, heites varju postmodernistlikele teooriatele, mis rõhutavad just selle sektori olulist kasvu. Seega kummutab Preston väited

infosektori plahvatuslikust (revolutsioonilisest) paisumisest, tunnistades aga samas selle tähtsuse suurenemist.

Sarnases võtmes jätkab Preston ka edaspidi, keskendudes peamiselt infoühiskonda puudutavate populaarsete arusaamade ümberlükkamisele. Tihti viitab ta seejuures Alvin Tofflerile, Nicholas Negroponte'ile, Bill Gatesile, aga ka erinevatele poliitilistele algatustele, mis kõik ITga seoses inimkonnale helgemat tulevikku töötavad. Nii tõdeb ta, et kuigi PIS on töökohtade loomisel tõenäoliselt võtmesektor, ei tuleks arvata, nagu sisaldaks termin „infotööstus” endas juba olemuslikult mingit viidet senisest vabamale töötajale. Preston tõdeb, et kui vähesed erandid välja arvata (ent just neile keskenduvad teooriad, mis räägivad „heroilistest ettevõtjatest”), pole olukord suure osa töötajate jaoks eriti muutunud. IT kasutamine ettevõtetes ega info tootmine ei mõjuta kapitalistliku loogika toimimist töösuhetes: nii näiteks on suur osa telefoni teel sooritatavast müügitööst üksluisuselt klassikalise fordistliku masstootmisega võrreldav. Lisades sellele töötajate regulaarse jälgimise, nende kohta käiva statistika pideva võrdlemise ja ebarealistlike eesmärkide püstitamise, võib pigem tõdeda, et „infotöö” ei erine kapitalistlikes majandustes oluliselt teistest töö liikidest ning ideed „postkapitalistlikest” (või ka „postindustrialistlikest”) majandustest on lihtsalt väärad. Nõndasamuti võib töösuhete paindlikkust tõlgendada kasulikuna eelkõige tööandja seisukohalt (nt kohustuste puudumine sotsiaalsete garantiide osas). Toimumas on lihtsalt tööjaotuse süvenemine ning info jätkuv kaubastumine. Preston heidab infodeterministlikele lähenemistele (mis rõhutavad infole omaseid sisemisi, „vabastavaid” tunnuseid, mis peaksid seega kapitalistliku majanduse toimimist tõsiselt häirima) ette asjaolu, et need „.....ignoreerivad” või „eitavad” kapitalistlike omandiõiguste, turukalkulatsiooni, bürokraatliku instrumentaalsuse ja jälgimissüsteemide tungimist kõigisse info tootmise, levitamise ja vahetamise valdkondadesse. Lõpptulemusena nad lihtsalt ignoreerivad /--/ info kui kasumiallika laienenud rolli, kasvavat „infost äri tegemise” äri” (Preston 2001: 263)¹⁰⁵.

Selgelt negatiivsete trendidena märgib Preston majanduslaine langusfaasis tagasi pöördunud massilist töötust, sissetuleku/rikkuse/vaesuse ning sellega seoses ka tarbimisvõimaluste polariseerumist. Nii naudib küll eliit või keskklassi jõukam osa uusi tehnoloogiaid, üha laienevaid info-ja kommunikatsiooniteenuseid ning süvenevat

¹⁰⁵ „.....ignore” or „deny” the increasing penetration of capitalist property rights, market calculus, bureaucratic instrumentalism and monitoring systems into all areas of information production, distribution and exchange. They simply end up ignoring /--/ the expanded role of information as a source of profit, the growing business of „making a business of information”.”

konsumerismi, kuid selle varju jäävad süvenev kihistumine ning sotsiaalse turvatunde kadumine suure osa elanikkonna jaoks. Nii ei paista IT kaotavat kapitalismi tekitatud probleeme.

Preston on kriitiline ka uskumuste osas, mis rõhutavad küpse meedia taandumist uue meedia võimu ees ning IT-põhiste sisuinnovatsioonide kiiret kasvu. Ta juhib tähelepanu asjaolule, et uued meediumid pole vanu vaatamata prohvetlikele ettekuulutustele asendanud (andmestik USA kohta näitab hoopis kõigi meediatarbimise liikide, va paberajalehed, suurenemist) ning et 1980ndatest alates on mitu korda välja kuulutatud uue „tapjarakenduse” tulekut (kaabeltelevisioon, CD-ROM, internet), mis kohe-kohe vanad meediatarbimise viisid turult välja tõrjuma peaks. Samas tuleb meeles pidada, et internet on tehnoloogiana endiselt arenev, tema kasutusmugavus pole kaugeltki suur, tema levik on maailmaskaalal teiste kommunikatsioonitehnoloogiatega võrreldes suhteliselt väike jne. Teiseks pole mingit põhjust eeldada, et IT peaks kuidagi iseenesest sisutoodete plahvatuslikku kasvu/uudsust stimuleerima. Pigem on jõudsalt kasvanud küpse meedia ettevõtete osakaal internetis (nt ajalehtede *online*-väljaanded). Just neil, mitte aga riist- või tarkvaratootjatel, on traditsiooniliste sisutootjatena ressursse multimeediaturge kontrollida. Analogset loogikat järgides ei tohiks eeldada, nagu peaks meediakanalite arvu suurenemine tingimata meedia sisu märgatavat mitmekesisustumist esile kutsuma. Nii hoiatab Preston meid IT-le automaatselt „vabastavate” tunnusjoonte omistamise eest. Internet pakub tema meelest tõepoolest mõningasi uudseid võimalusi, ent winstonlikult väljendudes ei tohiks nende „radikaalset potentsiaali” pidurdavate tingimuste valguses üle hinnata. IT pakutavad võimalused on aga eelneva meedia suhtes pigem täiendavad kui asendavad.

Kuna sotsio-tehnilise paradigma mõiste viitab ka mitmesugustele majandusevälisetele muutustele, siis peaksid restruktureerimisega kaasnema ka poliitilised uuendused. Nii hülgasid riigid 1970ndate majanduskriisi järgsel ajastul enam või vähem keinsiaanliku doktriini, mille üheks peamiseks ideeks oli suund võimalikult suurele tööhõivele (Keynes nägi elustandardi tõusu masstarbimise eeldusena). Teiseks muutuseks oli riigi funktsioonide valikuline kärpimine (nt tulude ümberjaotamise või sotsiaalse heaolu tagamise osas). Põhjusti näeb Preston majanduskasvu aeglustumises ning majanduse üha rahvusvahelisemaks muutumises. Riigid hakkasid koduste tagasilöökide vältimiseks looma kohalike maksutulu toovate firmade jaoks võimalikult soodsaid tingimusi. See omakorda lõi pinnase neoliberaalse majandusideoloogia tagasitulekule, „nähtamatu käe” sisenemisele ühiskonda IT varjus.

Nii defineeribki Preston majanduslaine langusfaasi eri poliitilistes algatustes sisalduva metanarratiivi: uus IT = „nähtamatu käsi” + turukonkurents + ettevõtlus. Selle tunnused on

järgnevad: 1) turud on defineeritud iseseisvate ja „loomulikena”; 2) turul tegutsevad agendid on defineeritud iseseisvate, arvestavate ja riskeerivate ettevõtjatena või spetsialistidena; 3) kasutajad on defineeritud tarbijatena, kelle ülesandeks on turul valikuid teostada. Rõhk individualismil, konkurentsil, turujõududel ja konsumerismil on aga ühekülgne, kuna riiki nähakse siin suuresti piiravana, ent turgu vabastavana. Nii aga jäävad tähelepanu alt välja kas või ettevõtete tendents vabaturu tingimustes suurema kontsentreerumise suunas liikuda, riigi vägagi oluline osa tehnoloogilise ja sotsiaalse arengu juhtimisel (meenutagem siin taas arvuti või interneti sünnilugu) või asjaolu, et peale turu- ja kommunikatsioonivõrgustiku kuulub inimene oma igapäevaelu kogemustes mitmetesse teistesse gruppidesse (nt riigi kodanik, kohalik kogukond), mille sisuks ei ole ratsionaalselt kalkuleeritud kaubandustehingute sooritamine, tarbimine. Selline mõtteviis teeb IT ja kommunikatsioonivõrgustike kasutamise korraga nii infoühiskonna arengu eesmärgiks kui vahendiks. Turg peaks regulatsioonimehhanismina riigi suuresti asendama. Kuid niisugune asjade seis toetab Prestoni järgi vaid väikese grupi huve (nt IT-tootjad), ent ei näi kuidagi tõstvat ühiskonna heaolu tervikuna. Tuleb märkida, et üldkokkuvõttes Prestoni meelest siiski tegu „katsetustega” uue STP jaoks sobivate poliitiliste meetmete leidmiseks ning ta ei näe neoliberaalseid algatusi piisavatena uue tõusufaasi algatamiseks.

Selles peatükis pöörasin tähelepanu käsitlustele, mis üritavad ajalooliste paralleelide tõmbamise kaudu näidata, et kaasaegsed ühiskondlikud protsessid (kuigi mõningaste uudsete joontega), on siiski pigem „äri nagu alati” või „tehnoloogia nagu alati”. Vaadeldud teooriad keskendusid suuresti tehnoloogiale, majandusele ja poliitikale, mistõttu ei katnud nende näidatud paralleelid ühiskondlike muutuste koguspektrit (nt postmodernistlike kunsti-, kultuurivormide erisused/lahknevused minevikuga võrreldes). Niisamuti tegelesid need käsitlused makrotasandi muutustega, jättes endiselt lahtiseks küsimuse, mis iseloomustab „infoühiskonna” indiviidi. Olles teekonna algul tõdenud, et makrotasandi teooriatele vastavad üldistused mikrotasandilt infoühiskonna teooriaväljal puuduvad, pean vähemalt praeguse seisuga selle, täiendava peatüki kirjutamata jätma. Viimase asemel siirdun kokkuvõtva osa juurde, kus üritan a) veel korraks vaadeldud teooriaid ühtses raamistikus hinnata; b) eelnevalt osutatud jätkuvused/lahknevused kuidagi kokku võtta.

5. Kokkuvõtte: vaade teooriatele, vaade argumentidele

„Ütle meile!”

„Olgu,” ütles Sügav Mõte. "Vastus Suurele Küsimusele..."

„Jah...!”

„Elust, Universumist ja Kõigest...” ütles Sügav Mõte.

„Jah...!”

„On...” ütles Sügav Mõte ja peatus.

„Jah...!”

„On...”

„Jah...!!!...?”

„Nelikümmend kaks,” ütles Sügav Mõte piiritu majesteetlikkuse ja rahuga.

(Douglas Adams, „Pöidlaküüdi reisijuht galaktikas”)

Eelnevates peatükkides üritasin välja tuua eri teoreetikute vastused küsimusele, mis on infoühiskond (jättes kõrvale terminoloogilised eelistused). Seejuures käsitlesin kriitiliselt eelnevaid infoühiskonna teoriavälja üldistajaid ja suurteoreetikuid (usun, et nii Daniel Bell kui Manuel Castells on selle tiitli ära teeninud), üritades neljanda peatükiga täheldatud lünki mõningal määral täiendada. Järgnevalt aga püüan a) vaadeldud teooriaid ühtses raamistikus hinnata; b) võtta kokku infoühiskonna olulisemad tunnused vormis “väide-vastuväide”.

Joonisel 6 on esindatud ühiskonna neli mõõdet: aeg, analüüsitase, inimsuhestumise viisid ja viimaste astmed. Need illustreerivad eri lähtepunkte ühiskonna analüüsimiseks ning viitavad asjaolule, et ideaalne ühiskonnateooria peaks a) jälgima ühiskondlikke muutusi nende võimalikult suures ulatuses (so analüüs ei tohiks keskenduda vaid tehnoloogiale või majandusele; täpsemalt öeldes, ei tohiks üldistada ühe sfääri muutusi ühiskonnale tervikuna); b) tegema seda ühiskonna eri tasanditel (so alates indiviidist ning lõpetades globaalsete struktuuridega); c) looma võrdleva perspektiivi minevikuga, mõistmaks kaasaega iseloomustavate protsesside algpõhjuseid ning põhjendamaks nende protsesside uudsust või uudsusetust. Seega võib öelda, et joonis ühendab ühiskonnakäsitluste vaatepunktist nii diakroonilise kui sünkroonilise mõõtme, pidades aga viimase juures vajalikuks eraldi ühiskonnaanalüüsi analüüsitasandeid rõhutada. Kasutades sellist uurimisvahendit, saame heita pilgu käsitletud infoühiskonna teooriatele ning tuvastada nende plusse-miinuseid.

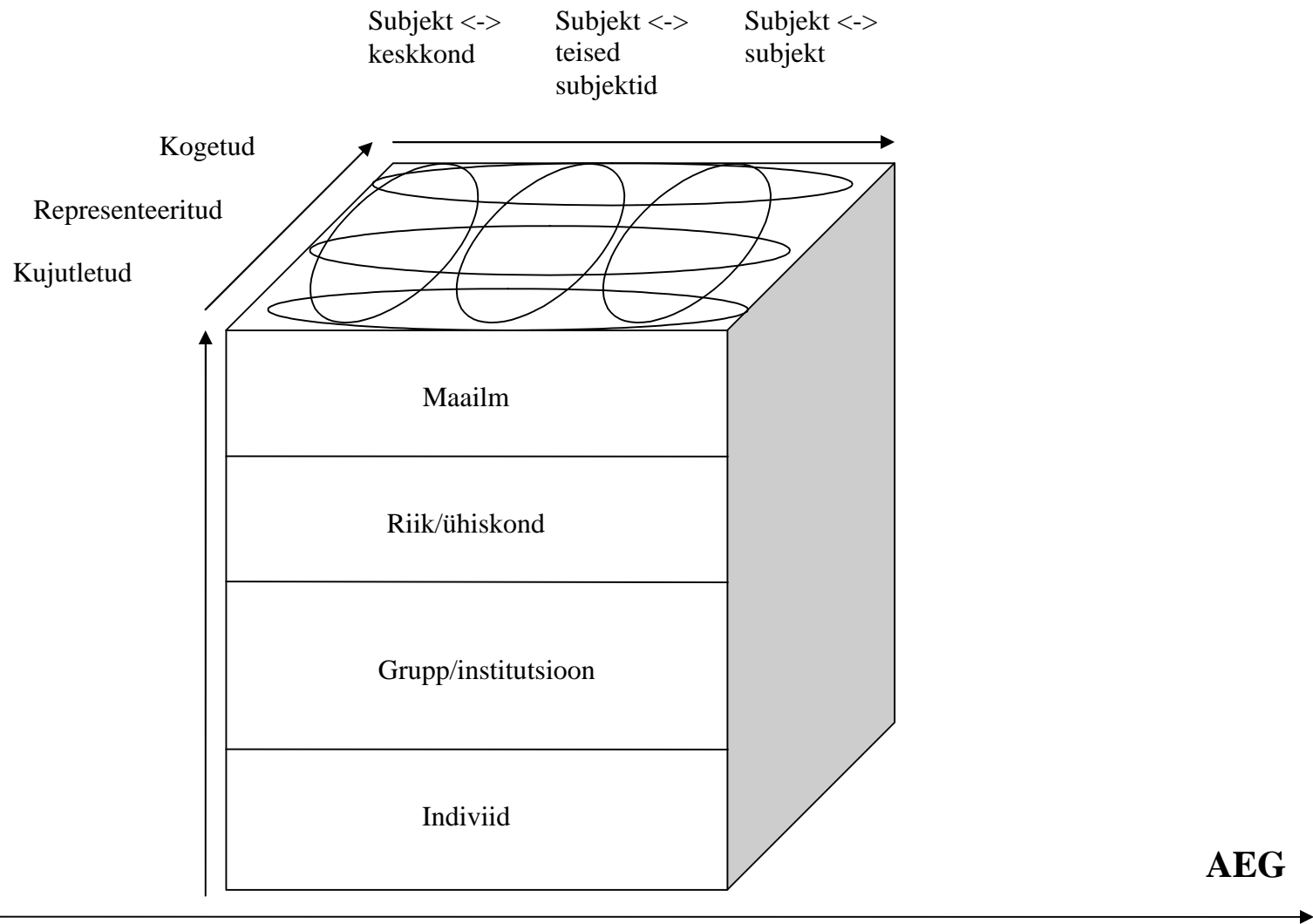
Konstrueeritud vahend laenab ideid mitmelt teoreetikult, üritades seejuures eri lähenemiste viljakatele külgedele keskenduda. Autori panus seisneb siin eelkõige teoreetikute vahelise dialoogi loomises ning sellest tulenevas sünteesis. Nii laenab analüüsivahend ühiskonna eri tasandite osas mõtteid Manuel Castellsilt, tegevuste ja nende olemuse osas Castellsilt, Henry Lefebvre'ilt (David Harvey kaudu), Frank Websterilt ja Alistair S. Duffilt, ajalise perspektiivi olulisuse osas aga muuhulgas Websterilt, Paschal Prestonilt, või Brian Winstonilt. Järgnevalt iseloomustan iga analüüsimõõdet eraldi.

Märkisin kolmandas peatükis, et Castelli jaoks moodustub ühiskond vaid tootmise/tarbimise, võimu ja kogemuse suhetest ning tehnoloogiast kindlas ajas ja ruumis. Juhtisin tähelepanu asjaolule, et tehnoloogia jaotub Castelli jaoks omakorda tööriistadeks, reegliteks ja protseduurideks. Tõin aga ühtlasi välja, et kuigi Castelli jaotus kirjeldab ühiskondlike protsesside toimimise seisukohalt ülimalt olulisi (tõepoolest, miks mitte koguni peamisi) suhteid, ei ammenda see inimtegevuse kõiki liike. Seega eelistan jääda veidi abstraktsemale tasandile, mille algmed Castelli enda definitsioonides peituvad (vt 3. peatükk). Kasutan järgnevas subjekti näitena peamiselt indiviidi, ent üksusi võib olla teisigi (perekond, riik jne).

Esimene suhestumisviis “subjekt-keskkond” hõlmab endas kõiksuguseid tegevusi ja mõjutusviise, kuidas individid end ümbritseva keskkonnaga seostada saab. See tähendab, et subjekti ja keskkonna mõju võib olla vastastikune, nii inimese keskkonnale suunatud tegu (nt materiaalne tootmine, uue tehnoloogia rakendamine) kui vastupidine (kliima, geograafia mõju inimtegevusele, looduskatastroofid).

Suhestumisviis “subjekt-teised subjektid” hõlmab endas analoogselt võimalusi, kuidas individid teiste individidega vastastikmõjus on. Peale võimusuhte võib siin rääkida näiteks niisugustest vastastikuse mõjuavaldamise viisidest nagu sõprus, usaldus vms. Jällegi võib see viidata nii indiviidi poolt grupi toimimisele (väärtused, tegutsemine) avaldatavast mõjust kui vastupidisest, grupi konsensuse survest üksikisiku käitumisele.

“Subjekt-subjekt” kätkeb endas aga autokommunikatiivset sisu, viidates seega indiviidi võimele iseendaga suhelda. Oma identiteedi kujundamine/lahtimõtestamine, koha leidmine maailmas on kindlasti selle suhestumisviisi oluline osa, ent siia võib paigutada ka kunstilise või teadusliku loomise, mis on seotud inimese käsutuses oleva info ümbertöötamise ning selle originaalse sünteesimisega.

JOONIS 6. VAHEND INFOÜHISKONNA TEOORiate HINDAMISEKS

Otse loomulikult on kõik need kolm suhestumisviisi üksteisega seotud. Nii võivad keskkondlikud tingimused (põud) esile kutsuda vajaduse see probleem inimtegevusega lahendada (niisutussüsteemid). Sellise uuenduse väljatöötamine võib nõuda kollektiivset katse-eksitusmeetodit, võimet vigu täheldada ning neist järeldusi teha, so subjektide vastastikust suhtlust ja õppimist. Samas on iga uudne rakendus seotud subjekti (leiutaja) sooritatava ainulaadse sünteesiga. Nii vahe- kui lõpptulemuse (ebaõnnestunud ja õnnestunud lahendused) rakendamine hõlmab aga jällegi subjekti ja keskkonna interaktsiooni. On muidugi selge, et tegelikus elus põimuvad need suhestumisviisid omavahel ütle mata keerukalt läbi, võttes väga erinevaid vorme.

Suhestumisviisidel võib aga mitu erinevat astet olla. Kui David Harvey, laenanud mõtte Henry Lefebvre'ilt, rakendas need astmed ruumile, siis võib sama teha ka eelkirjeldatud kategooriate puhul. Sellisel juhul viitab mõõde “kogetud” näiteks mingi eseme või inimese füüsilistele omadustele, mis ei sõltu sellest, kuidas me seda kirjeldame/kujutleme: hoolimata meie mõtetest veereb liikuma lükatud pall laualt maha, vahelduvad aastaajad, ei hakka Põhjapoolusel nisu kasvama jne. See tähendab, et nähtustel on teatavad keelevälised omadused, mille Garnham ristas “mittesümbolilisteks reaalsusteks” (Garnham 2001). Teatavasti mõistame ja kirjeldame maailma siiski keele abil, millele viitab mõõde “representeeritud”. See ei pruugi sugugi eelmise mõõtmega kattuda, mis viitab teatavale nihkele “mittesümbolilise” ja “sümbolilise” reaalsuse vahel. Nii näiteks võib siia asetada maakaardid või mitmesugused diskursused (antud juhul kasutan seda tähenduses “teadmise esitamise viisid”). Kolmas mõõde, “kujutletud” viitab aga võimalustele maailma representeerimisele (aga seeläbi teataval määral ka kogemisele) uusi viise ette kujutada. Nii võib neid kolme mõõdet kasutades a) arvutit kasutada, seda füüsiliselt kogeda; b) esitleda seda kui info vahetamise instrumenti; c) kujutleda sellele uus kasutusviise, mida enne polnud (nt inimestevaheline suhtlus). Just viimase kahe mõõtmega vastastikmõju/konflikt toimus kas või arvuti innovatsiooniprotsessis, kus üks osa spetsialistidest ei näinud arvutit enama kui senisest märgatavalt tõhusama kalkulaatorina (mis selgitab vähemasti osaliselt ka arvutite suhteliselt väikest levikut kodudes – puudusid rakendused, mis motiveerisid tarbijaid niivõrd suurt investeeringut tegema), teine aga leiutas võimalusi, kuidas arvutit järjest uuel moel ning senisest mugavamalt kasutada.

Nagu eelnevast nähtub, on niisiis ka need kolm mõõdet omavahelises seoses. Ühiskonna taastootmine ja muutmine toimub ju alati teatava eelnevalt tajutud reaalsuse piirides, mis aga on kogetu, kirjeldatu ja kujutletu kombinatsioon. Taas tuleb tõdeda, et reaalsuses võtab selline kombinatsioon ülimalt keerulise kuju, kus on raske põhjuseid

tagajärgedest eristada või isegi kombinatsiooni täpseid osiseid määratleda. Just viimasel põhjusel eelistan edaspidi rakendada esimeses peatükis konstrueeritud infoühiskonna teemavälja kaardistust (seda vajaduse korral sulgudes täpsustades), mis annab kirjeldatud kombinatsioonidele mõnevõrra formaalsemad ja kergemini mõistetavad nimetused (“tehnoloogia”, “infovood” jne). Abstraktsem käsitlus on aga vajalik a) hõlmamaks kõik need kategooriad ühtsesse raamistikku; b) jätmaks tee vabaks uute tunnuste lisamisele.

Kuid siia maani olen kirjeldanud vaid mudeli kaht mõõdet neljast. Nii on ühiskonnateooria terviklikkuse seisukohalt oluline ka analüüsitasandi mõõde, mis tähendab, et inimtegevust ja selle tagajärgi võib vaadelda erinevatel üldistusastmetel – nii võibki öelda, et Castelli teooria hõlmab peamiselt grupi/institutsiooni (nt perekond, ettevõte), riigi/ühiskonna ja globaalset tasandit, Belli peamiseks analüüsiühikuks on riik/ühiskond jne. Jällegi on eri tasandid siin üksteisega seotud – globaalsed protsessid mõjutavad meie igapäevaelu, ent samas loob individid suuresti oma elu ka ise; grupp/institutsioon võib ette kirjutada teatud väärtused, ent individile jääb võimalus neid eirata jne. Tasandite seotuse tõttu võib aga eeldada, et uue ühiskonnatüübiga peaksid kaasnema märgatavad muutused neis kõigis. Kriitiliselt tuleb siinjuures märkida, et tasand „grupp/institutsioon” ulatub põhimõtteliselt kahe inimese vahelisest vestlusest kohtuvõimu tegevuseni, so tulevikus võib vajalikuks osutada selle astme edasine täpsustamine.

Inimtegevuse eri viisid on aga ajas muutuvad ning just minevikuga võrreldes saab argumenteerida kaasaegsete ühiskondlike protsesside uudsuse poolt või vastu. Seega on lisaks eelkirjeldatud mõõtmetele vajalik ka ajamõõtme lisamine, mis viitab eri tasanditel toimivate suhestumisviiside ja nende eri astmete konfiguratsioonide muutumisele. Kõik need mõõtmed kokku pannes moodustubki joonisel 6 nähtav metodoloogiline tööriist, mida antud juhul kasutan infoühiskonna teooriate hindamiseks (kuid põhimõtteliselt saab seda rakendada mis tahes ühiskondlike protsesse kirjeldavatele üldistustele).

Vahemärkusena pean lisama, et kuna minu töö eesmärgiks oli kriitiline teooriaülevaade, siis sellest tulenevalt on kasutatav mudel olemuselt mitte seletav, vaid kirjeldav. Sellest jääb välja nii eri tasandite vastuoluline dünaamika (nt kultuuri kaubastumine vs kauba kultuuristumine suhestumisviiside ja nende astmete, globaliseerumine/ lokaliseerumine, inimese üksinduse/seotuse dialektika (Layder), universalism/partikularism (Harvey) eri tasandite, või olevikule vs tulevikule orienteeritus ajamõõtme osas) kui ka muutusi põhjustavad jõud (nt mis on tehnoloogilist innovatsiooni põhjustavaks teguriks? Suund teadmisele kui eesmärgile iseendas? Konkurents? Tahe kehtivat maailmakorda paremaks muuta?). Küll aga sobib ta käsitletud teooriates esinenud lünkadele osutamiseks,

mis omakorda võib luua selgema pildi sellest, milliseid teadmisi/valdkondi või tasandeid ühiskonnast parema pildi loomiseks senisest enam tarvis läheks.

Rakendades mudelit eelnevates peatükkides vaadeldud teoreetikutele, saame ligilähedaselt järgmise pildi:

Tabel 4 – käsitletud infoühiskonna teooriate ulatus

AUTOR	SUHESTUMISVIIS/ SELLE ASTE (ÜHISKONNA ERI VALDKONNAD)¹	ANALÜÜSITASAND²	KÄSITLETAV AJAVAHEMIK
Frank Webster (1995, 2002)	Tehnoloogia, majandus (tööhõive), infovood (teoreetilise teadmise alane, kultuuriline lähenemine), aeg/ruum (võrgustikud)	- ³	1960-1990ndad
Alistair S. Duff (2001)	Tehnoloogia, majandus (tööhõive), infovood: (info pakkumise/ tarbimise kasv), [teadusliku teadmise kasv]	-	1960-1990ndad
Charles Steinfeld & Jerry L. Salvaggio (1989)	Tehnoloogia, majandus (tööhõive), infovood: (info pakkumise/ tarbimise kasv), [teadusliku teadmise kasv]	-	1960-1980ndad
Daniel Bell (1973, 1976)	Tehnoloogia, majandus (tööhõive), infovood: (teoreetilise teadmise alane lähenemine), [info pakkumise/tarbimise kasv], poliitika ⁴ , kultuur (kunst)	Peamiselt riik/ühiskond [grupp/institutsioon]	Valikuline: 19. saj-1960.-70ndad (1996), peamiselt 1960.-70ndad -...? (1999)
Manuel Castells (1996-1998)	Tehnoloogia, majandus (tööhõive), infovood: („teadmiste rakendamine teadmisele”, meedia), poliitika (identiteet, sotsiaalsed liikumised, riik), perekond, [indiviid], aeg/ruum (võrgustikud), kultuur	Peamiselt maailm, riik/ühiskond, grupp/institutsioon [põgusalt indiviid]	Valdavalt Teise Maailmasõja lõpust tänapäevani (ca 2000)
Brian Winston (1998)	Tehnoloogia	Riik/ühiskond	Peamiselt 19. sajandi algusest tänapäevani (ca 2000)
James Beniger (1986)	Tehnoloogia, majandus, [poliitika]	Riik/ühiskond	Peamiselt 18. sajandi lõpust Teise Maailmasõjani (kohati 1980ndateni)

Paschal Preston (2001)	Tehnoloogia, majandus (tööhõive), poliitika	Peamiselt riik/ühiskond, maailm	18. sajandi lõpust tänapäevani (ca 2000)
---------------------------------------	--	------------------------------------	--

Märkused tabeli juurde:

¹ Ümarsulgudes on valdkonna olulisemad alateemad, millele autor süvendatult tähelepanu pööras; nurksulgudes teemad/tasandid, mida autor pealiskaudse(ma)lt käsitles). Vaid juhuslikumat sorti märkustega piirduvad valdkonnad/tasandid olen jätnud märkimata (nt pole Belli märgitud mikrotasandi või võrgustike käsitlejana).

² Tasandite määratlemisel lähtusin eelkõige autori fookuses olnust. Nii on Winstoni ja Benigeri käsitluses innovaatorite jms tegutsejatena kindlasti olulised ka grupid/institutsioonid ja üksikisikud, ent autorite eesmärgiks oli tõestada tehnoloogiate levikumudelite ajaloolist sarnasust või kontrolli kasvu eelkõige ühiskonna tasandil, mitte vaadelda näiteks tehnoloogia ja indiviidi suhet. Näidanud aga Belli puhul, kuidas tema postindustriaalse ühiskonna mudel oli suuresti USA-keskne, ei pidanud ma õigeks teda globaaltasandi analüüsijana ära märkida. Teisalt aga tuleb meeles pidada, et määratlus ei viita sisu võrdsusele: nii on Castelli maailmatasandi käsitlus Prestoni omast ulatuselt tunduvalt laiahaardelisem.

³ Websteri, Duffi, Steinfieldi ja Salvaggio lahtrites olen tasandi märkimata jätnud põhjusel, et kõik nimetatud autorid tegelevad küll teooriavälja kokkuvõttega, kuid ei paku enamasti ise täiendavat analüüsi. Kritiseeritava teooria analüüsitasandit on aga kohati raske määratleda (nt kas Websteri tehnoloogiline lähenemine kuulub pigem maailma või riigi/ühiskonna tasandile?). Kõiki autorite kirjeldatud lähenemisi võiks küll üldjoontes pidada makrotasandi käsitlusteks (nt infovoogude suurenemine ühiskonnas), kuid see ei klapi teiste autorite kirjeldamiseks kasutatud raamistikuga.

⁴ Valdkondade ülevaates pole ma eraldi välja toonud sõjaväge, lugedes seda pigem poliitika osaks. Vaadeldes aga kas või tehnoloogilise innovatsiooni ajalugu ning sõjaväe osa selles, võib sõjaväe tunnustamine eraldi valdkonnana edaspidi siiski tarvilikuks osutada, kuna selle käsitlemine pelgalt riigi poliitika käepikendusena poleks ilmselt otstarbekas.

Näeme tabelist, et nii Belli kui Castelli puhul on üsnagi nõrgalt esindatud ajaline mõõde ning indiviidi tasand. Vastukaaluks on aga nende teoriasse hõlmatud teistest märksa enam ühiskonna eri valdkondi. Kuna viimaste tabelisse sisestamise aluseks oli nende käsitlemise põhjalikkus, seotus üldise raamistikuga (nii võib vaielda selle üle, kas Castelli meediakäsitlus on adekvaatne, tunnistades samas, et ühiskonna üldpildi seisukohalt moodustab ta autori käsitluses teadvustatult olulise osa), siis tõestab see tabel taas formaalselt asjaolu, et nii Daniel Belli kui Manuel Castelli näol on tegu infoühiskonna teooriavälja olulisemate panustajatega.

Samas ei pruugi käsitluse laiahaardelisus kuidagi iseenesest argumentatsiooni piisavusele osutada. Seepärast, ja ühtlasi et vastus esitatud uurimisküsimusele tõepoolest vaid

kõikehõlmava, ent väheütleva Neljakümne Kahega ei piirduks, oleks tarvilik heita pilk ka põhilistele argumentidele, mida infoühiskonna poolt või vastu olemiseks kasutatakse. Nii toon järgnevas tabelis (vt järgmine lehekülg) vastanduvast välja valiku eri autorite ideede liitmisel saadud (mõnel puhul paratamatult veidi lihtsustatud) argumente (miks on infoühiskond uudne, mis kaasaega iseloomustab) ja kriitika neile (miks eelnev argument ei kehti/on nõrk, miks infoühiskond pole revolutsiooniliselt uus ühiskonnatüüp), märkides sulgudes teoreetiku(d), kes vastavat mõtet esitanud on. Osa argumentidest esineb mitmes kohas, kuigi võimaluse korral üritan kordamist vältida.

Mida siis teooriate ulatuste ja argumentide tabelitest järeldada? Vaadates teooriate ulatust selgub, et nii mõneski osas nende käsitletav ajavahemik ei kattu või kattub vaid osaliselt. Samas katavad suuremat ajavahemikku hõlmavad teooriad väiksema hulga eri valdkondadest. Ka argumentide puhul kehtib samasugune tendents: suur osa kaasaja tunnustest ja neile esitatud kriitikast langeb kas valdkonda „tegu on nähtusega A, kuid nähtus A pole ajalooliselt uudne” või „tegu on eri inimgrupe iseloomustavate nähtustega A ja B, ent indiviidi tasandil esinevad A ja B tihti koos”; seega on vastandused suuresti tänapäeva ja mineviku ning makro- ja mikrotasandi vahel.

Vaadates taas vahendit infoühiskonna teooriate hindamiseks, näeme, et ühiskondlike protsesside analüüsimõõtmeid on mitmeid. Seega on ka palju võimalusi oma fookuse seadmiseks. Nii võib väita, et eri autorid on oma teooria fookuse lihtsalt erinevalt paika sättinud: nii rõhutab Webster ajaloolise arengu mõõdet, Castells kaasaegseid protsesse nende võimalikult suures ulatuses, mõned kriitikud aga juhvivad tähelepanu raskustele makronihete kehtivuse tuvastamisel indiviidi tasandil jne. Seega peegeldavad erinevad lähenemised teoreetikute erinevaid rõhuasetusi ning kedagi ei saa pelgalt fookuse valimise pärast süüdistada.

Probleemid tekivad aga just erinevate fookuste kokkupõrkel, kui ajamõõtmele keskendunud autor loeb sünkroonilist, meie aega revolutsiooniliseks kuulutatavat käsitlust ning leiab, et vastavate nähtuste juured on märksa sügavamal ajaloos; kui eelkõige üksikisikust lähtuv autor loeb makroteoreetikut ning leiab, et tema uurimistasandil väljendab uuritav enamasti hoopiski suuremat vastuolulisust. See aga ei pruugi tähendada, nagu asuksid autorid teineteisest tingimata radikaalselt erinevatel positsioonidel: pigem võiks tabelleid 4 ja 5 näha suuresti teoreetilise ja empiirilise dialoogina, kus eri autorite seisukohad mõningaste möönduste tegemise korral üksteist hoopis täiendavad (ent loomulikult tuleks meeles pidada,

Tabel 5 – infoühiskonna tunnused ja nende kriitika

INFOÜHISKONNA (KAASAJA) TUNNUS	TUNNUSE KRIITIKA
<p>Tehnoloogiliste leiutiste mõju viib uue ühiskonnatüübini, infoühiskond on IT-revolutsiooni läbinud ühiskond (Webster, Duff, Steinfield & Salvaggio)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - millist leiutist teistele eelistada tuleks? (Webster) - palju peab infoühiskonnaks kvalifitseerumise jaoks tehnoloogiat olema? (Webster) - tehnoloogia nägemine ühiskonnavälise muutusi põhjustava jõuna on väär/lihtsustatud arusaam sotsiaalsest muutusest (Webster, Winston, Preston, Garnham), tihti kaasneb sellega utoopiline või düstopiline tulevikunägemus (Duff) - IT levikumudelid pole midagi uutset (Winston); IT täidab kontrollifunktsiooni, mille juured on 19. saj lõpus-20. saj alguses (Beniger, Robins & Webster) - IT-l võib olla ühiskonna toimimisele küll teatav „häiriv” mõju, ent see ei muuda ühiskonda olemuslikult (Winston, Preston)
<p>Esile tõuseb „intellektuaalne tehnoloogia” (Bell)/uus tehno-majanduslik paradigma, mille „klassikaliseks” tuumikuks on arvutid ja internet; sellega kaasneb tõus tootlikkuses (Castells, Preston). Uut paradigma iseloomustab tehnoloogilises plaanis: 1) info toormaterjalina; 2) läbiv mõju; 3) võrguloogika; 4) paindlikkus; 5) konvergens (Castells, osaliselt Preston). Uut „arenguviisi” – informatsionalismi – eristab industrialismist info ja teadmise rakendamine nende endi tootmise kiirendamiseks (Castells)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - uued tehnoloogiad võivad uuelaadsete võimaluste kõrval aidata suuresti kaasa kõigest vanemate protsesside (kapitalistlikud tootmissuhted, riigi võimu kindlustamine) süvendamisele, endaga revolutsioonilisi muutusi kaasa toomata (Beniger, Winston, Robins & Webster, Preston) - uus tehno-majanduslik paradigma on kõigest kapitalismi laiendus, mitte radikaalselt uue ühiskonnavormi üks tunnustest. IT ei too iseenesest majanduslikku õitsengut kaasa, vaid vajab mitmekesiseid innovatsioone nii majanduslikus, poliitilises kui kultuurilises vallas; küll aga võib läbiva rakenduspotentsiaaliga IT stimuleerida olemasoleva tööjaotuse muutumist, uute tööstussektorite teket või uudseid algatusi vanades sektorites (Preston) - ITga kaasnevat tootlikust pole statistikas märgata (Garnham, Castells, Preston). Vastuväide: parimate kasutusviiside, nendega kaasnevate organiseerumis- ja juhtimisalaste ning poliitiliste/institutsiooniliste innovatsioonide leidmine/kinnistumine võtab aega (Castells, Preston) - pole selge, kas IT on kuidagi teadmiste enda tootmise tootlikkust tõstnud (Garnham) - kapitalismi põhimootoriks on akumulatsioon läbi konkurentsi, viimane määrab innovatsiooni kiiruse: seega pole informatsionalismi põhiprintsiibina usutav teadmiste ja info kogumine kui eesmärk iseeneses (Garnham)
<p>Teoreetilise teadmise kodifitseerimine, uute teaduspõhiste tööstuste teke; teoreetilise teadmise domineerimine praktilise üle, esimene</p>	<ul style="list-style-type: none"> - teoreetilise teadmise rakendamise ajalooline uudsus on kaheldav (Duff) - mis on termini „teoreetiline teadmine” täpne tähendus (Webster)? - teoreetiline ja praktiline teadmine on innovatsiooniprotsessis tihedalt põimunud ka

<p>saab tegutsemises aluseks nii tehnoloogias, majanduses kui poliitikas (Bell)</p>	<p>tänapäeval (Duff, Winston)</p> <ul style="list-style-type: none"> - info- või teadusintensiivseteks tööstusteks võib nimetada ka vanemaid tööstusi (nt farmatseutika, kemikaalid), mitte ainult bio- või infotehnoloogiasektoreid (Halcli & Webster)
<p>Infomajanduse/infospektori osakaal on jõudnud teatud piirini (Webster, Duff, Salvaggio & Steinfield, Bell)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - „informatsioonilise” ja „mitteinformatsioonilise” eristamises on palju hinnangulisust (Webster, Duff) - pole näha eri majanduslike tegevuste kvalitatiivset panust infoühiskonna moodustamisse (Webster); jääb häguseks, milline on Belli määratletud infospektori täpne ulatus (Duff) - millisest punktist algab infoühiskond? (Webster) - primaarne infosektor võib olla küll oluline töökohtade looja, ent selle kasv on suhteliselt aeglane, mitte plahvatuslik (Preston)
<p>Toimub nihe tootmiselt teenustele (Bell)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - teenused tunduvad olevat „ülejäägikategooria”, mis hõlmab sisult väga erinevaid tegevusi (Webster) - teenused pole parasiitkategoriat: mittemateriaalset tootmist võib leida primaarses ja sekundaarses sektoris ning vastupidi. Pigem peegeldab teenuste esiletõus tööjaotuse süvenemist. Laiemalt võttes võib teenusi (nt levitamine) näha tootmisprotsessi osana (Gershuny, Miles) - elatustaseme tõustes ei pruugi inimesed palgata mitte teenustööjõudu, vaid investeerida teenuseid pakkuvatesse (kodu)masinatesse (iseteenindus) (Gershuny) - selline mudel kehtib vaid USA ja Suurbritannia puhul, tegelikult on eri arenenud riikide majandusmudelid märksa mitmekesisemad (nt Jaapan ja Saksamaa on suhteliselt tootmiskeskised riigid) (Castells)
<p>Uut tüüpi majandus: 1) informatsiooniline; 2) globaalne; 3) võrku ühendatud. Endisest karastatum kapitalism. Domineeriv on finantskapital, finants sfääris luuakse peamist väärtust. Tekib „kollektiivne kapitalist”, keda võib mõjutada, aga mitte kontrollida (Castells)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - finants sfäär ei ole täielikult materiaalsest tootmisest eraldatud, raha kui vahend peab lõpuks mingit eesmärki teenima, „maa peale” tulema (Garnham) - „kollektiivse kapitalisti” käsitlus välistab agentsuse (strukturealism), jääb küsimuseks, mis ettevõtjat motiveerib. Ähmase „informatsionalismi vaimu” asemel oleks selgitusena (endiselt) otstarbekam kasutada konkureerivaid omandisuhteid (Garnham)
<p>Uut tüüpi ettevõtte – võrguettevõtte. Peamiseks tegutsemisühikuks on võrgustik, osaliste huvid kattuvad lühiajaliselt (projektipõhiselt). Horisontaalne organisatsiooniloogika, paindlik</p>	<ul style="list-style-type: none"> - paindlik võrgustikevorm allutatakse tootmise sotsiaalsetele (omandi-) suhetele, mitte vastupidi (Garnham)

tootmine (Castells)	
Sotsiaalses ringluses olev info kasvab (nii teaduslik teadmine kui massimeedia). Samas kahaneb selle tähendus (Webster, Duff)	<ul style="list-style-type: none"> - kuidas näidata info tähenduse kahanemist vaid sisetundest lähtumata? (Webster) - info hulga kasv ei too iseenesest arenenumat ühiskonda kaasa (Duff) - „sõna” info põhiühikuna tekitab visuaalse meediumi puhul küsitavusi
Uued (meediale orienteeritud) tarbijapraktikad, tarbijaidentiteedid ja privatiseerunud individualiseerunud elustiilid (Preston, osaliselt Castells). Suureneb kultuuritoodete hulk, tarbija valikuvõimalus, auditorium fragmenteerub (Castells). Kaupade/sümboliliste hüvede mitmekesisustumine, krediidi kasutamise suurenemine (Preston)	<ul style="list-style-type: none"> - meediaomandi ja –toodete süveneva kontsentreerumise tingimustes võib vastutendentsidega liialdada, pigem on tegu globaliseerumise ja lokaliseerumise jätkuva vastastikmõju, mitte ühe domineerimisega teise üle (Garnham) - kanalite arvu suurenemine ei pruugi kaasa tuua sisu mitmekesisustumist (Garnham, Preston) - meedia- ja kultuuritööstustest kasvab oluliselt kiiremini spetsialiseeritud infoteenuste osakaal (Preston)
Infotöötajate osakaal on jõudnud teatud piirini (Webster, Duff, Steinfield & Salvaggio)	<ul style="list-style-type: none"> - kategooria „infotöötaja” (sh Castellsi „informatsiooniline tootja”) ühendab endas palju väga erinevaid ameteid (Webster) - pole näha eri ametite kvalitatiivset panust infoühiskonna moodustamisse (Webster)
Esile tõuseb uus professionaalne/tehniline eliit (Bell); kaasaegse ühiskonna võtmetöolisteks on „informatsioonilised tootjad” (vs üldine tööjõud ja võrgustiku seisukohalt tarbetud inimesed), kes suudavad end paindlikkust nõudvates tingimustes pidevalt täiendada (Castells)	<ul style="list-style-type: none"> - teoreetiline teadmine pole autonoomne, ei kannu endas iseenesest „vabastavat” potentsiaali. Ka infotöötajad võivad olla allutatud kapitalistlikule loogikale, so võimusuhted ei sõltu töö olemusest (Preston, Garnham); paindlikkus teenib suuresti tööandja huve (Preston) - professionaalse/tehnilise eliidi teke ei peegeldu tööturu nõuetes: nõudlus suureneb pigem inimestevahelist suhtlemist vajavate kui kognitiivsete oskuste suunal (Garnham) - „infotöötajate” ja üldise tööjõu eristamine peegeldab kapitali ja tööjõu vahelist ajaloolist heitlust, vaimse ja füüsilise tööjõu eraldamist (Garnham) - professionaalse/tehnilise eliidi esiletõus sai alguse vähemalt 19. sajandi lõpus, infointensiivsed sektorid pole vaid nüüdisaja tunnus (Perkins, Halcli & Webster)
Infotehnoloogiad on seotud senisest vabama tööjõu esile kerkimisega (Bell, Castells), suureneb paindliku graafikuga, osaline jne töö (Castells, Preston)	<ul style="list-style-type: none"> - see kehtib vaid vähesele osale tööjõust, suurem osa on endiselt allutatud kapitalistlikule loogikale (Preston); kui teilorism jääb juhtprintsiiiks, viib IT mitte professionaliseerumise, vaid proletariseerumiseni (Kumar); IT süvendab ühiskondlikku kontrolli (Beniger, Robins & Webster) - (suuresti täitumata) lootused uute paindlikkust nõudvates tingimustes esile kerkivate mitmekülgsete töötajate kohta pole ajalooliselt uudsed, ulatudes vähemalt Marxini (Harvey) - paindlik töö võib suuresti tööandjate huve teenida, nt sotsiaalsete garantiide mittetagamise

	<p>näol (Preston)</p> <ul style="list-style-type: none"> - need, kes tagavad korporatsioonile edu ei pruugi olla samad, kes omavad võimu otsustamise üle (Garnham) - IT võib olla seotud väga erinevat tüüpi vaimse tööga (Garnham, Preston)
Kõrgharidus on uueks sotsiaalse kihistumise printsiibiks (Bell, Castells), infoühiskonna keskseks institutsiooniks saab ülikool (Bell)	<ul style="list-style-type: none"> - pigem toimub ülikoolide ja teadmiste tootjate allutamine kapitalile kui vastupidi (Garnham); peale hariduse on olulised turupositsioon ja selle kindlustamise võime: teaduskraadide arvu kasvades selle väärtus tööturul langeb, mitte ei kindlusta automaatselt positsiooni eliidi hulgas (Perkins, Halcli & Webster)
Töäjõud on lokaalne (kapital globaalne), individualiseerub, endine klassistruktuur (ka tööjõu kollektiivne identiteet) on hääbumas; tööliikumine asendub üksikute huvigruppide nõuetega (Castells); süvenev rahvusvaheline tööjaotus (Preston). Suureneb varanduslik ebavõrdsus, vaesus (Castells, Preston), aeglustunud majanduskasv, töötuse kõrge aste (Preston)	<ul style="list-style-type: none"> - kuigi järglastele tihti enam ametikohta kindlustada ei saa, jääb varanduse pärandamine oluliseks eelisteguriks, võimaldades paremat haridust ning seeläbi eelist tööturul – seega pole klassistruktuur oma tähtsust kaotanud (Halcli & Webster) - tööjõuliikumine on nõrgenenud, mitte aga oma tähtsuse täielikult kaotanud (Preston) - töötuse kõrge aste iseloomustab vaid Euroopat ning on valede poliitiliste otsuste tulemus (Castells)
Töö olemus ja reaalsusetunnetus on muutunud – inimese suhe loodusega on ületatud, domineerib „mäng inimeste vahel”, peamiseks reaalsuseks on sotsiaalne reaalsus (Bell)	<ul style="list-style-type: none"> - kui ei kehti üleminek tootmiselt teenustele (mis eeldavad tõenäoliselt rohkem suhtlemist), pole põhjust rääkida ka töö vastavast muutumisest - inimtegevusega ühes muutuvad globaalsemaks ka keskkonnariskid, sellises olukorras on raske rääkida suhte „inimene-loodus” ületamisest (Beck); lisaks säilib hulk inimtegevusest sõltumatuid riske
Majandus allutatakse üha enam poliitilisele planeerimisele, kuna sotsiaalse otsustamise ühikuks pole mitte individid, vaid kogukond. Professionaalid/tehnikud omavad võimu, ent nad ei otsusta, mis välistab ühiskonna tehnokraatlikuks muutumise (Bell)	<ul style="list-style-type: none"> - rahvusriigi kriis viitab pigem asjaolule, et majanduslikel üksustel on territoriaalselt piiritletud rahvusriikide ees eelis kui vastupidi (Castells) - fordistik-keinsiaanliku majandusmudeli ammendumisele järgnenud neoliberaalse, väheste piirangutega majandust eelistava ideoloogia tagasipöördumise ning sellega kaasnenud liberaliseerimise ja dereguleerimise tulemuseks on sõjajärgse heaoluriigi mudeli õõnestumine, turukaalutluste domineerimine sotsiaalsete garantiide üle (Preston) - tehnoloogia ja majandus pakuvad poliitikutele otsustamiseks sisu, ent mitte vastutust; poliitikud peavad otsustama asjade üle, milles neil pädevus puudub (Beck) - toimub info kaubastumine, info vaba leviku süvenev piiramine intellektuaalsete omandiõiguste, patentide jms barjääridega (Preston)

<p>Tänu infovõrgustikele/infovoogudele vähenevad aja/ruumi poolt seatud piirangud kauplemisele, suhtlemisele jne (Webster)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - palju peab infoühiskonna moodustamiseks võrgus infot liikuma? (Webster) - võrgustikud on ajalooliselt vanad vormid, miks rääkida neist just nüüd? (Webster, Garnham) - kui piirangud kõigest vähenevad, siis kuidas on see uue ühiskonna tunnuseks?
<p>Uut tüüpi aeg/ruum: voogude ruum (järgnevus füüsilise külgnvuseteta) vs kohtade ruum, ajatu aeg (aja kokkusurumine või selle järjestusest väljaviimine) vs kellaeg. Aja ülimumuslikkus ruumi ees on pöördunud vastupidiseks (Castells)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - tegu on vaid „aja-ruumi kokkusurumise”, sotsiaalse elu kiirenemise uue ringiga. Viimasele on kapitalism olnud suunatud kogu aeg (Harvey) - aeg ja ruum (ülekannete kiirus, strateegiline asukoht) muutuvad ettevõtetele järjest olulisemaks (Harvey, van Dijk) - aeg > ruum ja ruum > aeg on paralleelsed, mitte üksteist ajalooliselt ületavad protsessid (Harvey) - võrgustruktuuri ajarütmid ei saa inimese bioloogilisi ajarütme lõputult painutada (van Dijk)
<p>Infoajastu domineerivad protsessid on võrgustikepõhised; IT annab võrgustikele otsustava trumbi, võimaldades fokuseeritud otsustamist ja paindlikku detsentraliseerimist. Olles ülimumuslik mingi konkreetse üksuse ees, muudab võrgustikuvorm kõiki sotsiaalse ja majandusliku elu valdkondi, võim on hajunud tegutsejatele globaalsetele võrgustikele, mille kuju ja koosseis pidevalt muutuvad (tsentrite hierarhia kadumine) (Castells)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Castells omistab võrreldes tootmissuhetega tootmisvahenditele liialt suure võimu, muutva potentsiaali (Garnham); tehnoloogia teenib pigem ühiskonna huve kui vastupidi (Winston, Beniger, Robins & Webster, Preston) - võrgustikevormid pole ajalooliselt uudsed (nt raharinglussüsteem), olles efektiivselt ja konkreetse üksuse üleselt (nt riik) toiminud ka varem (Garnham, Walker, Manger); võrgustikevormi esiletõus ei muuda kapitalismi põhiolemust (Garnham, Preston) - võim ei siirdu täielikult agentidelt võrgustikele, esimesed on endiselt tähtsad, suhted üksuste vahel ei võrdu terve ühiskonnaga (van Dijk); vastastikmõju tegutseja ja võrgustiku vahel on märksa keerulisem (võib ju põhimõtteliselt mis tahes süsteemi vaadelda võrgustikuna, kus enamasti keegi täielikku võimumonopoli ei oma), suhtlemise viis ei määra(tle) suhtlejat tervenisti
<p>Identiteet on saanud peamiseks tähenduse allikaks: inimesed konstrueerivad tähenduse kellekski olemise mitte millegi tegemise alusel. Peamine vastupanu võrgustike instrumentaalsele loogikale tõuseb vastupanu- ja projektiidentiteediliikumisest, mille loogika toetub alternatiivsetele väärtustele; vastupanu on niisiis kogukondlik, mitte kodanikuühiskonnapõhine (Castells); uute sotsiaalsete liikumiste esiletõus (Preston)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - ühendavate ja lahutavate/eristavate identiteetide vastastikmõju võib märgata ajaloolistes protsesides ammu enne tänapäeva (Walker, Manger) - kui pole hääbunud klassistruktuur, pole jäädavalt oma tähtsust minetanud ei töölisliikumine ega ametiühingud, mis omandavad uutelt sotsiaalsetelt liikumistelt tegutsemisstrateegiaid (Halcli & Webster, Waterman) - identiteeti ei saa funktsioonist täielikult lahutada: nii võib identiteedipoliitika elemente leida näiteks 19. sajandi sotsiaalsetest liikumistest; küll aga võib esitada teesi klassiteadvusele rõhuvate liikumiste vähenemisest identiteediliikumistega võrreldes (Halcli & Webster) - ka Castelli käsitluses identiteediliikumistena käsitletud grupid defineerivad tihti oma probleeme selgelt materiaalsetena, rassi- või klassiküsimustena, so vanad võimu ja ebavõrdsuse küsimused pole kaasajal oma tähtsust kaotanud (Dordoy & Mellor)

	<ul style="list-style-type: none"> - eri identiteedid kombineeruvad inimestes jätkuvalt ning igapäevaselt: religioossed, patriarhaalsed jms vaated ei pruugi inimest edukalt võrguühiskonnas osalemast takistada, küll aga tekitab eri identiteetide põrkumine inimesele probleeme ja pingeid. Üks identiteet on teistest üle vaid äärmuslikul juhul (Friedmann)
<p>Kaasaegset ühiskonda iseloomustab Võrgustiku ja Mina vastasseis (nt globaalsete võrgustike kapitalivoogude turuloogika vs tööliste igapäevaelu tähenduslik kogemus) (Castells)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - võitlus võrgustikes kehtivate väärtuste eest on pidev ning ei leia aset ainult võrgustiku ja sellest välja jääjate vahel (van Dijk); inimesed võivad omada võrgustiku seisukohalt vastuolulisi väärtusi, mis muudab Võrgustiku Minast eristamise raskeks - instrumentaalse ja tähendusliku, globaalse ja lokaalse, universalistliku ja partikularistliku mõttesuuna vastasseis on pigem inimajaloo kui uue ajastu tunnus (Walker, Manger, Harvey)
<p>Riik on jäänud globaalsete võrgustike ja kogukondlike nõudmiste vahele (võimu ja legitiimsuse samaaegne kriis). Kodanikuühiskonna legitimeerivad identiteedid on hääbunud, selle institutsioonid ei seostu enam inimeste eludega. Riigi vastukäigud: 1) suveräänsuse loovutamine rahvusvahelistele organisatsioonidele; 2) suurema võimu loovutamine kohalikele valitsemisorganitele. Nii muundub riik võrguriigiks, sõlmeks võimuvõrgustikus (Castells)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - ka kodanikuühiskonna moodustumine toimub legitimeerivate, vastupanu- ja projektiidentiteetide vastastikmõjul; kui kolm identiteeditüüpi põrkuvad tõesti üha rohkem globaalsel areenil, võib see viidata ka teataval määral riigiülese kodanikuühiskonna sünnile (Calabrese)
<p>Meedia on saanud poliitika ruumiks. Kohalolu meedias = olemasolu avalikkuse jaoks. Poliitika personaliseerub, poliitilised sõnumid lihtsustuvad, valitsevaks saab palju ressursse nõudev skandaalipoliitika, mis avab tee süsteemseks korruptsiooniks (Castells). Neoliberalismi kasvav hegemoonia (Preston)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - meedia/arvutivõrgustikud ei saa täielikult poliitika ruumiks (so virtuaalsed võrgustikud ei asenda teisi täielikult), vaid täiendavad seda: endiselt on olulised valijatega kohtumised, tänavaaktsioonid, plakatid jne
<p>Patriarhaalse perekonna kriis: tuumperekond asendub teiste peremudelitega (inimestevahelised võrgustikud); sidemed abielu, perekonna, seksuaalsuse ja iha vahel</p>	<ul style="list-style-type: none"> - toetusvõrgustikud on teataval määral vajalikud ka tuumperekonna (mitte ainult üksikemaga peremudeli) puhul (rääkimata ajaloolisest peremudelist, kus mitu põlvkonda jagasid sama elupaika), olemata seega ajalooliselt päris uused - defineerides mehed vaid ihaobjektide ja sissetulekuallikatena piirab Castells sugudevaheliste

<p>katkevad; keha saab identiteedi ja võimu võitlustandriks; seksuaalsete väljendusviiside paljusus võimaldab isiksust ümber kujundada; esile tõuseb paindlik isiksus, kes konstrueerib eluviise pigem ise kui kohandub mingitele rollidele (Castells)</p>	<p>suhete eeldusi liialt, mis juhib ta vaid oma eelduste piires kehtivatele järeldustele (seletades naisekeskset perekonda, milles mees on juhukülaliseks)</p> <ul style="list-style-type: none"> - sotsiaalne seksuaalne identiteet ei painuta bioloogilist lõputult, juhtides kahtlust väitele, nagu oleks klassikalisest peremudelist kõrvale jäetud mehe üheks valikuks „geistumine” - paindlikku isiksust ei pruugi selgitada eelkõige läbi paindliku seksuaalsuse ja perekonna, sest pidevat muutumist nõudva keskkonna mõjusid isiksusele on kirjeldatud juba 19. sajandil ning seostatud nt linnaelu kiiruse ja pakutavate stiimulite rohkusega (Simmel)
<p>„Virtuaalse reaalsuse kultuur”: tähendused on kohast ja ajalisest järgnevusest lahutatud, sümbolid eksisteerivad viiteta kogemusele; tähenduste ühendamine ühtsesse hüperteksti, ent kogemuse individualiseerumine; tähenduste lühiajalisus/katkevus/fragmenteeritus; virtuaalsed sümbolid ja kategooriad saavad meie reaalsuseks (Castells)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - analüüs kultuurist on liiga tehnoloogiakeskne, hüpates liialt kiiresti meediumi tehnilistest omadustest tähenduse loomiseni (Preston) - reaalsed võrgustikud on jätkuvas vastastikmõju virtuaalsetega, mitte neid asendavad: küberühiskond on pigem „päris” ühiskonna jätk kui selle asendus (van Dijk, Pruulmann-Vengerfeldt); uus meedia on pigem täiendav kui asendav (van Dijk, Preston, Winston) - multimeediasüsteem jääb inimkogemuse täielikust kopeerimisest tänase seisuga väga kaugemale, seega pole ta sugugi „täielikult hõlmav” (van Dijk); virtuaalse ja „reaalse” reaalsuse mitesümbolilised mõõtmed on erinevad (Garnham) - virtuaalsed tegelased on inimeste igapäevaelu mõjutanud ammu enne multimeediasüsteemi
<p>Kultuuri „mina” toonitav impulss on religioonilt üle võtnud sotsiaalse käitumise legitimeerimise: rõhutades lakkamatuid muutusi ja enesekesksust, on ta lõhkunud majandust, kultuuri ja isiksuse struktuuri ühendava eetose (samas on aga teataval määral end õõnestanud ka kapitalism ise). Kultuur on tõusnud muutuse algatajaks, suunates majanduse toimimist (Bell)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Bell tunnistab, kuid ei seleta vastuolu, et kui sotsiaalse struktuuri ja kultuuri ristumispaigaks on turg, siis miks peaks kultuur domineerima kodanluse konservatiivse maitse üle? - kultuurilise ja majandusliku valdkonna eraldumine toimus just viimase kaubastavate tendentside tõttu, pigem on toimumas kultuuri kaubastumine kui vastupidine (Preston, Howes) - modernistlikes kultuurivormides eksisteerib peale fragmenteeriva suuna ka ühendav: partikularism vs universalism. Tegu on kahe paralleelse vooluga, seega on Belli ajalooline kultuurikäsitlus valikuline (Harvey)
<p>Kultuur-loodus suhe on ületatud: kultuur viitab vaid iseendale, olles vabastatud „meie eksistentsi materiaalsest baasist” (Castells)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - inimene sõltub endiselt oma materiaalsest keskkonnast, selle seisukorrast, seega ka loodusest. Üht tüüpi sõltuvused asenduvad teistega, ent ei kao - Castelli definitsioon kultuurile muudab väite materiaalsest baasist vabanemisest absurdseks, kuna tootmine ei saa materiaalse keskkonnata aset leida

et see ei kehti alati, nt Belli teesi „tootmiselt teenustele” on erinevad kriitikud lihtsalt ümber lükanud).

Antud teooriaülevaate autori jaoks oleks üks sellistest suhteliselt hõlpsasti teostatavatest mööndustest kaasaegse ühiskonna revolutsioonilise uudsuse jäärpäisest nõudest loobumine. Just niisuguse kompromissi korral näeksime selgelt, et: a) Castells ja Bell toovad välja kaasaegse muutuse mitmekesisemad suunad, nad keskenduvad sellele, mis on meie ajal „uus”; b) kritiseerides eelmainitud lähenemisi (ning töötades välja endi omi) toovad Webster, Garnham jne välja vähemalt mõnede tänapäevaste muutuste ja „uudsuste” ajaloolised jätkuvused. Nii liigendub tänu eri fookusega autoritele argumentatsioon senisest paremini: võiksime näiteks nõustuda, et kaasajal on toimunud nihe teadvustatud klassipoliitikalt identiteedipoliitikale, ent mitte ühe asendumine teisega; et võrguettevõtte on küll senisest paindlikum ning et meie ajastu on endaga kaasa toonud mitmeid muudatusi majandusüksuste käitumises, ent need on ikkagi kapitalistlikule loogikale allutatud; et maailm on seoses uute transpordi- ja kommunikatsioonitehnoloogiatega enneolematult „väikseks” tõmbunud ning see pakub tõeliselt uudseid võimalusi, kuid et tegu on järjekordse „aja-ruumi kokkusurumise” lainega jne jne jne. On ju selge, et ühiskond on igal ajahetkel mingil viisil „uus”, kuid küsimus seisneb selles, kas kaasaeg vajab täiesti uut terminoloogiat ja teoreetilisi mudeleid, kas vanad ühiskonna seletamiseks kasutatavad viisid on oma tähtsuse täielikult kaotanud. Nende kahe seisukoha ühendamise vastaks „Jah ja ei”, eemaldades samal ajal pakilise vajaduse üks kahest välja valida. On ju kas või Prestoni kaasaja käsitlusest näha uue ja vana ettevaatlikku ühendamist, samas kummagi seisukoha voorusi loovutamata. Ja nii viitabki see põhimõtteliselt taas asjaolule, et ideaalne ühiskonnateooria peaks tegema muutustega suurimas võimalikus ulatuses, ent automaatseks miinuseks uuritava valdkonna kitsamat piiritlemist loomulikult pidada ei saa.

Rääkides töö avatavatest edasistest võimalustest võiks esile tuua lahendamatuks või halvasti lahendatuks jääva probleemi tehnoloogia ja ühiskonna (rääkimata majandusest-kultuurist) täpsest suhtest. Tundub loogiline eeldada, et kui keskkond inimese käitumisele piire ette seab ja teda suunab, teeb seda ka tehnoloogia: sama loogiline tundub, et inimene ei ole vaid keskkonna/tehnoloogia ori. Seega näib, et tehnoloogia ja ühiskonna suhte problemaatika ulatub kaugemale seisukohtadest „üks määrab teise või vastupidi”. Selles valguses on üllatav, et käsitletud teooriates pöörati üllatavalt vähe tähelepanu tehnoloogia/ühiskonna mõjude tüpoloogiale: vaid Winstoni „sekkuva sotsiaalse vajaduse” erinevad tüübid ning Prestoni tehnoloogiate jaotus. Kui viimane püüdis näidata erinevate tehnoloogiate mõju peamiselt majandussektoritele, siis ei kajastu siin näiteks tehnoloogia ja

kultuuri (või kitsamalt, kunsti) suhe: võttes näiteks tõena Belli ja Harvey' pakutud mõtet sellest, kuidas raudteesõidul kogetud uuelaadne liikumistaju tõi endaga kaasa hulga katseid seda kujutada ning aitas kaasa modernismi kui kunstivoolu sünnile, näib siin tegu olevat tehnoloogia üsnagi otsese mõjuga. See ei tähenda muidugi, et tehnoloogia on kõigi ühiskondlike muutuste taga, küll aga viitab teravale vajadusele vastav suhe täpsemalt ja kontseptuaalsemalt määratleda.

Lõpuks pean tunnistama, et vaatamata kaheaastasele teooriavõrdlusele ning töö soovitatava mahu ületamisele jäi lõpptulemus ülevaatlikkuse seisukohalt ikkagi liialt napiks. Nii peaksin otstarbekaks lisada infoühiskonna teooriaväljast parema ülevaate saamiseks käesolevale veel vähemalt kolm peatükki: a) David Harvey'st: mitte küll klassikaline „infoühiskonna” teoreetik, ent mees, kelle ideed täiendaksid tulemuslikult nii Belli kui Castelli omi; b) Jan van Dijkist: Castelli kõrval teine võrguühiskonna mõistet pooldav teoreetik, kes proovib muuhulgas vastata küsimusele, mis täpselt ITs uudset on; c) mikrotasandist: olles korduvalt juhtinud tähelepanu asjaolule, et indiviidi või kasutaja tasand on suurteoreetikute käsitluses suuresti vaeslapse ossa jäänud, tundub mõistlik ka seda analüüsitasandit mõnede väljapaistvamate käsitlustega illustreerida. Mainitud peatükid ja käsitlused aitaksid kindlasti kaasa infoühiskonna teooriaväljast sidusama pildi loomisele ning täiendaksid seega jõudsalt argumentide tabelit. Ühtlasi võiks sellisel kombel teostatud ülevaadet esitleda üsnagi ülevaatliku ning mis veelgi olulisem, emakeelse abivahendina tudengitele.

Infoühiskond kui muutuv ühiskond ei ole vaatamata esmasele petlikkusele kaugeltki lihtne ega üheselt ja lihtsalt tabatav mõiste. Liiga palju on enesestmõistetavust, mis lähemal pilgul raskesti tabatavaks määramatuseks hajub. Loodan, et antud töö sai oma eesmärgiga hakkama, muutes infoühiskonna mõiste ühel ajal nii keerulisemaks kui lihtsamaks.

SUMMARY

My Master's thesis aimed to provide reader with an overview of the theoretical field of information society. The task included a) critically reviewing the contributions of notable information society theorists; b) assessing the scale and scope of such theories; c) comparing the merits of arguments put forth *pro* and *con* information society, thus trying to create a theoretical dialogue between different strands of thought.

The first part of my work concentrated on pointing to previous classifications of information society (by Frank Webster, Alistair S. Duff and Charles Steinfield & Jerry L. Salvaggio), that is describing various indicators used to denominate a society as „information society”. Presuming the notion of „information society” refers to a distinctively new type of society, I concluded that the emergence of such society would entail wide-ranging transformation processes across numerous societal realms. Comparing the different classifications of forementioned theorists, I also concluded that „information society” seems to be a somewhat exclusionary term and the treatments of information society rarely include many important spheres, such as arts or psychology.

I then moved on to present the thoughts of two most influential macro-theorists on the field of information society: Daniel Bell (his seminal „*The Coming of Post-Industrial Society*” (1973) and also „*The Cultural Contradictions of Capitalism*” (1976)) and Manuel Castells (his trilogy „*Information Age: Economy, Society and Culture*” (1996-1998)). Setting their ideas against various criticisms, I aimed to show many contradictory or weakly argued ideas in their otherwise skilful treatments. I also pointed to some superficialities concerning a) the level of the individual; b) the historical dimension.

The last theoretical chapter concentrated on creating a historical perspective to the seemingly „new” processes of contemporary. Mainly reviewing the ideas of Brian Winston, James Beniger and Paschal Preston I presented the view according to which the dynamics of „information society” can by and large be explained with an extension of historical continuities, ie the deepening of capitalist logic.

Comparing the scales of reviewed theories and the arguments used to justify or repudiate our societies being „informational”, I concluded that in some conditions reasonable parts of the arguments can be viewed as complementary, for example, synchronical views describing better what is „new” in our age and diachronical views bringing out the historical roots of some of those „newnesses”. Thus there needn't necessarily be a conflict between different schools of thought.

KASUTATUD KIRJANDUS

1. Beck, U. (1992). „Risk Society”. London: Sage
2. Bell, D. (1996). „The Cultural Contradictions of Capitalism. Twentieth Anniversary Edition”. New York: Basic Books
3. Bell, D. (1999). „The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting”. New York: Basic Books
4. Beniger, J. R. (1986). „The Control Revolution: Technological and Economic Origins of the Information Society”. Cambridge, Massachusetts & London: Harvard University Press
5. Calabrese, A. (1999). Ptk 50 „The Information Age According to Manuel Castells”. Teoses „Manuel Castells. Volume II. From the Informational City to the Information Age” (2004), eds F. Webster & B. Dimitriou. London: Sage, pp 260-274
6. Castells, M. (2000a). „Materials for an Exploratory Theory of the Network Society”. British Journal of Sociology Vol. No. 51, Issue No. 1, pp 5-24
7. Castells, M. (2000b). „The Rise of the Network Society, Second Edition”, Oxford & Massachusetts: Blackwell
8. Castells, M. (2001a). „The Power of Identity”, Massachusetts & Oxford: Blackwell
9. Castells, M. (2001b). „End of Millennium, Second Edition”, Oxford & Massachusetts: Blackwell
10. Castells, M. (2004). „Informationalism, Networks, and the Network Society: a Theoretical Blueprint”. <http://annenberg.usc.edu/images/faculty/facpdfs/Informationalism.pdf>, mai, 2007
11. Castells, M. (2006). „Nothing New Under the Sun?”. Teoses „Connectivity in Antiquity. Globalization as a Long-Term Historical Process” (2006), eds Ø. S. LaBianca & S. A. Scham. London & Oakville: Equinox Publishing, pp 158-167
12. Dordoy, A. & Mellor, M. (2001). Ptk 68 „Grassroots Environmental Movements: Mobilisation in an Information Age”. Teoses „Manuel Castells. Volume III. From the Informational City to the Information Age” (2004), eds F. Webster & B. Dimitriou. London: Sage, pp 248-264
13. Duff, A. S. (2001a). „Information Society Studies”. London: Routledge
14. Duff, A. S. (2001b). „On the Present State of Information Society Studies”. Education for Information Vol. No. 19, Issue No. 3, pp 231-244

15. Forster, K. (29.08.2006). „Hurricane Katrina – New Orleans Reflects One Year On”. <http://www.bbc.co.uk/weather/world/news/29082006news.shtml>, mai, 2007
16. Friedmann, J. (2000). Ptk 61 „Reading Castells: *Zeitdiagnose* and Social Theory”. Teoses „Manuel Castells. Volume III. From the Informational City to the Information Age” (2004), eds F. Webster & B. Dimitriou. London: Sage, pp 152-164
17. Garnham, N. (2001). „Information Society Theory as Ideology: a Critique”. *Studies in Communication Sciences* Vol. No. 1, Issue No. 1, pp 129-166
18. Halcli, A. & Webster, F. (2000). „Inequality and Mobilization in The Information Age”. *European Journal of Social Theory*, Vol. No. 3, Issue No. 1, pp 67-81
19. Harvey, D. (1996). „The Condition of Postmodernity”. Massachusetts & Oxford: Blackwell
20. Howes, D. (2005). Ptk 16 „Hyperesthesia, or, The Sensual Logic of Late Capitalism”. Teoses „Empire of the Senses. The Sensual Culture Reader”. Oxford-New York: Berg, pp 281-303
21. Kumar, K. (1995). Ptk 8 „From Post-Industrial to Post-modern Society”. Teoses „The Information Society Reader” (2005), ed F. Webster. London: Routledge, pp 103-120
22. Layder, D. (1996). „Understanding Social Theory”. London: Sage
23. Layder, D. (1997). „Modern Social Theory. Key debates and new directions”. London & Pennsylvania: UCL Press
24. Mackay, H. (1995). „Theorising the IT/Society Relationship”. Teoses „Information Technology and Society: a reader”, ed. Heap, N. et al. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage, pp 41-53
25. Manger, L. (2006). „Connectivity in the *Longue Durée*: Hadrami Muslims in an Indian Ocean World”. Teoses „Connectivity in Antiquity. Globalization as a Long-Term Historical Process” (2006), eds Ø. S. LaBianca & S. A. Scham. London & Oakville: Equinox Publishing, pp 117-131
26. Preston, P. (2001). „Reshaping Communications. Technology, Information and Social Change”. London: Sage
27. Pruulmann-Vengerfeldt, P. (2006). „Information Technology Users and the Uses Within the Different Layers of the Information Environment in Estonia”. Doktoritöö. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
28. Robins, K. & Webster, F. (1999). Ptk 4 „The Long History of the Information Revolution”. Teoses „Times of the Technoculture. From the information society to the virtual life”. London & New York: Routledge, pp 89-110

29. Servaes, J. (2002). „The European Information Society: Much Ado About Nothing?”. *The International Communication Gazette* Vol. No. 64, Issue No. 5, pp 433-447
30. Smart, B. (2000). „A Political Economy of New Times? Critical Reflections on the Network Society and the Ethos of Informational Capitalism”. *European Journal of Social Theory*, Vol No. 3, Issue No. 1, pp 51-65
31. Steinfeld, C. & Salvaggio, J. L. (1989). Ptk 1 „Toward a Definition of the Information Society”. Teoses „The Information Society: Economic, Social and Structural Issues”, ed J. L. Salvaggio. Hillsdale, N. J.: Lawrence Erlbaum Associates, pp 1-14
32. Van Dijk, J. (1993). „Communication Networks and Modernization”. *Communication Research* Vol No. 20, Issue No. 3, pp 384-407
33. Van Dijk, J. (1999). „The One-Dimensional Network Society of Manuel Castells”. *New Media & Society* Vol. No. 1, Issue No. 1, pp 127-138
34. Van Dijk, J. (2001). „The Network Society: Social Aspects of New Media”. London: Sage
35. Walker, B. J. (2006). „The Globalizing Effects of „Haji” in the Medieval and Modern Eras”. Teoses „Connectivity in Antiquity. Globalization as a Long-Term Historical Process” (2006), eds Ø. S. LaBianca & S. A. Scham. London & Oakville: Equinox Publishing, pp 62-74
36. Waterman, P. (1999). Ptk 54 „The Brave New World of Manuel Castells: What on Earth (or in the Ether?) is Going On?” Teoses „Manuel Castells. Volume III. From the Informational City to the Information Age” (2004), eds F. Webster & B. Dimitriou. London: Sage, pp 35-57
37. Webster, F. (1995). „Theories of the Information Society”. London & New York: Routledge
38. Webster, F. (2002). Ptk 1 “The Information Society Revisited” . Teoses „Handbook of new media: social shaping and consequences of ICTs”, eds. L. A. Lievrouw and S. Livingstone. London: Sage, pp 22-33
39. Winston, B. (2000). „Media Technology and Society. A History: From the Telegraph to the Internet”. London: Routledge